

О.І. БОНЬ, О.Л. ІВАНЮК

ІСТОРІЯ стародавнього світу

6

ББК 63.3(0)3я721
Б81

Головне управління освіти й науки
виконавчого органу Київської міської ради
(Київської міської державної адміністрації)

Київський міський педагогічний університет імені Б. Д. Грінченка

*Затверджено вченою радою КМПУ імені Б. Д. Грінченка
(Протокол №3 від 22 грудня 2005 р.)*

Бонь О. І.

Б81 Історія стародавнього світу: Підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч.
закл. / О. І. Бонь, О. Л. Іванюк — К.: Навч. книга, 2005. — 296 с. іл.
ISBN 966-329-050-1.

ББК 63.3(0)3я721

Навчальне видання

Автор ідеї проекту «Київський підручник» **Б. М. Жебровський**
Керівники проекту **В. З. Горюнова, З. Ф. Сіверс**

БОНЬ Олександр Іванович, ІВАНЮК Олег Леонідович

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

**Підручник для 6-го класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

Затверджено вченою радою КМПУ імені Б. Д. Грінченка

Редактор С. Атаманенко

Літературний редактор В. Ріжко

Макетування і художнє оформлення: Л. Антоненко, В. Волков, Р. Шкульов

Технічний редактор Т. Піхота

Коректор Є. Волинська

Підписано до друку 23.12.2005. Формат 84 × 108¹/₁₆. Гарнітура SchoolBookC.
Друк офсетний. Папір крейдований. Ум. друк. арк. 31,08. Обл.-вид. арк. 29,75.
Ум. фарбовідб. 125,16. Тираж 30 000 прим. Вид. 146. Зам. 53/12.

ТОВ «Навчальна книга» 01135, м. Київ, вул. Дмитрівська, 71

Свідцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 386 від 28.03.2001 р.

Віддруковано ТОВ «Торнадо» 61045, м. Харків, вул. Отакара Яроша, 18

ISBN 966-329-050-1

© КМПУ імені Б. Д. Грінченка, 2005
© О. І. Бонь, О. Л. Іванюк, 2005
© ТОВ «Навчальна книга», 2005

Дорогі шестикласники!

Цей підручник розповість вам про найвеличніші цивілізації давнини. Наша мандрівка розпочнеться з часу, коли на Землі з'явилися перші люди, і триватиме крізь роки, століття і тисячоліття. Ви відвідаєте береги річки Ніл і дізнаєтеся про життя населення Давнього Єгипту та про його правителів – фараонів. Мандруватимете густонаселеними містами Дворіччя. Ознайомитеся з життям народів Давньої Індії – країни тисяч богів, науковими досягненнями китайців. Дізнаєтеся про визначні перемоги греків і велич їхньої культури. Разом з римськими правителями підкорюватимете сусідні народи та створюватимете величну Римську державу. Закінчиться мандрівка на просторах рідної України у ті часи, коли місцеві племена розпочнуть будувати власну державу, що пізніше стане відомою під назвою Київська Русь. Кожен народ, про який розповідатиме підручник, залишив у історії людства свій неповторний слід. Єгиптяни збудували величні піраміди, народи Дворіччя створили постійну армію та першу у світі завойовницьку імперію, китайці прославилися винайденням паперу, тканинами з шовку, фінікійці були найбільш вправними мореплавцями давнини.

Кожен розділ розповідає про окремих народ, державу чи регіон і починається зі вступу та карти. Деякі землі, що описані у підручнику і зазначені на карті, тепер мають інший вигляд. Протягом тривалого часу зникли або, навпаки, з'явилися ліси, пустелі, озера, острови, змінилися русла річок. Деякі міста, відомі всьому людству в ті далекі часи, опинилися на морському дні чи припинили своє існування та зникли під товщами ґрунту.

Ілюстративний матеріал, карти, схеми, вміщені у підручнику, уявляють картину тогочасного життя і допоможуть вам уявити особливості тієї чи іншої країни.

Поглиблять ваші знання історичні довідки, витяги з документів, додаткова інформація на полях.

Ми бажаємо вам успіхів у вивченні історії стародавнього світу, адже це – цікава і повчальна частина історії людства. І в наші часи ми користуємося досягненнями в суспільному житті, науці й техніці, що були зроблені у сиву давнину.

Шедеври, створені народами стародавнього світу, і сьогодні лишаються взірцями високого мистецтва.

На жаль, людство повторює помилки минулого – війни, розбрат, жорстокість, нетерпимість до інших народів і релігій. Щоб їх уникнути, потрібно досконало знати історію і бути уважними до її уроків. Ми пропонуємо вам пройти перший щабель історії – історію стародавнього світу.

Автори

Вступ до історії стародавнього світу

1. Стародавній світ – перший період в історії людства

*Житло первісної людини.
Реконструкція*

*Міфічний китайський
імператор Юйді. Рельєф*

*Давньогрецька
червонофігурна ваза*

Усе має свій початок. Так само й історія людства починається з історії стародавнього світу – найтривалішого періоду його розвитку. Це був час нагромадження знань, великих відкриттів, значних досягнень, які назавжди змінили нашу планету. Все для людини було вперше – опанування вогню, будівництво житла, приручення тварин, винайдення лука і стріл, перший паросток на обробленому полі, війни із сусідами, утворення держави. Давні художники створили перші шедеври на стінах печер, зобразивши тварин, людей, сцени полювання. Будівничі тих часів звели гігантські споруди, які й досі вражають уяву.

2. Відлік часу в історії

Ми постійно відчуваємо стрімкий плин часу. Дні складаються у тижні, тижні – у місяці, місяці – у роки. Минають десятиліття. Проходять сотні й тисячі років. Сьогодення перетворюється на минуле і стає історією. Час не зупинити. У його глибинах губляться народи та їхні досягнення, зникають держави. І тому люди намагалися зберегти у пам'яті найважливіші події й розповісти про них своїм нащадкам. Водночас виникала потреба визначити, коли саме відбулася та подія, що привернула їхню увагу. Так людство підійшло до створення календарів, які допомагали впорядковувати та відлічувати час. Слово «календар» походить з латинської мови й означає «боргова книжка». У Давньому Римі в ній записували борги, що зазвичай сплачували у перші дні місяця – календи. **Календар** – це обчислення часу, яке ґрунтується на періодичності явищ природи: обертанні земної кулі навколо Сонця, русі Місяця навколо Землі тощо.

Різні народи у різний час використовували три види календарів: місячний, місячно-сонячний, сонячний. **Місячний** відігравав важливу роль у давніх релігіях. У цьому календарі місяці мають по 29–30 днів. Перше число кожного наступного місяця збігається з появою на небі «нового місяця» – молодика. Роки місячного календаря мають поперемінно 354 і 355 днів. Місячний рік на 10–12 днів коротший за звичний нам сонячний. І дотепер він зберігся у деяких країнах Сходу.

Особливо складним є місячно-сонячний календар. Рік у ньому має 12 місяців, що складаються з 29 чи 30 днів. Для обліку руху Сонця періодично вводяться «високосні роки», що мають додатковий, тринадцятий місяць. Такий календар і сьогодні використовують у державі Ізраїль.

Місячно-сонячний календар існував спочатку і в Давньому Римі. За ним рік починався 1-го березня й складався з 304 днів. Дні назв не мали, а позначалися цифрами. Рік поділявся на 10 місяців: март названий на честь бога війни Марса, апрілу пов'язаний з розкриттям бруньок, маюс названий на честь богині природи Маї та ін.

Упродовж історії існувало кілька **сонячних** календарів. Найдавнішим з них був єгипетський. За цим календарем рік розпочинався тоді, коли сходила зірка Сиріус. Він мав 365 днів і поділявся на 12 місяців по 30 днів у кожному. П'ять днів у кінці року були святковими. Згодом за сонячним календарем почали жити й римляни. Його запровадив Юлій Цезар. Рік у них починався з 1-го січня і тривав 365 днів. Кожний четвертий рік складався із 360 днів.

Початок своєї історії різні народи відлічували від різних подій – створення світу, заснування міст, початку правління певних володарів. Так, давні єгиптяни відміряли час від початку правління першої династії фараонів, греки – від першої олімпіади, римляни – від заснування міста Рим. Сучасні християнські держави ведуть відлік часу від народження Ісуса Христа (християнське літочислення). Час до народження Ісуса прийнято називати «до нашої ери» (до н.е.), а після народження – «наша ера» (н.е.). Тривалі проміжки історії, які розпочинаються і закінчуються надзвичайно важливими подіями, також називають ерами.

Роки до нашої ери відлічуються від більшого до меншого. Чим менше число, яким позначався рік, тим ближче він до нашої ери. Наприклад, за 2005 р. до н.е. йдуть 2004, 2003, 2002 і так далі. За нашої ери роки відлічуються у звичному для нас порядку: 2002, 2003, 2004, 2005, 2006 і т. д. В історії стародавнього світу час нерідко міряють не тільки роками, а й століттями (ст.), тисячоліттями (тис.), мільйонами (млн) років.

Роки на письмі позначаються індійськими цифрами, які зазвичай називають арабськими. Століття і тисячоліття прийнято записувати римськими (латинськими) цифрами. Вам судилося жити у двох століттях – двадцятому (XX) і двадцять першому (XXI). Роки XX ст. почалися з 1901 р. і закінчилися 2000 р. А XXI ст. почалося з 2001 р. Чому 1901 р. уже є XX ст.? Тому, що вже минуло 1900 років – дев'ятнадцять століть і ще один рік. Так само відлічуються

Напрямок історичного часу

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

У 532 р. н.е. італійський ченець Діонісій Малий запропонував християнське літочислення. За точку відліку він узяв дату народження Ісуса Христа. Діонісій підрахував, що Христос народився в 753 р. від заснування Риму. В Україні таке літочислення запроваджене офіційно російським царем Петром I з 1 січня 1700 р.

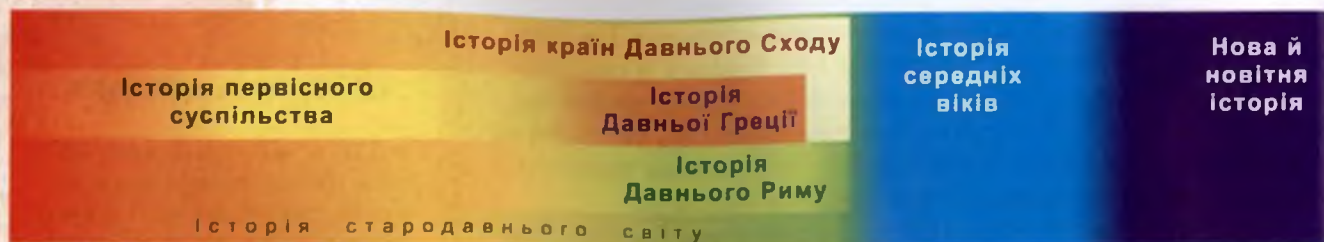
Арабські цифри	Латинські цифри
1	I
2	II
3	III
4	IV
5	V
6	VI
7	VII
8	VIII
9	IX
10	X
15	XV
20	XX

Роки до нашої ери

Роки нашої ери

VII ст. VI ст. V ст. IV ст. III ст. II ст. I ст. I ст. II ст. III ст. IV ст. V ст. VI ст.

Вступ

Періодизація історії людства

і тисячоліття. До нашої ери, навпаки, початком ХХ ст. вважається 1999 р. до н.е., а закінченням – 1900 р. до н.е. Усучасному світі користуються саме таким відліком часу.

3. Періодизація історії людства

Упродовж історії відбувалися зміни, які врешті-решт визначали долю людства і його подальший розвиток. Найпростіші відкриття людини – використання вогню, виготовлення перших знарядь праці з каменю, перше примітивне житло, винайдення лука і стріл – були такими ж визначними подіями в житті людства, як і сконструйовані у ХХ ст. комп'ютери, космічні апарати, хмарочоси та багато інших досягнень сучасності. Ці події відбувалися в різний час, у різних умовах. Отже, оцінювати їх потрібно, з огляду саме на це.

Зважаючи на події, які визначали поступ людства, сучасні вчені-історики поділяють всесвітню історію на такі періоди: історія стародавнього світу, історія середніх віків, нова та новітня історія. Історія стародавнього світу у свою чергу поділяється на історію первісного суспільства та історію країн Давнього Сходу (Давнього Єгипту, держав Двोरіччя, Індії, Китаю), Греції та Риму. Частиною всесвітньої історії є історія України. Історія стародавнього світу розпочинається появою на Землі первісних людей і завершується падінням Західної Римської імперії.

4. Цивілізація

Слово «цивілізація» походить із мови давніх римлян – латинської, й означає «громадський, суспільний, державний». Сам термін виник у середині XVIII ст. і позначав суспільство, що керується справедливими законами і загальновизнаною владою. Нині цивілізованими називають народи, які в різний час досягали такого рівня, коли виникає писемність, спостерігається високий рівень землеробства, з'являється поділ на багатих і бідних, простих і знатних, виникають міста, держави, що керуються законами. Цивілізаціями називають також давні народи, що жили у певний час і на певній території та мали згадані ознаки. Вони були унікальними і самобутніми, але багато в чому схожими. В історії стародавнього світу ми розглянемо єгипетську, китайську, індійську, грецьку та інші цивілізації.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕТРОГЛІФА

вивчіть слова та їх значення

Цивілізація – рівень розвитку суспільства, його матеріальної й духовної культури.

Петрогліф (від грец. петрос – камінь і гліфе – різьблення) – напис або зображення, вирізані на камені.

Складові цивілізації

5. Історичні джерела

Історики, тобто вчені, які вивчають історію від найдавніших часів і до сьогодення, у своїх дослідженнях спираються на історичні джерела – все те, що залишили нам минулі покоління. Історичні джерела прийнято поділяти на матеріальні, усні й писемні.

Старовинна монета, руїни фортеці, залишки жител, одяг, зброя, посуд – усе це матеріальні джерела, що розповідають про господарство, побут, вірування народу та

Археологічні розкопки.
м. Київ

час, у якому він жив. Їх досліджують такі історичні науки, як археологія, етнографія, нумізматика та ін. Археологія вивчає пам'ятки, знайдені вченими під час розкопок давніх поселень, фортець, гробниць тощо. Етнографія приділяє увагу вивченню звичаїв, традицій, одягу, посуду. Нумізматика займається дослідженням монет.

Багато історичних відомостей збереглося в переказах, легендах, піснях, назвах річок, місцевостей. Їх відносять до усних джерел. Але найбільш яскраво минувшина постає з писемних пам'яток – написів на камені та глиняних табличках, старовинних рукописів і книг. Усі ці джерела доповнюють одне одним і яскраво розповідають про історію людства.

Сторінка із твору Юлія Цезаря
«Записки про Галльську війну»

ЗАГАДКИ ЧАСУ

1. Назвіть межі історії стародавнього світу.
2. Які види календарів ви знаєте і чим вони різняться?
3. На які періоди поділяється історія людства?
4. Охарактеризуйте види історичних джерел.

ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО

КАМ'ЯНИЙ ВІК

ЕНЕОЛІТ

V–IV тис. до н.е.

ПАЛЕОЛІТ

Бл. 3 млн р. тому –
X тис. до н.е.

МЕЗОЛІТ

IX–VIII тис.
до н.е.

НЕОЛІТ

VII–V тис.
до н.е.

ЕПОХА БРОНЗИ

IV–I тис. до н.е.

РАННІЙ
ЗАЛІЗНИЙ ВІК

I тис. до н.е. –
сер. I тис. н.е.

Ось ви і розпочинаєте вивчення історії стародавнього світу. Ви, напевно, вже замислювалися над тим, звідки походить людство. Коли ж доводилось чути, що людина походить від мавпи, ваше перше запитання було про те, чому нині мавпи не перетворюються на людей. У розділі ви дізнаєтесь, якими були предки людини, наскільки важко було їм вижити у жорстких природних умовах. Прочитаєте про те, як найдавніші люди, котрі мало чим відрізнялися від мавп, перетворилися на людей сучасного вигляду.

Довідаєтесь про знаряддя праці первісної людини, які спочатку були примітивними й грубими. Та поступово людина досягла високих результатів у обробці каменю, кістки, дерева. Чи змогли б ви просвердлити камінь, не маючи нічого міцнішого за той самий камінь? Запитайте себе: чи легко було людині винайти перший керамічний горщик? Коли сталися перші, й тому найважливіші, винаходи в історії людства, ви дізнаєтесь зі сторінок розділу.

Також ви зможете простежити, як з істоти, що ледве усвідомлювала свою відмінність від інших тварин, людина перетворилася на митця, який зображав на стінах печер сповнені драматизму сцени полювання, могутніх биків, прудконогих оленів.

§ 1. Виникнення людини

На світанку людства

1. Основні теорії походження людини

Чарлз Дарвін (1809–1882 рр.). Англійський природодослідник. Засновник еволюційної теорії (1859 р.). У 1832–1836 рр. на кораблі «Бігл» здійснив подорож навколо світу.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕТРОГЛІФА

**вивчіть слова
та їх значення**

Антропологія – наука про фізичні особливості людини, її становлення і розвиток.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Природний відбір полягає в тому, що виживають найбільш пристосовані організми. Їхні якості передаються нащадкам через гени, внаслідок чого зростає пристосованість видів організмів.

Одна з найскладніших проблем і нерозгаданих таємниць, над якою працюють учені упродовж багатьох десятиліть, – як виникла наша планета, у який спосіб і чому на ній зародилося життя. Переконливо можна стверджувати тільки те, що життя на Землі з'явилося пізніше, ніж виникла сама планета. На сьогодні більшість учених припускає, що вік Землі становить близько 6 млрд. років. Але життя на ній виникло 3,6 млрд. років тому і протягом мільйонів років розвивалося від найпростіших живих організмів, що зародилися у воді, до складних. І тільки згодом на планеті з'явилася людина.

Походження людини є такою ж таємницею, як і виникнення життя на Землі. Серед учених щодо цієї проблеми постійно точаться суперечки, виникає багато різних припущень, здогадок і теорій.

Найдавнішою з таких теорій є релігійна. Вона спирається на твердження священних книг багатьох релігій, які запевняють, що людина є творінням надприродних істот – богів.

Існує також припущення, що життя занесене на нашу планету космічними прибульцями – високорозвиненими розумними істотами – з глибин Всесвіту. Завдяки їм на Землі з'явилася людина. Можливо, це був експеримент і за його результатами прибульці спостерігають і сьогодні.

Але частина вчених завжди наполягала на земному і природному походженні людства. Думка про те, що людина походить від мавпи, належить Чарлзу Дарвіну. Він розробив учення про **еволюцію** – розвиток живої природи під впливом навколишнього середовища та природного відбору. Чарлз Дарвін стверджував, що живі організми постійно змінюються під впливом навколишнього середовища і серед них виживають тільки найсильніші та найпристосованіші. Саме тому вчений вважав, що пращурами людини є первісні людиноподібні мавпи. Прихильники цієї теорії, порівнюючи будову тіла людиноподібних мавп і первісної людини, наголошують на їх схожості. Але жодна з цих теорій не сприймається сьогодні як остаточно доведена, і походження людини лишається предметом суперечок учених.

2. Предки людини

Більшість учених дотримуються думки, що людина походить від **деревної мавпи** – **дріопітека**. Дріопітек з'явився близько 18 млн років тому в Африці й поступово розселився по інших континентах. Він рухався на чотирьох кінцівках. Його дії, як і дії багатьох інших тварин, зумовлювалися потребами пристосовуватися до природи, яка

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

У 1974 р. американські археологи в Східній Африці знайшли скелет австралопітека, якого назвали Люсі. Зріст – 1–1,3 м і маса тіла – 30 кг, вік – 3 млн років. Це найдавніша знахідка австралопітека. Можливо, він уже виготовляв примітивне знаряддя із дерева і каменю. Пізніше було знайдено скелет австралопітека, що мав зріст 1,5–1,7 м і жив 2,5–1,5 млн років тому.

постійно змінювалася. Але, на відміну, скажімо, від терміта, який будує лише термітник і за жодних умов не збудує пташине гніздо, праця дріопітека була творчою. Щоб досягти бажаного, він міг використати різні способи та предмети, щоразу досягаючи різного результату.

Крім дріопітека, серед пращурів людини вчені називають **південну мавпу – австралопітека**, який з'явився понад 4 млн років тому. На відміну від дріопітека, він інколи пересувався на двох кінцівках, тобто ходив випроставшись. Безмежними просторами Африки, яку вважають колискою людства, австралопітеки пересувалися невеликими групами, збираючи рослини й поїдаючи м'ясо впольованих хижаками тварин. Інколи австралопітеки намагалися полювати. Вони не були ні сильнішими, ні прудкішими за своїх жертв або ворогів, та під час полювання чи для захисту застосовували камені, палиці тощо. Це сприяло розвитку рук, які ставали вправнішими, а також мозку й мислення.

3. Чинники й умови формування людини

Перетворення людиноподібної мавпи на людину сучасного типу називають **антропогенезом**. Цей процес вивчає наука **антропологія**. На жаль, докладно з'ясувати, як відбувалося перетворення людиноподібної мавпи на людину сучасного типу, неможливо, бо археологічні знахідки нечисленні й не дають цілісної картини розвитку первісної людини.

Але можна твердити, що антропогенезу сприяли певні умови та чинники. Передусім – вплив природи. Близько 3,5 млн років тому в північній півкулі відбулося значне похолодання і частину її території вкрив льодовик. Похолодання супроводжувалося зменшенням кількості опадів і площі океанів та морів. Ліси в Африці поступилися місцем степам. Людиноподібна мавпа, пристосовуючись до життя на відкритій місцевості, змушена була випростатися. Піднявшись над травою, вона краще бачила як ворогів, так і здобич.

Але прямоходіння було лише однією з умов виживання. Другою умовою було об'єднання з подібними до себе з метою впольовати звіра. Виготовлення знарядь праці первісною людиною сприяло розвитку руки і мозку. Поступово вона набула здатності навчатися, нагромаджувати й передавати досвід.

ІСНУЄ ДУМКА

Є два погляди на місце австралопітека в антропогенезі. Одні вчені вважають, що людина походить від австралопітека. Інші це заперечують, оскільки знайдено кілька видів австралопітеків, а їх прямі предки не відомі.

Посперечайтесь з мудрецем

Чому групи австралопітеків вели рухливий спосіб життя?

ЗАГАДКИ ПЕЧЕР

1. Які теорії походження людини ви знаєте? У чому вони полягають?
2. Які відмінності між дріопітеком і австралопітеком ви можете назвати?
3. Що найбільше вплинуло на становлення і розвиток людини?

§ 2. Освоєння давньою людиною планети Земля

Перші кроки планетою

1. Основні періоди в історії первісності

Найдавнішим і найтривалішим періодом в історії людства є кам'яний вік. Він тривав з часу появи людини – близько 3 млн років тому – до V тис. до н.е., коли вона почала використовувати перші метали. У різних частинах нашої планети кам'яний вік почався в різний час. Найраніше це відбулося в Африці, де вперше, як стверджують учені, з'явилася людина.

Кам'яний вік названо за основним матеріалом, з якого людина виготовляла знаряддя праці. Його умовно поділяють на три періоди. Найдавніший і найдовший з них – **палеоліт**. Ця назва походить від грецьких слів *palaaios* – стародавній та *lithos* – камінь. Наступним періодом був **мезоліт** – середній кам'яний вік (*mesos* – середній, *lithos* – камінь). За мезолітом розпочався **неоліт** (*neos* – новий та *lithos* – камінь).

Кам'яний вік – одна з найважливіших епох в історії людства. Протягом тисячоліть людина, пізнаючи світ, здійснила важливі для свого існування відкриття. Вона опанувала вогонь, спорудила перші житла, пошила перший одяг, винайшла лук і стріли. Пізнаючи властивості дерева, каменю, кістки, вона полегшувала своє життя і перетворювала навколишнє середовище.

З часом люди навчилися використовувати метали, і вже наступні періоди дістали назви: **енеоліт (мідно-кам'яний вік)**, **епоха бронзи**, **залізний вік**. Інколи енеоліт і епоху бронзи вчені об'єднують в один період і називають його епохою міді й бронзи.

2. Зміни природного середовища

Життя первісної людини безпосередньо залежало від навколишнього середовища: клімату, рослинного і тваринного світу. Наша планета упродовж історії не раз змінювала своє обличчя. З'являлись і зникали гори, моря і океани, змінювали свої русла річки. Надзвичайно мінливим був клімат Землі. Минали тисячі років, періоди потеплінь чергувалися з часами, коли клімат ставав холодним.

Лінія часу.
Хвилі потеплінь
і зледенінь

Татування на шкірі вождя.
Пазирикські кургани.
Росія. V ст. до н.е.

Під час похолодань, що їх учені називають льодовиковими періодами, значна частина поверхні планети вкривалася шаром льоду і снігу. Моря замерзли і століттями лишалися під потужною кригою. За льодовикового періоду рівень води у Світовому океані був нижчим від сучасного майже на 100 м.

Із зниженням температури повітря льодовик поступово просувався з півночі на південь. Земля перетворювалася на величезну снігову пустелю. У деяких місцях товщина льодовика сягала 2 км. Але землі поблизу льодовика не були пустою. До холодного клімату пристосувалися мамонт, північний олень, шерстистий носоріг, вівцебик, печерний ведмідь. Вони жили поряд з первісною людиною, для якої були інколи здобиччю, а інколи – безжальним ворогом.

У періоди потепління льодовики танули і відступали на північ. Рівень води у річках, морях і океанах значно підвищувався. Знову змінювався тваринний і рослинний світ. Із закінченням останнього льодовикового періоду вимерли великі холодостійкі тварини, які не змогли пристосуватися до нових умов. Природа планети стала близькою до сучасної.

3. Первісні люди

Із змінами природного середовища змінювалася і сама людина. Про її зовнішній вигляд, життя і заняття ми дізнаємося завдяки археологам. Цікаві знахідки зробили вчені в країнах Європи – Данії та Ірландії. У болотах знайдено померлих, у яких збереглися волосся і навіть вирази обличчя. На Алтаї у Пазирикських курганах (Росія) археологи розкопали могили стародавніх вождів. Лід, що заповнив поховання, зберіг на шкірі померлих татування у вигляді коней та фантастичних тварин.

Найдавнішу людину відкрив археолог Л. Лікі. Він у 1960 р. в Олдувайській ущелині в Африці знайшов фрагменти кісток і щелепу із зубами, які належали невідомій до того часу людиноподібній істоті. Оскільки поряд з нею були примітивні знаряддя праці, то її назвали **людина вміла** (*homo habilis*). Ця та інші знахідки дали можливість ученим відтворити зовнішній вигляд людини вмілої. Вона мала похилий лоб, скошене підборіддя, масивні щелепи, видовжені руки та короткі ноги. Зріст людини вмілої не перевищував 1,5 м, а маса – 50 кг.

Гомо габіліс виготовляв примітивні кам'яні рубила для розмелювання їжі, копання землі, подрібнення кісток та скребла для оббілювання туш. Так само як і австралопітек, людина вміла переважно вживала рослинну їжу, а інколи м'ясо

Луїс Лікі (1903–1972 рр.). Археолог і антрополог. Здійснив важливі відкриття в Олдувайській ущелині (Танзанія), яку досліджував понад 40 років.

Час, тис. років тому	Період кам'яного віку	Первісна людина
7–5	Неоліт	Людина розумна (кроманйонець)
9–8	Мезоліт	
40–10	Пізній палеоліт	Неандерталець
150–40	Середній палеоліт	
3000–150	Ранній палеоліт	Людина прямоходяча (пітекантроп)
		Людина вміла

Освоєння давньою людиною планети Земля

Пітекантроп.
Сучасний малюнок

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Пітекантропа (у перекладі з грецьк. – мавполюдина) відкрив археолог Е. Дюбуа на о. Ява у 1890 р. Знайдено кістки пітекантропів також у Китаї (печера Чжоукоудянь). Рештки **неандертальця** (від назви долини Неандерталь, біля Дюссельдорфа у Німеччині) знайшли вперше під час будівельних робіт у фортеці Гібралтар у 1848 р. Пізніше залишки неандертальця були знайдені і в інших районах Європи.

Складові харчування
неандертальця
протягом року в Європі

забитих хижаками тварин. Учені припускають, що австралопітеки й людина вміла тривалий час співіснувати.

Наступним кроком у розвитку людини була **людина прямоходича** (*homo erectus*). Вчені її називають також **пітекантропом**. Порівняно зі своїми попередниками ця людина мала менш похилий лоб, дрібніші та гостріші зуби, які були більш пристосованими для харчування м'ясом. Значно більшим був об'єм її мозку.

Підборіддя пітекантропа виразніше виступало вперед. Руки були коротшими, а ноги довшими. Збільшилися також середній зріст і маса тіла. Зміни у будові скелета були пов'язані з постійною працею та прямоходінням.

Пітекантроп

Неандерталець

Кроманьйонець

Пітекантроп умів виготовляти рубила, гостроконечники, скребла. Пітекантропи жили групами по 25–40 осіб: зазвичай 3–6 дорослих чоловіків, 6–10 жінок і 15–20 дітей. Спільне життя і колективне полювання вимагали узгодженості дій, а отже, спілкування не лише за допомогою мови жестів, а й за допомогою звуків. Поступово звуки склалися в слова, а слова – в речення. Так з часом виникла мова.

Нащадком пітекантропа вчені вважають неандертальця. Неандертальці жили 150–40 тис. років тому. Зовнішнім виглядом вони були вже більше схожі на сучасну людину. Мали кремезну будову тіла, вигнутий хребет і міцні крижі, більший, ніж у їхніх попередників, об'єм мозку (1350–1450 см³). Зріст їх сягав 1,6 м, маса – 70 кг.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Стоянки доби палеоліту знайдені у Дольні Вестоніце (Чехія), Гібралтарі, Крапіно (Сербія), Тешик-Таш (Узбекистан), Шанідар (Іран). Житло у печері Грот дю Лазарет мало розміри 11 x 3,5 м. Воно було поділене на «сіни» і «спальню». Посередині розташовувалося невелике вогнище. Камінням закріплювали вертикальні палиці, на які клали дах. Частину підлоги вимощували камінням, яке захищало від вологи.

Неандертальці, які жили в умовах холодного клімату, навчилися використовувати вогонь, що виникав під час грози, коли блискавка потрапляла у дерево. У печері Чжоукоудянь на території Китаю знайдено кострище з товщею попелу 6 м. Тисячі років тут люди підтримували вогонь, день у день вартуючи біля нього. Вони боялися втратити те, від чого залежало їхнє існування. Вогонь сприяв збільшенню тривалості життя. Він не лише давав людині тепло, а й захист від хижаків та можливість вживати печену їжу.

Використання вогню було визначальним у подальшому розвитку людства. Знаряддя праці неандертальців були досконалішими порівняно з тими, що їх використовували пітекантропи. А згодом вони почали виготовляти кам'яні ножі, зазубрені пилки тощо. Залежно від регіону проживання полювали неандертальці на різних тварин: північного оленя, мамонта, бізона, коня, шерстистого носорога та ін. За знахідками кісток тварин на стоянках неандертальців можна зробити припущення про склад їхнього харчування.

4. Житло первісних людей

Первісні люди вели досить рухливий спосіб життя. Вони змушені були мандрувати у пошуках їжі й тому на одному місці перебували недовго. Селилися переважно біля водойм. Це пов'язане з тим, що сюди приходили тварини, на яких вони полювали. Місця, де зупинялися первісні люди, вчені називають стоянками. Перші такі стоянки знайдено в Африці, в Олдувайській ущелині. Там відкрито і перше відоме в історії житло первісної людини. Припускають, що воно мало вигляд навісу, зробленого з жердин і трави.

Неандертальська людина, на відміну від людини умілої та пітекантропа, робила житла з кісток мамонта та інших тварин, рогів оленів, адже в Європі за льодовикового періоду майже не було дерев. Черепи мамонтів, вкопані в землю, слугували міцною основою житла. У них вставляли бивні й зверху клали роги оленів, кістки тварин і палиці. Потім житло вкривали шкурами тварин. Біля помешкань археологи знаходять господарські ями для зберігання м'яса тварин і кісток. Кістки використовувалися не лише як будівельний матеріал, а й як паливо. Житло надійно захищало первісних людей від хижаків і негоди.

Житло первісної людини.
Палеоліт. Реконструкція

Посперечайтесь з мудрецем

Як змінилося життя первісних людей з наступом льодовика?

ЗАГАДКИ ПЕЧЕР

1. На які періоди поділяється кам'яний вік?
2. Порівняйте людину вмілу і людину прямоходячу.
3. Опишіть житло неандертальців.

Освоєння давньою
людиною планети Земля

§ 3. Поява людини сучасного типу

Людина із Кро-Маньйона

1. Людина розумна

Кроманьйонець. Реконструкція

У боротьбі за виживання змінювався не тільки спосіб життя первісної людини, а й її зовнішній вигляд. У пізньому палеоліті – 40–30 тис. років тому – на планеті з'явилася людина розумна (*homo sapiens*). Цю людину вчені називають кроманьйонцем. Назва походить від французької місцевості Кро-Маньйон, де в 1868 р. робітники випадково знайшли рештки давньої людини, котрі майже не відрізнялися від сучасної. Це було відкриття, яке доводило, що кроманьйонці жили на планеті вже 28 тис. років тому. Пізніше археологи знайшли стоянки людини розумної в кількох місцях у Європі (поблизу Комб-Капелль у Франції, Пржедмости та Дольні Вестоніці у Чехії, Оберкассель у Німеччині). Крім Європи, стоянки кроманьйонців відомі в Африці, Азії, Австралії, Америці. Це дає підставу вченим стверджувати, що людина розумна розселилася на всіх континентах нашої планети.

Від предків кроманьйонця відрізняло високе чоло, виступаюче підборіддя, відсутність різко означених надбрівних валиків. Зростом та будовою тіла він майже не відрізнявся від сучасних людей. Через хвороби, погане харчування, загибель під час полювання на хижаків жили кроманьйонці в середньому до 30 років. Ті, хто доживав до 50 років, вважалися людьми похилого віку.

2. Життя та заняття людини розумної

Одним з основних занять кроманьйонців лишалося полювання – індивідуальне або загінне. Грізною зброєю в руках давніх мисливців був спис, який давав змогу поцілитися здобич на безпечній відстані. Спочатку це була обпалена та загострена палиця. Згодом до неї прикріплювали вістря

Харчування кроманьйонця на території Європи

австралопітек

людина вміла

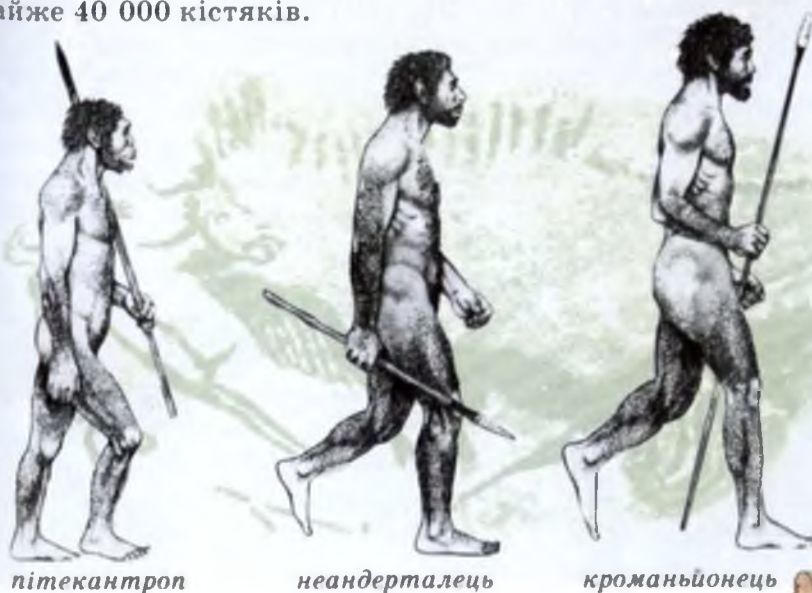
з каменю або кістки, яке інколи мало канавки для стікання крові. Значним винаходом людини розумної став кістяний гарпун, схожий на ялинку, – він мав по боках зазубрини, які завдавали більших ушкоджень здобичі.

Під час загінного полювання кроманьйонці, лякаючи звірів вогнем і шумом, виганяли їх на край урвища. Тварини зривались униз, падали і розбивалися, стаючи легкою здобиччю мисливців. У Чехії (Пржедмост) знайдено кістки близько 1000 впольованих у такий спосіб мамонтів. У Франції (Солютре) досліджено результати полювання на коней. Біля підніжжя гори археологи знайшли майже 40 000 кістяків.

«Полювання на мамонта».
Віктор Васнецов.
Панно, фрагмент

Кам'яні рубила. Палеоліт.
Алжир

пітекантроп

неандерталець

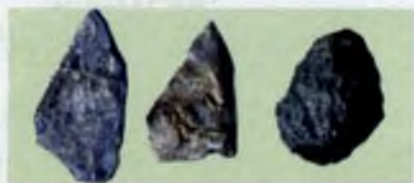
кроманьйонець

Гарпун з трьома рядами
«зубів». Палеоліт. Печера
Пекарна. Чехія

Поява людини
сучасного типу

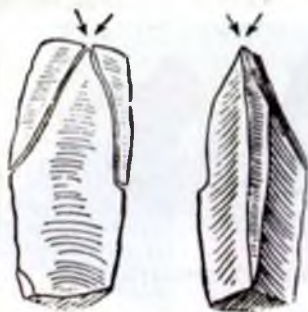
Кам'яні гостроконечники.
Середній палеоліт. Чехія

Мікролітичні знаряддя праці.
Мезоліт. Стоянка Устат. Туніс

Знаряддя праці мезоліту.
Стоянка Устат. Туніс

Один із способів
виготовлення
загостреного кам'яного
знаряддя

Розселення
кроманьйонців

Вижити людині розумній допомагало також рибальство. Спочатку людина збирала водорості й молюсків. Згодом навчилася забивати рибу за допомогою списів і гарпунів і, нарешті, ловити її сітками та вудками. Кроманьйонці майстрували дерев'яні човни із стовбура, вперше застосовуючи для цього тесла.

З часом знаряддя полювання вдосконалювалися. У період мезоліту (IX–VIII тис. до н.е.) первісна людина винайшла лук і стріли. Поява цієї грізної зброї пов'язана із зміною клімату на планеті. Льодовик відступив. Великі тварини, пристосовані до холоду, зникли. Об'єктом полювання людини розумної стали дрібні, полохливі тварини й водоплавні птахи. Їх поцілити можна було лише із значної відстані.

Лук і стріли зробили добування їжі безпечнішим та ефективнішим. Вдалому полюванню також допомагала списометалка, яка удвічі збільшувала дальність польоту списа. Людина розумна досягла великих успіхів у обробці каменю та кістки. Вона вдосконалила знаряддя із цих матеріалів: рубила, палиці, ножі. Існувало кілька способів їх виготовлення.

Уже в пізньому палеоліті людина вміла розщепляти креміль двома способами: ударом по заготовці й притисканням. Відщеплені пластини використовували як ножі й скребла. Така обробка кременю економила матеріал, якого ставало все менше.

У мезоліті поширилось виготовлення невеликих (розміром до 2 см) загострених каменів, що їх учені називають мікролітами. Їх вкладали в дерев'яні та рогові оправы, які було зручно тримати в руці.

Життя кроманьйонців залежало від пересування великих табунів тварин, на яких вони полювали. Влітку кроманьйонці йшли за ними, перепочиваючи на стоянках. У цю пору року вони мешкали у легких житлах, зроблених їх великих жердин і шкур. Узимку люди ховалися від холоду в природних печерах та у власноруч споруджених житлах.

3. Початок формування суспільства

Сучасні вчені, спостерігаючи за поведінкою людиноподібних мавп, дійшли висновку, що первісні люди так само, як і їхні предки, щоб вижити змушені були об'єднуватися в стадо. Вони спільно полювали на здобич, збирали рослини, доглядали дітей, захищалися від хижаків. Поступово стадо перетворилося на стійкішу організацію – первісну общину. А приблизно за 30 тис. років до н.е. сформувалися роди. До них належали люди, що походили від спільного предка, – родичі. Археологи вважають, що підтвердженням існування родів є великі розміри жител людини пізнього палеоліту. У такому помешканні жила велика сім'я – 10–20 осіб.

Здобуті під час полювання, рибальства та збирання їжа, майно були спільними, розподілялися порівну між усіма родичами. Керували життям родів, члени яких мали рівні права, найдосвідченіші люди.

Численні жіночі фігурки, що їх знаходять археологи на давніх стоянках, засвідчують високий авторитет жінки в первісному суспільстві. Від жінки залежало життя роду – вона зберігала запаси їжі, народжувала й доглядала дітей. По жіночій лінії визначалася належність до роду. Так близько 30 тис. років тому виникла нова суспільна організація – материнська родова община. Цей період називають матріархатом, що у перекладі означає «влада матері». Він став одним з етапів формування первісного суспільства.

ЗАГАДКИ ПЕЧЕР

1. Порівняйте зовнішній вигляд і будову тіла неандертальця і людини розумної.
2. Які найважливіші винаходи зробила людина у палеоліті?
3. Чим відрізнявся рід від людського стада?

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕТРОГЛІФА

вивчіть слова
та їх значення

Первісне стадо – найдавніше об'єднання людей з непостійним складом.

Рід – великий колектив родичів, які спільно жили, працювали, вели господарство, мали спільне майно.

Первісне суспільство – початковий етап розвитку людства, ознаками якого були: колективна праця, спільна власність, зрівняльний розподіл їжі та майна.

ВЕЛИКА МАНДРІВКА

Позначте
на контурній карті:

1. Найвідоміші стоянки первісної людини доби палеоліту.
2. Межі льодовика.

Посперечайтесь
з мудрецем

Порівняйте умови життя первісних людей до, під час та після льодовикового періоду.

Поява людини
сучасного типу

§ 4. Виникнення землеробства і скотарства

Перший паросток

1. Перехід первісної людини до землеробства та скотарства

Гордон Чайлд (1892–1957 рр.).
Англійський археолог. Намагався створити загальну концепцію розвитку людства.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

«Родючий півмісяць» – так називають територію Палестини, Лівану, Сирії, Центральної і Південної Туреччини, частини Дворіччя, Ірану та Середньої Азії. Саме тут уперше почали вирощувати зернові культури та одомашнили тварин.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕТРОГЛІФА

вивчіть слова
та їх значення

Неолітична революція – перехід первісної людини від збиральництва й полювання до землеробства та скотарства. Термін першим використав Г. Чайлд.

Завдяки використанню вогню, винайденню лука і стріли первісні люди урізноманітнили своє харчування, навчилися захищати себе від холоду та хижаків. Поступово їхнє життя ставало тривалішим, внаслідок чого зростала чисельність населення планети. Якщо австралопітеків 3 млн років тому, за оцінками вчених, налічувалося близько 1 млн, то кроманьйонців – 8 тис. років тому – близько 5,5 млн чоловік. Озброєний луком і стрілами, списом і ножем первісний мисливець впольовував уже більше тварин. Збирач спустошував природу тієї місцевості, де проживав. Тварин ставало все менше, камінь, придатний для виготовлення знарядь праці, було все важче знайти. Поставала проблема виживання первісної людини.

Зрештою, тисячолітній досвід і нагромаджені знання про навколишній світ підказували вихід із складного становища. Первісна людина почала не тільки брати у природи, а й відновлювати її багатства. Люди давно помітили, що зерна рослин, які потрапляли в пухкий ґрунт, згодом проростали. Також вони зрозуміли, що маленьких звірят, знайдених під час полювання, не треба вбивати. Люди почали свідомо сіяти зерно та приручати і розводити тварин. У мезоліті приручили собаку. Він був вірним помічником людини під час полювання й охоронцем житла.

У різних частинах нашої планети були одомашнені різні тварини й птахи. У Китаї – собака, свиня, курка, качка, гуска. В Індії – буйвіл, кішка, курка. У Передній Азії одомашнили вівцю, козу, велику рогату худобу, коня, одnogорбого верблюда. Свійські тварини давали людям м'ясо, молоко, хутро, вовну.

Так поступово в неоліті первісні люди перейшли від збиральництва і полювання до землеробства і скотарства, тобто від привласнювальних методів господарювання до відтворювальних. Цей перехід учені назвали **неолітичною революцією**. Землеробство поширилося на землях з найбільш сприятливими умовами: теплим кліматом, родючими ґрунтами, дикими злаками. Такі ґрунти були на територіях, які отримали назву «родючий півмісяць». Тут вирощували горох, жито, пшеницю. На берегах річки Хуанхе у Китаї 7 тис. років тому почали вирощувати просо та сою. На Американському континенті 5 тис. років тому навчилися культивувати кукурудзу, гарбуз, квасолу, бавовну.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

1. Щоб прогодувати протягом року одного мисливця і збирача, потрібно було близько 10 км², а одного землероба – 0,5 км². Розвинуте землеробство з поливом в епоху бронзи давало можливість прогодувати одну людину на 0,1 км².

2. Дику вівцю було одомашнено 11 тис. років тому в Туреччині, Ірані, Іраку, дику козу – 10 тис. років тому в Ірані, дикого тура – 8,5 тис. років тому в Туреччині, дикого кабана – 9 тис. років тому в Туреччині.

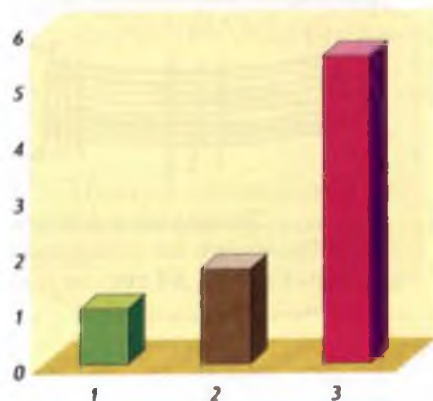
2. Знаряддя праці

У неоліті людина вдосконалила своє вміння обробляти камінь, ріг і кістку. Урізноманітнилися не лише знаряддя праці, а й способи їх виготовлення. Якщо раніше людина, виготовляючи знаряддя праці, лише оббивала камінь, то тепер вона його свердлила, шліфувала, пиляла. Свердлили за допомогою порожнистої кістки. Її ставили на камінь і швидко крутили, підсипаючи під неї пісок. Багато часу потрібно було, щоб зробити у камені маленький отвір. Так само великих зусиль потребувало і шліфування. Спочатку брали кам'яну заготовку і, оббиваючи, надавали їй потрібної форми. Потім заготовку шліфували за допомогою уламка пісковика, підсипаючи пісок на поверхню, яку обробляли, та поливаючи її водою. Пиляли за допомогою зазубрених кам'яних пластин – пилок.

Заняття землеробством і скотарством значно змінило життя людини. Землероби й скотарі мали більше турбот, ніж мисливці та збирачі, але наполеглива праця гарантовано давала їм їжу і можливість урізноманітнити її, створити запаси. Потрібні для харчування колоски вирощували поблизу житла, одомашнені тварини забезпечували м'ясом, молоком.

Постійний догляд за тваринами та посівами сприяв осілості. Певна ділянка землі, на якій займалися землеробством та скотарством, могла прогодувати більшу кількість людей, ніж така сама за розмірами ділянка, де полювали й збирали. Це зумовило стрімке зростання чисельності населення. У неолітичну добу, на думку вчених, жило на планеті близько 80 млн чоловік.

Зростання чисельності населення планети

1 – Австралопітеки – 1 млн чоловік
2 – Homo erectus – 1,7 млн чоловік
3 – Homo sapiens – 5,5 млн чоловік

Дикі та окультурені пшениця й кукурудза

Центри виникнення землеробства й скотарства

Виникнення землеробства і скотарства

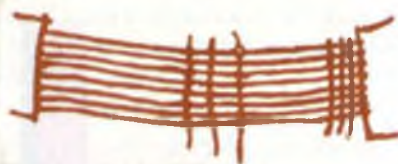

Зернотерка. Неоліт

Серп з кремнієвими вставками-мікролітами. Неоліт

Ткацький верстат.
Зображення на глиняному
блюді. Єгипет. VI тис. до н.е.Ткацький верстат.
Сучасна реконструкція

Кістку, ріг і камінь, оброблені у такий спосіб, використовували для виготовлення стріл, списів, скребел, голок, гарпунів, гачків. У неоліті з'явилися кам'яні сокири для вирубування чагарників і дерев.

Із каменю виготовляли і землеробські знаряддя праці. Замість палиці-копачки, що слугувала для викопування із землі поживних корінців, землероб почав користуватися мотикою. Це була палиця із загнутим кінцем чи гачком з кості або рогу.

Згодом з'явилося рало. Перше рало було надзвичайно простим. До гострої палиці прив'язували мотузку. Одна людина тягла за мотузку, а інша палицею розпушувала землю. У борозни, які утворювалися, кидали насіння. Збирали врожай серпом, виготовленим із дерева або кістки з крем'яними вставками. Потім зерно розмелювали на пласкому камені – зернотерці, згодом винайшли жорна.

3. Виникнення ремесел

Тривалий час вчені вважали, що виникнення ремесел було безпосередньо пов'язане з переходом до землеробства та скотарства. Але з'ясувалося, що процес виникнення ремесел був неодноточним у різних місцевостях. Так, у Греції землеробство з'явилося раніше, ніж гончарство, а в Скандинавії та Іспанії воно було освоєне пізніше за ремесла.

Майстерні, де виготовляли знаряддя праці, з'явилися ще у палеоліті, понад 150 тис. років тому. Найчастіше вони розташовувалися у поселеннях або на території, де було багато придатного для обробки каменю, що його залишив, відступаючи, льодовик. У неоліті (близько 7 тис. років тому) камінь видобували зробленими з рогу мотиками й кайлами у копальнях, які мали глибину до 2 м.

У неоліті значного поширення набуло гончарство. Людина вже мала досвід виготовлення посуду з черепів тварин, панцирів черепах, із деревини чи каменю. У неоліті вона почала використовувати для цього інший матеріал – глину. Можемо лише здогадуватись, як з'явився перший керамічний горщик чи миска. Можливо, що корзина з лози, обмазана глиною, випадково потрапила у вогнище. Лоза згоріла, а глина затверділа. Так людина дізналася про нові для неї властивості глини.

Найдавніший посуд був ліпним. Зазвичай він мав плетену основу. На горщику, знайденому археологами у Кенії (Африка), чітко видно відбитки сплетеної лози. Із сирієї глини робили валики, які скріплювали кінцями й накладали один над одним на плетену основу. Після цього посуд висушували, прикрашали орнаментами або розмальовували. Далі його обпалювали у печах. Землероби ліпили посуд різних форм – горщики, глечики, кубки, тарелі – і розмірів, від маленької чашечки до величезних глеків для зберігання зерна.

З винайденням у IV тис. до н.е. (понад 5 тис. років тому) гончарного круга посуд виготовляли у більшій кількості, урізноманітнюючи та вдосконалюючи його форми.

З плетіння народилося мистецтво ткати. Спочатку давні люди з вовни або волокон диких рослин сукали міцні мотузки, сплітали сітки для риболовлі. Згодом навчилися звивати не грубу мотузку, а тонку нитку. Тонкі нитки, щільно переплетені, утворювали тканину, яка була еластичнішою, приємнішою на дотик, ніж шкіра, з якої раніше виготовляли одяг. Тканину також легше було зшити. Поступово навчилися прясти нитки. Їх виготовляли з тих самих матеріалів – вовни та рослинних волокон, що й мотузки. Давні ткачі робили дерев'яну раму. На ній прив'язували рядами багато ниток, які слугували основою тканини, а потім їх переплітали іншими нитками. Цей пристрій був найдавнішим ткацьким верстатом.

Усе для людини неоліту було вперше: перша зернотерка, перші жорна, перший горщик, перший ткацький верстат. Хто був винахідником цих речей, ми ніколи не дізнаємось. Але, безумовно, люди тих часів були творчими, наполегливо працювали, використовуючи нагромаджений досвід.

4. Обмін

Не завжди у людини було все потрібне для виготовлення знарядь праці чи для обробітку землі. Інколи не вистачало матеріалу або людина не мала достатньо часу чи вмінь, щоб виготовити необхідні речі. Між окремими родами зароджується обмін матеріалами, знаряддями та результатами праці. Так, археологи дослідили, що вже в палеоліті камінь від місць добування у Середземномор'ї перевозили за сотні кілометрів як морем, так і суходолом. Скотарі й землероби також обмінювалися між собою виробленою ними продукцією: шкурами, вовною, м'ясом, молоком, зерном, овочами, а також ремісничими виробами. Можливо, одночасно виникло й запитання: «Скільки кам'яних сокир потрібно віддати, щоб отримати взамін бика?» Так з'явилася потреба в предметах, якими первісна людина користувалася так само, як ми користуємося грошима. Ними могли бути як невеличкі мушлі каури, так і великі тварини, наприклад бики. Обмін був першим кроком до виникнення торгівлі.

Горщик. Неоліт. Талхейм. Німеччина. VII–V тис. до н.е.

ВЕЛИКА МАНДРІВКА

Позначте
на контурній карті:

Центри виникнення
землеробства та скотар-
ства.

Посперечайтесь
з мудрецем

Як перші ремесла змінили
життя людини?

ЗАГАДКИ ПЕЧЕР

1. Чому первісні люди перейшли до землеробства, адже їхній досвід збиральництва та мисливські знаряддя надавали можливість прохарчуватися і мати вільний час?
2. Де вперше виникло землеробство?
3. Які нові способи обробки каменю винайдені в неоліті?
4. Чому в первісних людей виникла потреба в обміні?

Виникнення землеробства
і скотарства

§ 5. Зародження цивілізації.

Епоха міді й бронзи

Приборкувачі вогню і металу

1. Епоха міді й бронзи

У часи неоліту людство зробило величезний крок уперед у своєму розвитку. За цей час розвинулися землеробство й скотарство. Виробництво продуктів харчування та ремісничих виробів у тих місцях Землі, де були сприятливий клімат і родючі землі, досягло такої кількості, що давало змогу прогодувати значно більше людей. Виникнення ремесел – гончарства і ткацтва – надавало нових ознак життю первісної людини. Подальший розвиток потребував усе більшої кількості знарядь праці. Але каменю, придатного для їх виготовлення, було недостатньо. І тоді людина почала шукати, чим його замінити. Природним матеріалом, що міцністю нагадував камінь, була мідь. У первісні часи вона траплялася на поверхні землі в чистому вигляді. Період, коли людина навчилася обробляти й використовувати мідь, називають мідно-кам'яним віком, або енеолітом (V–IV тис. до н.е.). Спочатку люди намагалися обробляти мідь так само, як камінь, – оббивати. Від ударів шматок міді не розколювався, а тільки змінював форму. Зрештою первісна людина зрозуміла, що мідь треба не оббивати, а кувати. Кувати метал почали приблизно за 7 тис. років до н.е.

Минуло майже 2 тис. років, поки люди навчилися плавити мідь із руди. Спочатку метал виплавляли в тих печах, у яких обпалювали керамічні вироби. Згодом давні металурги побудували спеціальні печі. Навряд чи перехід від кування до плавлення був випадковим, адже щоб мідь розплавилась, була потрібна температура 700–800 °C. Згодом її почали виплавляти з руди. У природі мідь у поєднанні з рудами мала вигляд каміння синюватого кольору. Давній металург міг покласти до печі такий камінь і побачити, що більша частина каменю зникла, а він дістав мідь у чистому вигляді. Можливо, саме так людина відкрила спосіб добування міді з руди. Вчені вважають, що у такий спосіб цей метал почали отримувати в різних місцях майже одночасно. Про виплавляння міді з руди свідчать знайдені археологами в давніх копальнях знаряддя праці – кайла із рогу, мідні сокири тощо.

У III тис. до н.е. давні металурги, мабуть, намагаючись надати міді міцності, додавали до неї різні домішки, поки не помітили, що міцнішою вона стає з додаванням ще одного металу – олова. Сплав міді й олова називають бронзою. Цінною її властивістю було те, що вона легше, ніж мідь, розливалася у форми. Так почалась епоха бронзи (III–I тис. до н.е.).

Етапи розвитку первісного суспільства

ДОСЛІДЖЕННЯ
ПЕТРОГЛІФА

вивчіть слова
та їх значення

Плем'я – об'єднання кількох родів, що живуть в одній місцевості.

Ливарні форми доби
пізньої бронзи.

II тис. до н.е.

с. Капулівка, Україна

У II тис. до н.е. було винайдено спосіб виплавляння з руди заліза. Спочатку це була криця – залізо з великою кількістю домішок. Розпечену крицю кували і виробляли з неї знаряддя праці й зброю.

Опанувавши метали, людина почала виготовляти з них окремі частини знарядь праці та зброї. Потреба у мідних і бронзових виробах постійно зростала, а отже, зростала потреба у людях, які вміли обробляти метали.

В енеоліті відбулася ще одна вагома зміна в житті людства – скотарство відокремилось від землеробства. Вчені назвали цей процес **першим поділом праці**. Тобто деякі племена займалися лише скотарством. Спочатку вони пасли худобу біля своїх поселень, а із зростанням її кількості пересувались у пошуках нових пасовищ. Так умови господарювання зумовили й інший спосіб життя племен скотарів – кочовий.

Землероби ж, навпаки, змушені були триматися родючих земель, вести осілий спосіб життя. Худоба, яку вони тримали у своєму господарстві, давала їм м'ясо, молоко, шкури, вовну. Понад 5 тис. років тому землероби навчилися запрягати велику рогату худобу в рало, а потім у плуг для орання полів. Це полегшило їхню працю, прискорило та поліпшило обробіток землі, збільшило врожаї.

Винайдення в епоху бронзи колеса було ще одним кроком до вдосконалення й ускладнення знарядь праці та пристроїв, що полегшували життя людини. Вози, поставлені на колеса, допомагали землеробам перевозити вантажі, а скотарям долати великі відстані. Водночас ускладнення знарядь праці, обробка металів й швидкий розвиток ремесел вимагали від людини більших знань, вправності, досвіду. З-поміж землеробів і скотарів виокремлювалися майстри, які займалися тільки ремеслом. Так відбувся **другий поділ праці**: ремесло відокремилось від інших занять – землеробства і скотарства.

Бронзовий кинджал.

Епоха бронзи. Егтвед. Данія

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Патріархат характеризувався домінуванням чоловіка в господарстві. Існував патріархат у мідний, бронзовий, ранній залізний віки.

Мідний кинджал, золоті пронизки і кременеве вістря стріли з с. Старогорожене.

Україна. III тис. до н.е.

Зародження цивілізації.
Епоха міді й бронзи

Перетворення родової
общини на сусідськуРегіони виникнення
перших міст

2. Розпад родових общин

За часів неоліту зберігалась колективна власність на землю, пасовища, ліс, як і раніше, була потреба в спільній праці роду, об'єднанні вмінь колективу. Худоба, знаряддя праці та предмети побуту були у власності окремих сімей. Усі вироблені продукти землеробства і скотарства, ремісничі вироби та впольована дичина розподілялись між родичами – членами общини.

Кількість осіб у родовій общині залежала від наявності або відсутності земель, придатних для землеробства, пасовищ, угідь для полювання. Якщо неможливо було прогодувати всіх, рід поділявся на дрібніші родини, які відселялися, освоюючи нові землі. Але родини не поривали зв'язків між собою і в разі небезпеки об'єднувалися для захисту свого майна і земель. Об'єднувала їх і спільна мова, яка сприяла спілкуванню між членами родів, обміну знаннями й досвідом. Сукупність таких родів становила плем'я.

Родові общини час від часу переселялися чи змінювали поля через те, що землі втрачали родючість. Так само і скотарі долали сотні, а інколи й тисячі кілометрів у пошуках кращих пасовищ. До того ж почалися сутички і справжні війни між племенами за продукти землеробства й скотарства, ремісничі вироби і дорогоцінні метали. У цих переселеннях і війнах відбувалося перемішування племен і родів. Тепер в одному поселенні жили не лише родичі, а й люди, які не належали до цього роду, а були лише сусідами. Так сформувалися **сусідські общини**, члени яких не були родичами, але разом володіли землею, розподіляючи її між окремими сім'ями, спільно користувались пасовищами, лісами та іншими багатствами, спільно вирішували найважливіші справи роду.

На відміну від родової общини, в сусідській набуває визначеності приватна власність – власність сім'ї чи окремої людини на матеріальні цінності. Якись родини працювали краще, комусь сприяла погода, хтось був успішним у війнах чи нахабнішим, відбираючи майно в інших. Так поступово матеріальні багатства нагромаджувалися в небагатьох. З'явилися **багаті й бідні**.

Праця в господарстві стала важчою і складнішою й лягла, переважно, на плечі чоловіків. Поступово і влада в роді й племенах перейшла до чоловіка – батька, що став на чолі роду. Такий устрій учені назвали **патріархатом**, що у перекладі з давньогрецької означає «влада батька». Патріархом був старійшина, що ке-

рував спільними справами – будівництвом каналів, святилищ і поклонінням божествам. У його руках зосереджувалася значна частина вироблених продуктів общини, якими він розпоряджався. Владу з часом почали передавати у спадок, і становище в племені визначалось родинними зв'язками зі старійшинами. Виникла соціальна нерівність.

До того ж з ускладненням господарського життя деякі члени общини стали займатися організацією будівельних, сільськогосподарських робіт, обміном, створенням продовольчих запасів, забезпеченням захисту від сусідів тощо. Тобто виник прошарок людей, які управляли життям общини. Під час міжплемінних війн на чолі озброєних общинників стояв вождь, котрого обирали з дужих і авторитетних членів племені. Згодом найвпливовіші серед них зосереджували у своїх руках військову здобич, рабів і, врешті-решт, владу.

3. Ранні міста

Усі ці зміни в житті давнього суспільства поклали початок формуванню перших цивілізацій. Ознаками того, що давнє суспільство набувало нового, вищого рівня розвитку, були: поява міст, формування держав, майнове розшарування, певний рівень розвитку культури.

Перехід до цивілізації стався у сприятливих для землеробства і скотарства частинах нашої планети. Тому колиськами цивілізації, на думку більшості вчених, були місцевості, де виникло землеробство. Це родючі долини річок Ніл, Тигр і Євфрат, Інд і Ганг, Хуанхе та Янцзи.

Саме в цих місцевостях виникли перші міста. Вони формувалися на місці давніх поселень землеробів і скотарів, кількість жителів у яких зростала. У таких поселеннях, крім землеробів, скотарів, ремісників, зосереджувалися старійшини, жерці, військові вожді. Поселення оточували укріпленнями – ровами, валами, частоколом і навіть цегляними або кам'яними мурами.

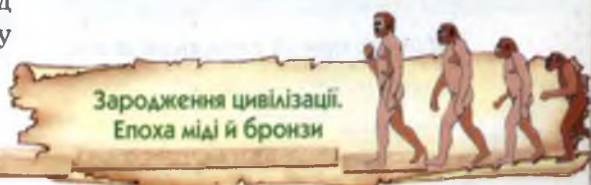
Місто вже мало чіткий поділ: у його центрі розташовувалися святилища, присвячені богам, будинки найзаможніших жителів, навколо – житла рядових общинників, майстерні ремісників. Право називатися першим містом на планеті «виборюють» багато стародавніх міст, наприклад Єрихон у Палестині, Мохенджо-Даро в Індії, Чатал-Гююк у Туреччині тощо.

Руїни міста Мохенджо-Даро.
Індія

План вулиць міста
Мохенджо-Даро

*Залишки башти, в м. Єрихон.
Палестина*

*Мініатюрний глиняний візок.
Індія*

*Руїни міста Чатал-Гююк.
Туреччина*

Давнє місто, залишки якого археологи розкопали під пагорбом Чатал-Гююк, існувало в період неоліту, понад 9 тис. років тому. Воно мало площу близько 13 га, в ньому проживало від 2 до 6 тис. осіб. Місто було забудоване невеликими будинками із сирцевої цегли. У кожному будинку було кілька невеликих кімнат, що виходили у велику кімнату площею 18–20 м². Уздовж стін розташовувались підвищення, на яких сиділи, спали і під якими ховали померлих.

Будинки мали вікна, але дверей не було, тому входили до них за допомогою драбини через отвір у пласкому даху. Тому це поселення ще називають «місто з дверима на дахах».

Надзвичайний інтерес становлять понад 40 святилищ Чатал-Гююка. Вони відкрили невідомий до того духовний світ первісних землеробів. Святилища мали по 4–5 кімнат, стіни яких були прикрашені розписами і глиняними рельєфами. Окрім великих рельєфів, на стінах святилищ знайдено найдавніші з відомих науці фрески. Їх зроблено у VI тис. до н.е. У святилищах знайдено велику кількість кам'яних і глиняних статуєток, напевне, принесених у дар богам.

Головною богинею давніх жителів Чатал-Гююка була Мати-земля, або Богиня-Мати, яку вони зображали у вигляді молодої жінки, жінки-матері та старої жінки у супроводі птаха смерті – грифа. Чоловіче божество зображали у вигляді юнака чи зрілого чоловіка з бородою й верхи на бикові.

Мешканці Чатал-Гююка були вмілими землеробами, вирощували 14 видів культурних рослин, основні з яких – пшениця, ячмінь і горох. Займалися вони й скотарством та полюванням. Майстри виготовляли надзвичайно досконалі

кам'яні вироби: поліровані дзеркала з обсидіану, кам'яне намисто з отворами, у які ледве проходить сучасна голка. Було розвинуте ткацтво. Гідний подиву майстерний дерев'яний посуд, що ним користувалися жителі Чатал-Гююка. У похованнях знайдено косметичні лопатки, кам'яні дзеркала, мушлі, у яких зберігались косметичні речовини, фарба для вій і брів, корзинки з рум'янами тощо.

Усе це свідчить про досить високий рівень життя мешканців міста.

Навколо перших міст поступово об'єднувалися общини для спільного вирішення економічних проблем – проведення сільськогосподарських робіт, будівництва каналів і гребель, спорудження палаців і храмів. Об'єднувала їх і потреба протистояти зазіханню сусідніх общин на їхні родючі землі й пасовища.

З об'єднанням общин і зосередженням у містах великої кількості людей з'явилася потреба у нових способах управління й певних правилах (законах), які б упорядковували життя суспільства, що значно ускладнилося. З-поміж людей, наближених до старійшин і вождів, виокремилися групи людей, обов'язком яких було управляти містом, збирати податки, керувати військом, організовувати будівництво каналів, храмів, палаців.

До влади в містах прийшли найсильніші й найбагатші старійшини і племінні вожді. Їхня влада вже спиралася не тільки на авторитет, а й на військову силу.

Отже, вже в епоху міді й бронзи давні міста разом з територіями навколо них у місцях розвинутого землеробства, скотарства і металургії набули перших ознак державності. Вони мали: верховну владу в особі царя; військо; групу людей, що займалися виключно організацією життя міста (тобто тих, кого сьогодні називають чиновниками); певну територію, яку вони вважали своєю і кордони якої захищали.

З розширенням території найбільші й найсильніші міста перетворилися на економічні, військові та управлінські центри могутніх держав стародавнього світу.

Кераміка епохи бронзи.
Україна. III–II тис. до н.е.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕТРОГЛІФА

вивчіть слова
та їх значення

Держава – спосіб організації суспільного, економічного та культурного життя народу.

Посперечайтесь з мудрецем

Чому саме в долинах великих річок виникли перші держави?

ЗАГАДКИ ПЕЧЕР

1. Поясніть, у чому полягають перший і другий великі поділи праці.
2. Чому виникають перші міста?
3. Чим сусідська община відрізнялась від родової?

§ 6. Первісна культура та вірування людей

Скарби давніх печер

1. Практичні знання первісної людини

Першими знаннями, що їх нагромаджували люди ще з часів кам'яного віку, були знання про навколишній світ. Саме вони давали можливість людині виживати. Обробляючи різні породи каменю, людина дізнавалася про їх властивості. Тому вже в енеоліті первісні ремісники знали способи оброблення більшості мінералів, руд і метеоритного заліза. У середньому палеоліті люди навчилися виготовляти з природних матеріалів фарби.

Нагромаджували медичні знання. Поховання неандертальців у Ля Феррасі у Франції та в Шанідарі в Ірані дають підстави стверджувати, що вже тоді люди лікували переломи, рани, використовували лікувальні властивості трав. У часи мезоліту первісні медики, роль яких виконували шамани й чаклуни, вміли робити ампутацію кінцівок.

Первісна людина прекрасно знала поведінку диких звірів і птахів. З часом розширювалися знання про анатомію тварин. Про це свідчать наскельні розписи в печерах, на яких зображено тварин у так званому рентгенівському стилі. Первісні художники малювали тіло тварини з внутрішніми органами та скелетом. Знання про тваринний і рослинний світ сприяли виникненню та розвитку землеробства і скотарства.

Математичні знання почали формуватися у палеоліті. Тоді первісна людина лічила, наносячи відповідні позначки (насічки, крапки, хрестики) на спеціальні кістки. Свідченням можливих арифметичних розрахунків у палеоліті є, наприклад, спис із 20 насічками, згрупованими по 5 насічок, знайдений у Дольні Вестоніце (Чехія). Лічбу застосовували у розподілі здобичі. Очевидно, саме у зв'язку із цим первісні люди навчилися виконувати найпростіші арифметичні дії – додавання і віднімання. На стінах палеолітичних печер вони малювали геометричні фігури, прикрашали ними різні вироби. Пізніше, в неоліті й енеоліті, первісна людина будувала житло правильної геометричної форми.

Дивовижні знання з астрономії мала первісна людина ще з часів палеоліту. Спостерігаючи за рухом Сонця, Місяця та роздивляючись зоряне небо, люди змогли скласти перші найпростіші календарі. Саме таким календарем вважають учені браслети з геометричним орнаментом, знайдені у Мізині (Україна). А на пластині з Мальти (Росія) нанесено 244 ямки у центрі й по 122 по боках. Якщо додати центральну і ліву чи праву частину, дістанемо 366 –

Стилізована фігурка мамонта.
Кістка. Україна

Кромлех кургану доби енеоліту.
Україна. IV тис. до н.е.

Стоунхендж. Велика Британія

число, кількості днів у високосному році. Календарі визначали дати проведення ритуалів, пов'язаних з господарством первісних людей, релігійних свят.

У палеоліті з'явилася «дописемність» – піктографія. Це малюнки-знаки, що використовувалися для передавання певної інформації, спілкування. Можливо, символи на кераміці, стінах печер, кам'яних і кістяних предметах є записами давніх переказів, які нам ніколи не вдасться прочитати. Саме з піктограм і розвинулося пізніше ієрогліфічне письмо.

В енеоліті вражаючих розмірів набуло будівництво гробниць, храмів, астрономічних обсерваторій. У III тис. до н.е. в Європі будували культові споруди – кромлехи (кола з вертикально вкопаних каменів) й менгіри (довгі ряди вертикальних каменів).

Найбільш дивовижною давньою пам'яткою є Стоунхендж у Великій Британії. Тут поєднано три споруди різного часу. Найдавніша з них – утворене валом і ровом коло діаметром 115 метрів. Посередині кола – кільце із 56 ям. Пізніше посередині кільця були збудовані два кола з вертикально поставлених каменів (38 пар). Третю споруду було зведено в епоху бронзи, близько 3,5 тис. років тому. Це закопані в землю тесані камені висотою близько 8,5 м і масою близько 26 т. На них також лежать камені. Споруди Стоунхенджа слугували давнім жителям цих місць для визначення часу рівнодення, змін сезонів, років, передбачення сонячних затемнень. Давні обсерваторії, крім Великої Британії, знайдено й на півночі Росії.

2. Первісні форми релігії

Релігійні уявлення виникли одночасно з нагромадженням практичних знань про світ. За допомогою їх людина намагалася пояснити те загадкове та незрозуміле, а можливо й лякаюче, що існувало у природі. До первісних форм релігії належать: тотемізм, фетишизм, магія, анімізм.

Тотемізм (від індіан. *от-отем* – його рід) – віра у походження роду від спільного предка – тварини, рослини чи птаха. Пращура вважали захисником роду, просили у нього допомоги у полюванні. Тварину-тотем не можна було вбивати. Їй поклонялися, зображали на стінах печер, вирізьблювали з каменю та кістки.

Фетишизм (від португ. *feitigo* – талісман) – наділення неживих предметів надприродними властивостями. Люди вірили, що фетиш міг захистити від злих сил, подарувати удачу. Фетишем могла бути будь-яка річ. Її носили із собою, тримали у помешканні, клали у поховання. Поклоніння предметам збереглося й донині. У храмах можна

Жінка, що молиться.
Неоліт. Глубокі Машувки.
Чехія

ІСНУЄ ДУМКА

Деякі вчені вважають пам'ятку Стоунхендж однією з перших у світі астрономічних обсерваторій.

Первісна культура
та вірування людей

ДОСЛІДЖЕННЯ
ПЕТРОГЛІФАвивчіть слова
та їх значення

Релігія – віра людини в надприродні сили та існування богів.

Культ – спосіб поклоніння богам.

Анімізм (від лат. *anima* – душа) – наділення живих істот та неживих предметів душою, яка живе самостійно.

Три олені, лососі та два символи.
Гравірування на кістці.
Ренгевайх. Німеччина

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Відкрив печерні фрески Альтаміри (Іспанія) Марселіно де Саутуола в 1875 р. У 1880 р. він виступив із заявою, що це – палеолітичні зображення. Саутуолу звинуватили у підробці, вчені не припускали, що люди палеоліту були такі талановиті. Але наступні відкриття підтвердили давність фресок.

побачити ікони, скульптури богів, яких сучасна людина наділяє надприродними властивостями.

Магія (від грецьк. *mageia* – чаклунство) – віра у можливість впливати на навколишній світ за допомогою ворожіння, заклинань, замовлянь. На думку первісної людини, магичні дії могли викликати дощ, допомогти полюванню або завдати шкоди ворогам.

Виникнення **анімізму** було пов'язане з намаганням зрозуміти, чому людина, яка нещодавно рухалась, розмовляла, раптом ставала нерухомою і холодною. Первісна людина пояснювала це тим, що з тіла пішла душа. Вважалося, що втративши тіло, душа шукала нового притулку. На знайшовши його, вона змушена була блукати вічно, лякаючи родичів або чинячи їм кривди. Із цим віруванням пов'язаний звичай ховати небіжчиків. А оскільки первісна людина вважала, що у потойбічному світі дух живе так само, як на землі, то небіжчика забезпечували їжею, знаряддями праці тощо. Якщо померлий за життя був вождем, то після смерті він мав особливу пошану.

Не кожна людина знала, як говорити з духами, задобрити чи вигнати їх. З часом з'явилися шамани, чаклуни, жерці, які знали замовляння, закляття. Їх кликали, коли хворіла людина чи помирала худоба. Від імені роду, племені вони спілкувалися з душами та духами предків. Усі ці форми релігії тісно переплелися між собою, що зрештою привело до появи культу богів.

3. Мистецтво

Пізнання навколишнього світу та духовні надбання знайшли своє відображення в унікальному, інколи незбагненному мистецтві первісної людини.

Палеолітичне мистецтво складається з двох основних груп творів: **малі форми** – дрібна скульптура, різьблення, розпис на предметах господарського призначення, на кістці, рогові, кам'яних плитах тощо; **монументальне мистецтво** – наскельні, найчастіше печерні, розписи, графіка, рельєф.

Землеробське населення неоліту залишило по собі велику кількість кам'яних і глиняних скульптур, які прикрашали житла та місця поклоніння богам. Останнє засвідчує, що статуетки мали й магичне призначення. Знайдено численні жіночі зображення, прикрашені різноманітними орнаментами та розписом. Пізніше, в енеоліті, більше виявлено фігурок чоловіків. Часто трапляються скульптурні зображення биків, леопардів, кіз.

У середньому палеоліті людина навчилася виготовляти фарби з природних матеріалів: червону, жовту, коричневу – із вохри, темно-буру – із окису марганцю, чорну – із деревного вугілля. Розводили фарби водою або тваринним

жиром у морських мушлях та кістяних скриньках. Найчастіше малювали одним кольором. Але малюнки печер Ляско і Фон де Гом (Франція) виконано двома кольорами, в Альтамірі – трьома.

Первісна людина, на відміну від сучасних художників, не завжди приділяла увагу розміру та зовнішній схожості зображуваних предметів чи тварин. Тому для нас ці образи не завжди зрозумілі.

Відомим є зображення бізона, вбитої людини і пташки, яке було знайдено у печері Ляско. Цей майже дитячий малюнок сповнений трагізму. Напевне, на ньому зображено невдале полювання людини, під час якого помирають і мисливець, і його здобич. Цікаво, що в палеолітичному мистецтві майже немає нерухомих фігур. Рух зображали положенням ніг, нахилом тіла чи голови. Первісні майстри вміли передати швидкі рухи тварин.

Нагромаджені у кам'яному віці та за доби міді й бронзи знання і досвід, а також досягнення первісних митців стали основою для подальшого руху людства вперед, до цивілізації.

Бизон, вбита людина та птах.
Печера Ляско. Франція

ЗАГАДКИ ПЕЧЕР

1. Що сприяло нагромадженню практичних знань первісною людиною?
2. Чому первісна людина наділяла неживі предмети надприродними властивостями?
3. Що зображали первісні люди на своїх малюнках?

Висновки

- Первісними ми називаємо часи, коли людство пододало шлях від появи перших людей до формування цивілізації.
- Первісна історія людства поділяється на періоди: палеоліт, мезоліт, неоліт, енеоліт, епоха міді й бронзи, ранній залізний вік.
- Первісні люди відрізнялись від інших тварин прямоходінням, складними рухами рук, розвинутим головним мозком.
- За «неолітичної революції» відбувся перехід людини від полювання і збиральництва до землеробства та скотарства.
- У первісні часи виникли перші об'єднання людей – сім'я, рід, община, плем'я.
- За доби міді й бронзи виникли перші держави у світі.
- Найзначнішими відкриттями первісної людини були опанування вогню, приручення диких тварин та їх використання у господарстві, винайдення лука й стріл, гончарного круга, ткацтва, колеса.
- За первісних часів виник обмін, який став основою для зародження торгівлі.
- У первісності зародилися наукові знання та релігійні вірування.

Посперечайтесь з мудрецем

Що з вірувань первісних людей дійшло до нашого часу?

Первісна культура та вірування людей

КАМ'ЯНИЙ ВІК

ПАЛЕОЛІТ

Бл. 3 млн – X тис. до н.е.

МЕЗОЛІТ

IX–VIII тис. до н.е.

НЕОЛІТ

VII–V тис. до н.е.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ!

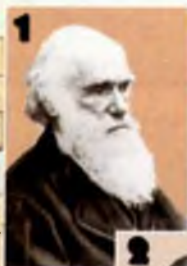
Опишіть матеріали, з яких побудоване це житло.

Які зміни відбулись у будові черепа первісної людини?

Чим відомі ці вчені?

1. Чому первісні художники дуже часто зображали сцени полювання?
2. За яким принципом поділяється первісне суспільство на періоди?

Розкажіть про досягнення первісної людини у мистецтві.

Оберіть правильну відповідь:

1. Тривалий шлях розвитку людини як біологічного виду називається:
а) еволюція;
б) антропогенез;
в) природний відбір.
2. Метали почали використовувати в:
а) неоліті;
б) енеоліті;
в) епосі бронзи;
г) ранньому залізному віці.

3. Мікроліт – це:
а) невеликий камінь;
б) невелике кам'яне знаряддя праці;
в) дерев'яне знаряддя праці.
4. Яку тварину людина приручила першою?
а) коня;
б) собаку;
в) бика;
г) вівцю.

ЕНЕОЛІТ

V – IV тис. до н.е.

ЕПОХА БРОНЗИ

IV – I тис. до н.е.

РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІКI тис. до н.е. –
сер. I тис. н.е.*Назвіть найважливіші події основних періодів історії первісності.**Назвіть тип зображених первісних людей.**Розкажіть про добу, у яку жила ця тварина.*V – IV тис.
до н.е.I тис. до н.е. –
сер. I тис. н.е.XIX тис. до н.е. –
VIII тис. до н.е.VII – V тис.
до н.е.*Назвіть центри виникнення скотарства і землеробства.**З якими періодами пов'язані ці дати?***Встановіть відповідність:**

Тотемізм

Фетишизм

Магія

Анімізм

Наділення істот і предметів душею

Віра у походження роду від спільного предка

Наділення предметів надприродними властивостями

Віра у силу ворожіння, замовлянь

Розташуйте події в хронологічній послідовності:

1. Поява пітекантропа.
2. Поява людини розумної.
3. Поява людини умілої.
4. Поява австралопітека.

1. Землеробство.
2. Лук і стріли.
3. Обмін.
4. Гарпун.

Перевірте себе!

ДАВНІЙ ЄГИПЕТ

Кінець VI тис. –
3065 р. до н.е.

3065–2686 pp. до н.е.

2686-2173 pp. до н.е.

2173-2040 pp. до н.е.

2040-1786 pp. до н.е.

1786–1552 pp. до н.э.

1552-1069 pp. до н.е.

1069-664 pp. до н.е.

Вивчення Давнього Єгипту відкриває одну із сторінок історії найдавніших цивілізацій світу. Історія Давнього Єгипту почалася задовго до того, як в долину річки Ніл близько V тис. до н.е., можливо навіть випадково, прийшли племена землеробів і скотарів. Величезна кількість тварин і птахів та багато води, яка не зникала, коли спека посилювалася, сприяли оселенню племен на цих землях. Поступово люди навчилися не лише обробляти землю, а й зрошувати свої поля водою з Нілу та відводити зайву воду під час повеней. Населення річкової долини процвітало, кількість жителів зростала. Надлишок продуктів харчування надавав можливість розвивати ремесла. Певна частина людей вже могла не займатися землеробством, а виготовляти знаряддя праці, предмети домашнього вжитку, одяг, споруджувати будівлі різного призначення. Розвиток ремесел був поштовхом до розвитку торгівлі. Вона спонукала єгиптян піднімати вітрила і вирушати на пошуки невідомих земель для збуту своєї продукції.

Період, коли в історії Єгипту не існувало ні величезних держав, ані могутніх правителів, які б передавали владу над цими землями у спадок своїм нащадкам, тобто створювали династії, історики називають Додинастичним.

Згодом тут виникло два царства: одне у Верхньому Єгипті, друге – у Нижньому. Пізніше вони об'єдналися й утворили єдину державу. Близько 3000 років поспіль державою правили 30 династій царів-фараонів. Цей період назвали Династичним. Династичний період умовно поділяють на періоди Тініса, Давнього, Середнього та Нового царств. Були ще Саїський, Перський періоди, період Птолемеїв та кілька Перехідних періодів, коли країна потерпала від міжусобних війн або нею правили династії завойовників.

З об'єднанням держави розпочалося піднесення єгипетської культури. Єгиптяни були одним з перших народів, які винайшли писемно. Давні художники створили безліч мистецьких шедеврів, а будівничі спорудили дивовижні храми та піраміди, які донині вражають людство. Справжнього ж розквіту держава досягла за доби Нового царства, в часи правління царів Тутмоса III, Аменхотена IV, Рамзеса II. Історія Давнього Єгипту закінчилася правлінням династії Птолемеїв і цариці Клеопатри VII. За її царювання Єгипет потрапив під владу могутнього Риму. Це сталося у 30 р. до н.е.

ПЕРСЬКИЙ ПЕРІОД

525–332 рр. до н.е.

САЇСЬКИЙ ПЕРІОД

664–525 рр. до н.е.

ПЕРІОД ПТОЛЕМЕЇВ

332–30 рр. до н.е.

§ 7–8. Утворення Давньоєгипетської держави

Дар Нілу

Давній Єгипет

НАКАЗ ФАРАОНА

вивчіть слова
та їх значення

Оаза – місце в пустелі, де є рослинність і вода.

Дельта – трикутна ділянка заболоченої землі, де річка перед впадінням у море розділяється на багато рукавів.

1. Природа і населення Єгипту

Загадкова і дивовижна країна Єгипет розташована на Африканському континенті. Її територію омивають Середземне й Червоне моря. Клімат Єгипту спекотний. Таким він був і в давнину. Вдень тут стояла неймовірна спека. Температура повітря рідко опускалася нижче 25°C. Ночі ж, навпаки, були холодними, а інколи навіть морозними.

Більшу частину території Давнього Єгипту займали пустелі: Лівійська, Нубійська та Сахара. Остання і нині є найбільшою на планеті. Давні єгиптяни за червоний колір пустель називали ці землі «Де-Шерет» – «червона земля». Серед розпечених пісків траплялися квітучі острівці – оази. Тут, біля джерел води, подорожньому можна було спочити від спеки та поповнити запаси води.

З півдня на північ територією Єгипту через пустелі несе свої води найдовша річка світу – Ніл. Вона бере свій початок у горах серед величних озер і снігів та плине до Середземного моря. Гирло Нілу розгалужується на велику кількість невеличких річок – рукавів, які утворюють дельту. Традиційно землі у дельті річки називають Нижнім Єгиптом. Вище по течії простягається Верхній Єгипет.

Усе життя в Давньому Єгипті залежало від Нілу. Наче людина, Ніл ритмічно «дихав», щороку розливаючись повеннями. У червні вода в річці починала поступово прибувати. Ніл виходив з берегів, затоплюючи рівнинні землі. Могутній потік змивав усе на своєму шляху. Змінювався колір води. Спочатку він був зеленим від водоростей, а потім ставав яскраво-червоним. Нового забарвлення воді надавали ґрунти, які змивала повінь. У цей час річка ожила. Посеред води з'являлися цілі ліси тростини – папірусу, прилітала велика кількість птахів.

На початку вересня вода поступово починала спадати. До листопада Ніл входив у свої береги. У долині річки залишався родючий намул, який давав життя та назву квітучій долині Нілу. Недарма ж цю частину країни по обидва береги річки давні єгиптяни називали «Та-Кемет» – «чорна земля». Серед давньоєгипетських богів був і бог (Хапі), який, на їхню думку, керував розливами Нілу.

Річка Ніл. Сучасний вигляд

НАКАЗ ФАРАОНА

вивчіть слова
та їх значення

Папірус – багаторічна водна рослина; матеріал для письма.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Діодор Сицилійський

(бл. 90–21 рр. до н.е.) – грецький історик. Народився на о. Сицилія. Подорожував Єгиптом та країнами Середземномор'я. Автор «Бібліотеки» – всесвітньої історії в 40 книгах (збереглося 15).

ІЕРОГЛІФ

прочитайте документ

Діодор Сицилійський про природу Єгипту

...Єгипет простягається на південь... Із заходу він захищений Лівійською пустелею, у якій водиться величезна кількість диких звірів і яка тягнеться на великі відстані; відсутність води та будь-якої їжі робить подорож через неї не лише тяжкою, а й справді небезпечною. З півдня такий самий захист йому дають нільські пороги та прилеглі гори. Тому ні плити річкою, ні подорожувати суходолом практично неможливо, не маючи царських або подібних до них запасів. З частин країни, що звернені на схід, одні захищені річкою, інші – оточені пустелею та болотистими місцинами, які мають назву «прірви»... Четвертий бік країни омиває ... Єгипетське море...

1. Які географічні об'єкти, за словами Діодора Сицилійського, захищають Єгипет?
2. Що необхідне було мандрівникові, щоб здійснити подорож до Єгипту?

Долина річки Ніл

**Посперечайтеся
з мудрецем**

Які природні властивості
річки Ніл використали єгип-
тяни на свою користь?

Оаза

ВЕЛИКА МАНДРІВКА

**Позначте
на контурній карті:**

1. Верхній і Нижній Єгипет.
2. Долину Нілу.

ЗАГАДКИ СФІНКСА

1. Чому Єгипет називали «Даром Нілу»?
2. Уявіть, що ви потрапили до Давнього Єгипту. Опишіть, яким ви бачите Ніл.
3. Чому колір води у Нілі під час повеней змінювався?
4. Коли в Єгипті з'явилися перші землероби?

2. Об'єднання Верхнього і Нижнього Єгипту

Тяжка праця в умовах спекотного клімату й щорічних розливів Нілу потребувала великих зусиль тисяч єгиптян. Поступово племінні вожді землеробських общин об'єднали під своєю владою населення окремих частин Єгипту, що привело до виникнення у долині Нілу понад 6000 років тому (V тис. до н.е.) перших невеликих держав – **номів**.

Їх у різні часи було від 26 до 42. Кордони цих невеличких держав визначалися зрошувальними каналами. Вони розташовувалися уздовж Нілу, одна за одною.

Номи Верхнього Єгипту простягалися від першого нільського порога до дельти, а номи Нижнього Єгипту розташовувалися по дельті. На чолі кожної держави стояв **номарх**. Він очолював ополчення, був верховним жерцем, керував будівництвом дамб і каналів.

Найсильніші номи перетворювалися на царства, що воювали між собою за родючі землі долини. До кінця IV тис. до н.е. в Єгипті лишилося тільки два великих царства, що об'єднали землі Нижнього і Верхнього Єгипту. Кожне з них було відоме своїми священними містами Буто і Енхав (Нехен). Вони мали власних богів – Сокола та Гадюку, а символами царств вважалися відповідно квітки лотоса та папірусу. Давні держави Єгипту довго ворогували між собою і боролися за владу над усією долиною Нілу.

Першим загальноєгипетським володарем, згідно з легендами, вважається Скорпіон. Він був царем Верхнього Єгипту і близько 3200 р. до н.е. об'єднав під своєю владою все населення Єгипту. Але ця держава проіснувала недовго.

Близько 3000 р. до н.е. цар Верхнього Єгипту Менес (Нармер) знову об'єднав під своєю владою обидві держави і заснував давньоєгипетську державу, яка увійшла в історію під назвою **Давнє царство** (2686–2173 рр. до н.е.).

Його столицею було місто на півночі країни Мен-Нефру (давні греки його називали Мемфіс). Жителі нільської долини вважали Менеса втіленням бога і називали Пер-Аа, тобто «великий будинок». Від цього слова пішла назва єгипетських царів – «**фараон**». Номи за часів Давнього царства не мали самостійності, а були частинами держави (сучасною мовою – адміністративними одиницями). Основу ному, як і раніше, становила землеробська община.

НАКАЗ ФАРАОНА

**вивчіть слова
та їх значення**

Ном – грецька назва частини Єгипту, яка мала чітко визначену територію, військо, герб, богів-покровителів.

Фараон – давньогрецька назва царів у Давньому Єгипті.

Жрець – посередник між людьми і богами, що здійснював молитви, релігійні ритуали, приносив жертви.

ІСНУЄ ДУМКА

Деякі вчені вважають, що Менес і Нармер – це одна особа. На думку інших, Єгипет об'єднав спочатку Нармер, а потім закріпив одноособову владу та створив єдину державу Менес.

*Палетка (кам'яна плитка) Нармера.
Близько 3000 р. до н.е.*

Утворення Давньоєгипетської держави

3. Влада і культ фараона

Посмертна маска фараона
Тутанхамона. XIV ст. до н.е.

Царями Єгипту були або володарі Мемфіса, або володарі Фів – міста, яке розташовувалося на півдні. Фараон мав необмежену владу. Тільки він призначав командирів армії, окремих військових підрозділів, номархів, головних жерців храмів, а також міг засудити будь-кого до смертної кари.

У нього були сотні слуг. Цар вважався богом. На знак своєї величі фараон підперізувався лівовою шкурою, надягав довге вбрання, прикрашав руки браслетами, голову ж покривав біло-червоною короною – пшент. Вона складалася з двох частин, які символізували владу над Верхнім (білий колір) і Нижнім (червоний колір) Єгиптом. У найурочистіші моменти фараони надівали смугасту корону – немес.

Символом влади фараона також була штучна борода, яку прив'язували до підборіддя. Інколи і богів давні єгиптяни зображали з бородами.

Корона царя
Верхнього Єгипту

Корона царя
Нижнього Єгипту

Корона царя
об'єднаного Єгипту

Урочиста корона
царя Єгипту – немес

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Маска Тутанхамона виготовлена із золота. Її маса сягає 10 кг. Знайшов Говард Картер у 1922 р. в гробниці фараона у «Долині царів». Зберігається у Каїрському музеї (Єгипет).

Ще одним із символів влади царя був урей (у перекладі з єгипет. – «кобра, що стала у стійку»). Його закріплювали на головному уборі фараона. Кобра символізувала богиню Уто, яку єгиптяни вважали захисницею царів Єгипту.

Кожен фараон мав п'ять імен. Їх записували у картуші. Царя називали обранцем сонця, могутнім золотим орлом. Його зображали значно більшим за інших людей. Прості смертні не лише вклонялися своєму цареві, а й ставали на коліна та цілували землю, по якій ступали ноги фараона. І тільки найбільш приближеним до царя особам дозволялося поцілувати його ноги.

4. Будівництво пірамід

Про могутність фараонів і поклоніння їм свідчить пишний поховальний обряд. Єгиптяни вважали, що після смерті фараон приєднається до богів. Ще за життя фараона вони будували місце останнього спочинку правителя у вигляді величезних пірамід. Традиція будувати піраміди проіснувала близько 1000 років. Згодом фараонів почали ховати в гробницях, які вирубували в скелястому ґрунті. Вони були більш забезпечені від пограбувань і розорення. Першу піраміду збудували за царя Джосера майже 5 тис. років тому. Вона була ступінчастою, нагадувала сходи. Ними після смерті цар мав піднятися у небо, до богів.

І до сьогодні достеменно не відомо, як будували піраміди. Але вчені припускають, що до початку будівництва жерці обирали місце, де мала розташовуватися споруда, окреслювали її основу. Далі розробляли план спорудження піраміди. Жерці з надзвичайною точністю орієнтували її за сторонами світу та здійснювали ритуал розмічання будівельного майданчика. Потім фараон проводив спеціальний ритуал і давав дозвіл на будівництво. Після цього можна було починати спорудження піраміди.

З усієї країни збирали сильних і молодих чоловіків. Вони працювали в кар'єрі, де готували кам'яні блоки, і на будівельних майданчиках, де з блоків відповідно до плану будівництва складали піраміду. За свою працю робітники отримували заробітну платню із царської скарбниці й

Піраміда царя Джосера.
XXVII ст. до н.е.

харчі. Як вдавалося давнім єгиптянам піднімати кам'яні блоки, що важили до 30 т, на висоту понад 140 м, лишається загадкою. Вчені припускають, що використовувалася система платформ, поставлених під нахилом.

НАКАЗ ФАРАОНА

**вивчіть слова
та їх значення**

Династія – правителі, які походять із одного роду і передають владу в спадок.

Картуш – прикраса у вигляді щита із заокругленими кутами, на якій записували імена фараона.

Давньоєгипетські картуші

ІСНУЄ ДУМКА

Деякі вчені вважають, що фараонам не потрібні були самі піраміди, а потрібен був процес будівництва, який на довгі роки об'єднував суспільство і захищав його від розбрату, повстань та міжусобиць війн.

Утворення Давньоєгипетської держави

Розташування давньо-египетських пірамід

- Каїр** Сучасні міста
- Найвідоміші піраміди
- Хеопс** Імена фараонів, яким присвячені піраміди

На початку 90-х рр. XX ст. на плато Гіза, біля сучасного Каїра, неподалік великих пірамід археологам уперше вдалося знайти місто, де жили їх будівельники. Тут було досліджено більше сотні великих глиняних посудин, у яких пекли хліб для робітників, тисячі кісток великої рогатої худоби та риби. За підрахунками вчених, у місті жило близько 25 тис. чоловік. Основна частина сезонних робітників мешкала у будинках-гуртожитках у каменоломнях, або безпосередньо на будові – біля пірамід. Наглядачі, майстри й ремісники, що обслуговували будівництво, мешкали в окремих невеликих будинках.

Усього в Єгипті відомо близько 80 пірамід. Найбільші піраміди були споруджені на плато Гіза на околиці сучасного Каїра. Найвідомішою та найвищою серед них є піраміда Хуфу (Хеопса), яка розташовується на західному березі Нілу. Її будівництво тривало майже 20 років, і сам фараон безпосередньо спостерігав за ним. Висота піраміди Хуфу сягала 147 м. Вона була облицьована білим, гладким каменем, що виблискував на сонці.

Донині піраміди лишаються однією з найбільших загадок історії. Якщо висоту піраміди Хуфу помножити на мільярд, то це дорівнюватиме відстані від Землі до Сонця. Якби з каміння шести найбільших пірамід викласти дорогу шириною 6 м, то вона б сягнула 12 тис. км. Не випадково стародавні греки називали піраміди першим дивом світу.

ІЕРОГЛІФ

прочитайте документ

Геродот про будівництво піраміди

...Сама ж піраміда зроблена за допомогою уступів, що їх дехто називає зубцями, а інші олтарчиками. Коли спершу її зробили такою, камені, що залишалися, почали піднімати машинами, зробленими з коротких кусків дерева; камінь піднімали з землі на перший ряд уступів; коли ж камінь потрапляв на своє місце, його клали на другу машину, що стояла на першому ряді уступів; звідси на другий ряд камінь піднімали за допомогою другої машини; бо скільки було рядів уступів, стільки було і машин... Спочатку були оброблені верхні частини піраміди, а після того – несучі їх частини, останніми були оброблені наземні і найнижчі, що лежать на землі.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що піраміду будували саме так, як описує Геродот? Обґрунтуйте свою думку.

Великі піраміди в Гізі, поблизу Каїра.
Фото XIX ст.

Внутрішня будова піраміди Хуфу

5. Внутрішня будова піраміди Хуфу

Піраміди різняться своєю будовою. Вони мають різне розташування ходів, галерей та поховальних камер. Так, у піраміді Хуфу є три камери. Перша – вирубана у скелі на глибині 30 м. Вона розташована нижче основи й точно посередині піраміди. Друга – на висоті 20 м над основою. Її площа становить майже 30 м². Цю камеру називають «залою цариці», хоч цариця ніколи там не була похована. Третя камера розташована на висоті 42,3 м. Вона, єдина з трьох, яка була добудована, слугувала усипальницею царя. Її стелю утворюють дев'ять гранітних монолітів загальною масою близько 400 т. Над нею розташовані п'ять розвантажувальних камер – порожнин, які закінчуються двосхилим дахом і призначені для розподілу неймовірної ваги піраміди.

Усі три камери з'єднані коридорами-шахтами. До «зали царя» веде велика галерея. Від неї відходять у північному і південному напрямках загадкові вузькі шахти довжиною 65 м. Це «дороги», якими, за уявленням єгиптян, рухалась на небо душа царя. Шахти перекриті тонкими «дверима». Вони символізували межу між реальним і потойбічним світами.

Піраміди – унікальне творіння людських рук – стали символом Єгипту. Греки казали, що все боїться часу, а час боїться тільки пірамід.

Посперечайтесь
з мудрецем

Що спонукало давніх єгиптян докладати неймовірних зусиль для будівництва великих пірамід?

ВЕЛИКА МАНДРІВКА

Позначте
на контурній карті:

1. Основні столиці Давнього Єгипту.
2. Район пірамід.

ЗАГАДКИ СФІНКСА

1. Порівняйте владу фараона і вождя племені.
2. Як називали єгиптяни свою країну?
3. Чому стародавні греки називали піраміди дивом світу?
4. Опишіть внутрішню будову піраміди Хуфу.

§ 9. Заняття населення Давнього Єгипту

Молитва до Нілу

1. Зрошувальне землеробство

Основою багатства Єгипту було сільське господарство. Але за умов спекотного клімату і недостатньої кількості дощів (вони випадали дуже рідко) землеробство єгиптян цілком залежало від розливів Нілу. Поступово єгиптяни навчилися підводити воду до ділянок землі в роки, коли рівень води під час розливу був невисокий. Якщо води було багато і вона загрожувала затопити поля, її відводили. Для цього єгиптяни будували канали, що давало змогу розширити територію, придатну для землеробства.

Перші відомості про канали сягають XXII–XXI ст. до н.е. Найдовший з них сягав 2 тис. км. Відвойовувати землю в пустелі єгиптянам допомагали нескладні механізми.

Висоту води в Нілі єгиптяни вимірювали за допомогою «ніломірів» – споруд із каменю, всередині яких були спеціальні пристрої.

Для підняття води на підвищені ділянки з XV ст. до н.е. єгиптяни почали використовувати «шадуф». Пристрій був схожий на журавель біля колодязя в українських селах. Шадуф мав вигляд роздвоєної опори з прикріпленою довгою жердиною, з одного кінця якої був

Шадуф

Водяне колесо

Збирання врожаю. Малюнок з гробниці Сеннеджема. Близько 1279 р. до н. е.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Рік у єгиптян поділявся на три пори по чотири місяці. Сезон розливу (19 липня – середина листопада) – «ахет», потім сезон звільнення від води (середина листопада – середина березня) – «перет» і сезон «шему» – збирання врожаю (середина березня – 19 липня).

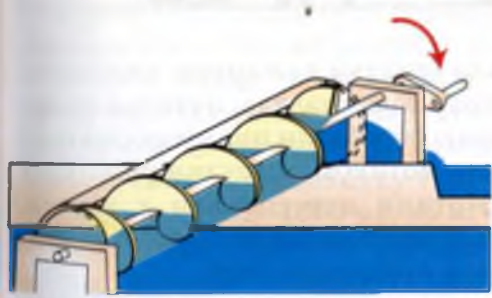
ІЕРОГЛІФ

прочитайте документ

З молитви давніх єгиптян до Нілу

... Слава тобі, Ніле, що приходиш у мирі. Щоб дати життя Єгипту, ... твої хвилі розливаються по садах, які створило сонце, ти втамовуєш усе, що прагне небесної вологи; коли ти спустишся на землю, їй бог дає зерно і закипають роботи в майстернях. Ти – творець пшениці і ячменю, тобою тримаються храми...

1. Чому давні єгиптяни зверталися з молитвами до Нілу?
2. Чому в молитві Ніл названо «творцем пшениці і ячменю»?

Архімедів гвинт

камінь, а з другого – цебер для води. З IV ст. до н.е. почали застосовувати спіральні гвинти у циліндрі, які піднімали воду. Пізніше цей пристрій отримав назву «Архімедів гвинт». Згодом для піднімання води застосовували механічне колесо.

Цар Хоремхем починає оранку землі. Рельєф. XIV ст. до н.е.

Заняття населення
Давнього Єгипту

*Збирання винограду.
Малюнок із гробниці Нахт.
Близько 1390 р. до н.е.*

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

У гробниці царя Сенефера стеля розписана фресками із зображенням виноградної лози з гронами. У давніх єгиптян лоза символізувала життєву силу.

*Туфлі. Шкіра, позолота.
I–II ст. н.е.*

Обробіток землі був для єгиптян важливим настільки, що оранку в листопаді, коли вода спадала, починав особисто фараон. Спочатку землю обробляли примітивним плугом. Потім її розпушували мотикою, а грудки розбивали дерев'яним молотом. Мотики виготовляли з дерева, пізніше – з металу. У дельті зерно висівали прямо в намул, потім виганяли худобу, яка втоптувала його.

Врожай збирали у березні–квітні за допомогою серпа. Колоски зрізали посередині стебла та в'язали у снопи. На току тварини (вівці чи віслюки) копитами обмолочували колоски. Частина обмолоченого зерна залишалася у тих, хто обробляв землю, а інша до наступного року зберігалася в храмах і царських зерносховищах для майбутнього посіву. Запаси використовували для їжі, якщо рік був неврожайний.

Єгиптяни вирощували ячмінь, льон, пшеницю, часник, огірки. Із пшениці випікали хліб і готували пиво.

Вирощували давні єгиптяни також виноград та садові культури. Центрами виноградарства і виноробства були дельта Нілу та оази. Виготовляли єгиптяни біле й червоне вина, у які додавали мед та спеції.

Невтомна праця людей, теплий клімат і Ніл робили Єгипет житницею Давнього Сходу.

2. Ремесла

У добу Давнього царства значного розвитку досягли ремесла. Про це свідчать малюнки в єгипетських пірамідах, на яких зображені столярі, каменярі, шевці, ткачі, ковалі, гончарі, та вироби давніх майстрів, знайдені пізніше археологами.

Розписна посудина.
• II половина IV тис. до н.е.

*Золотий трон фараона
Тутанхамона.
XIV ст. до н.е.*

Праця ремісників була спрямована на задоволення повсякденних потреб як багатих, так і незаможних єгиптян. Давнім видом ремесла було ткацтво. Відомості про нього трапляються в єгипетських міфах. Вважалося, що винайшла це ремесло та навчила його людей богиня Ісіда. Найвищого розвитку ткацтво набуло за доби **Нового царства (1552–1069 рр. до н. е.)**.

У цей час єгиптяни навчилися виготовляти високоякісні тканини з льону та фарбувати їх. Одяг робили тільки з лляних тканин. Інші матеріали вважалися нечистими. Поширеними кольорами були червоний, синій, зелений, але улюбленим кольором лишався білий.

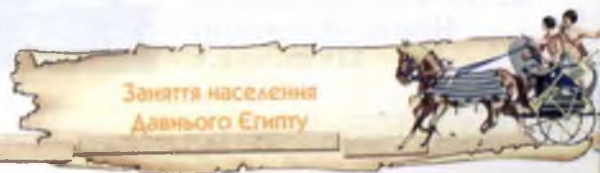
Високого рівня у Давньому Єгипті досягло гончарство. Займатися цим ремеслом люди почали ще до об'єднання номів у єдину державу. Спочатку гончарі змішували глину з водою. Потім вони вимішували її ногами, додаючи для міцності соломі та пісок. Після цього глина потрапляла на гончарний круг.

Посудина у формі мухи.
Близько 1650–1500 рр. до н.е.

*Підвіска царівни
Сат-Хатхор-Іуніт.
Близько 1870 р. до н.е.*

Річковий корабель єгиптян.
Давній малюнок

Під умілими руками ремісника вона перетворювалася на чаші, кубки, глечики та інші предмети, потрібні єгиптянам у побуті. Готові вироби просушували та прикрашали малюнками. Закінчувався процес випалюванням у цегляних печах.

Єгиптяни вміли гарно обробляти камінь, дерево, виготовляти скло, були добре обізнані з металургією та ковальством. Поступово вони навчилися виплавляти з руди мідь і олово. Єгиптяни також плавili золото, поклади якого вони відкрили в Нубійській пустелі. Руду переплавляли на метали в горнах. На початку Давнього царства, яке існувало в епоху міді й бронзи, кам'яні знаряддя праці поступово були замінені мідними.

Пізніше, коли єгиптяни розкрили секрет виготовлення й обробки бронзи, знаряддя праці стали переважно бронзовими. Ремісничі інструменти були різноманітні, але завжди прості. Найбільш складними вважалися теслярські й столярні інструменти, зокрема сокири, долота та ін. Ковалі у своїй роботі застосовували молотки, щипці.

3. Полювання й рибальство

У різноманітнювали їжу єгиптяни за допомогою полювання. Залежно від того, на кого полювали, використовували різні засоби. Найпоширенішим був великий лук. Для полювання на крокодилів і бегемотів застосовували багри. Крім м'яса, цінним джерелом харчування єгиптян була риба. У водах Нілу водилися сом, окунь, кефаль, короп, вугор тощо. Але в деяких номах певні види риб було

Полювання
у заростях папірусу.
Малюнок на стіні гробниці
Менена (фрагменти).
XIV ст. до н.е.

Корабель фараона Хуфу.
XXVI ст. до н.е.

заборонено їсти, бо їх вважали священними. Інколи це призводило до військових конфліктів з номами, де цю рибу вживали.

Для рибальства жителі долини Нілу використовували різні знаряддя. У гробницях знайдено зображення сцен риболовлі сітками, звичайними гачками, гарпунами, остями. Гарпуни виготовляли із кістки. Використовували також вудочки з гачками із кістки та бронзи. Рибалки зазвичай розташовувалися на березі Нілу, але ловили рибу і з човнів. Так давні єгиптяни поступово освоювали багатства річки та навчилися плавати по ній.

Єгиптяни будували маленькі човни із папірсу і великі баржі, що перевозили кам'яні брили масою кілька сотень тонн. З часом вони, оволодівши мистецтвом будувати великі кораблі, що рухалися за допомогою вітрил і весел, навчилися плавати у відкритому морі. Їхні подорожі, зокрема, зображені на рельєфі в храмі цариці Хатшепсут у Дейр-ель-Бахрі.

За допомогою річкових човнів під час повені люди діставалися до міст і селищ на острівцях. Ніл був шляхом, який поєднував усі частини країни та допомагав спілкуватися із сусідами.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Корабель фараона Хуфу має довжину 43,3 м і ширину до 5,6 м. Човен був призначений для перевезення померлого фараона у загробному житті. Конструкція човна виконана без жодного цвяха – лише мотузні кріплення.

Посперечайтесь з мудрецем

Поясніть, чому способи обробітку землі у єгиптян протягом тисячоліть були дуже простими (втоптували зерна в розпушений примітивним плугом ґрунт, обмолочували за допомогою тварин тощо).

ЗАГАДКИ СФІНКСА

1. Опишіть, як давні єгиптяни обробляли землю.
2. Які пристрої використовувалися для штучного зрошення полів?
3. Які ремесла були поширені в Давньому Єгипті?
4. Опишіть роботу давньоєгипетського гончара.

Фараон Аменемхет III
(фрагмент скульптури).
Близько 1853–1805 рр. до н.е.

НАКАЗ ФАРАОНА

вивчіть слова
та їх значення

Податок – грошовий чи натуральний платіж для утримання держави.

Верства (або соціальний стан) населення – частина народу з чітко визначеними правами й обов'язками.

Ієрархія – поділ суспільства на верстви (соціальні стани) й підпорядкування нижчих за становищем у суспільстві – вищим.

Жрець Петаменоп.
Давньоєгипетська скульптура.
VII–VI ст. до н.е.

§ 10. Структура давньоєгипетського суспільства

«Боги на землі» та їхні підлеглі

Єгиптяни сприймали людину як маленьку частинку, що посідає своє чітко визначене місце у великому суспільному організмі. Землероби забезпечували продуктами харчування всю країну. Ремісники виробляли речі повсякденного вжитку, робітники працювали на будівництві храмів і пірамід. Писці підраховували розміри врожаю та визначали податки. Фараон, військові та жерці керували всією державною системою. Належність жителя до тієї чи іншої верстви визначалася роботою, яку він виконував. Але навіть землероб чи ремісник, маючи здібності, здобувши освіту, міг стати писцем, чиновником, жерцем.

1. Фараон і чиновники

На чолі держави стояв фараон. Нижчу за фараоном сходинку в суспільній ієрархії займали вищі чиновники. Зазвичай фараон призначав на ці посади своїх синів і доньок або інших родичів. Серед чиновників вирізнявся головний «міністр» – чаті. Він обіймав найвищу адміністративну посаду в країні й звітував тільки перед фараоном. Нижче стояли правителі номів. На їхні плечі лягала вся надзвичайно складна система управління будівництвом пірамід, каналів, зрошувальної системи, загалом життям общин, які входили до номів. Військом керували воєначальники.

2. Жерці

Майже кожне місто Єгипту мало своїх богів. На їх честь будували храми, якими опікувалися жерці. Найвищою посадою вважалася посада верховного жерця – слуги бога. Ним часто був сам фараон. Наступну сходинку посідав жрець, що управляв храмами. Верховному жерцю підкорялися так звані нижчі жерці – уабу. Вони виконували повсякденні ритуали, опікувалися станом храму та потребами богів. Серед уабу вирізнялися: жерці-астрономи, які спостерігали за зірками й намагалися пророкувати майбутнє; жерці, які стежили за розпорядком дня у храмі; читці, що проговорювали священні молитви; переписувачі папірусів; господарники, які опікувалися сільськогосподарськими угіддями, бібліотеками та ін.

3. Писці

Поважними чиновниками були писці. Вони мали багато обов'язків: записували рішення, прийняті фараоном, визначали рівень води у Нілі під час повені та

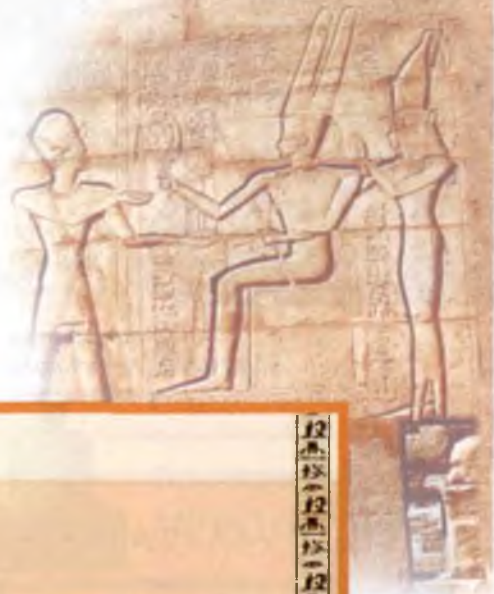
у водосховищах. Також писці повинні були перевіряти межі полів після розливів річки, обліковувати врожай, здійснювати контроль за кількістю худоби, вина та ін. Інколи вони складали угоди, писали приватні листи, записували ритуальні слова та молитви. На їхні плечі лягало визначення та збирання податків.

Становище людини, що вміла писати, у суспільстві було високим, бо письменних було небагато, а письмо було дуже складним. Писці весь час носили із собою приладдя для письма: дерев'яну дощечку з фарбами, посудину з водою для їх розведення та очеретяні палички, якими й накреслювали ієрогліфи.

Школа писців. Рельєф на стіні гробниці

4. Селяни й ремісники

Переважну частину жителів Давнього Єгипту становили вільні землероби. Вони об'єднувалися для обробітку землі, будівництва та використання зрошувальної системи, утворюючи землеробські общини. Саме землероби виконували велику кількість обов'язкових робіт: споруджували піраміди, палаці, гробниці. Ще одним їхнім обов'язком перед державою була служба у війську фараона. Важливою ланкою у суспільному житті були ремісники, оскільки забезпечували жителів Єгипту всім необхідним.

ІЕРОГЛІФ

прочитайте документ

З біографії Метена

[Спадщина, отримана Метеном.] Було дано йому майно батька його Інпуманха, судді і писця: не було (ні) зерна, (ні) майна всякого домашнього, а були люди й дрібна худоба.

[Кар'єра Метена.] Він був настановлений першим писарем харчових складів, начальником майна харчових складів ... був номархом Бичачого ному, після того як (був) суддею Бичачого ному ... був настановлений начальником усього царського льону, він був настановлений правителем селищ ... , правителем великого укріплення ..., номархом Саїса...

Чого міг досягти в Давньому Єгипті нащадок судді і писця? Обґрунтуйте свою думку.

5. Безстрашні воїни Єгипту

Армія Давнього Єгипту складалася з піхоти та бойових колісниць. Військо фараони збирали за потребою. Інколи армія налічувала кілька тисяч осіб, а інколи досягала десятків тисяч. Військо набирали з селян. До нього потрапляв один із ста дорослих чоловіків. Командували армією старші офіцери. Основним завданням війська була охорона кордонів країни.

За часів Нового царства армія стала професійною. Її основу становили воїни, які побували у битвах і військових сутичках. За свою службу вони отримували рабів, трофеї, земельні наділи. Часто єгипетське військо посилювалося найманцями, наприклад нубійцями, які жили на півдні держави.

Єгипетська піхота була основою війська. За Нового царства вона складалася з легко- та важкоозброєних воїнів. Перші вміло орудували луком і стрілами. Другі озброювалися легким серпастим або важким прямим мечами. Поширеними були короткі списи та списи для метання – дротики. Але головною зброєю лишався лук.

Єгипетська піхота мала захисні обладунки, що складалися з грубої тканини, якою обгортали тіло, шкіряних або бронзових шоломів. Тіло захищав щит, який мав заокруглений верх. Піхота поділялася на більші й менші підрозділи – чисельністю 250 і 50 осіб.

Колісниці з'явилися в Єгипті за Нового царства. Їх робили з дерева, і вони були надзвичайно легкими. Вважала колісниця всього 34 кг. Отже, підняти її могла навіть одна людина.

Структура
давньоєгипетського
суспільства

НАКАЗ ФАРАОНА

вивчіть слова
та їх значення

Армія – військова організація, яка слугувала для захисту кордонів країни від нападів ворогів та для захоплення нових територій.

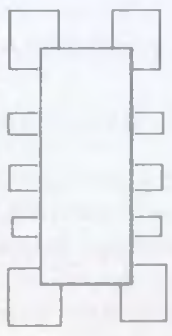
Трофей – майно й полонені, захоплені на війні.

Нубійські лучники. Макет доби
Середнього царства.
Близько 2000 р. до н.е.

Єгипетська фортеця.
Реконструкція

Ієрогліф
«Фортеця»

На колісниці було два воїни. Один у-
правляв нею, другий – нищив ворогів,
стріляючи з лука, кидаючи дротики або
застосовуючи під час рукопашного бою
серпастий меч чи сокиру. На правій руці
візника був закріплений щит, який захи-
щав і його, і воїна. Візник мав шолом
і довгий плащ з бронзовими накладками.
Воїн був прив'язаний до колісниці
шкіряними поясами, і тому обидві руки
його лишалися вільними для ведення
бою. Інколи колісниці яскраво прикра-
шали. Найбільш розкішною завжди була
бойова колісниця фараона. Її розписува-
ли яскравими фарбами на золотому тлі.

Для захисту кордонів країни будували фортеці, але ли-
ше на півночі та на півдні. Із заходу та сходу Єгипет був за-
хищений скелями та пустелями. Єгипетські фортеці мали
форму круга, квадрата або прямокутника і захищалися
ровами. Поряд із мурами будували башти з майданчиком
для воїнів.

Одним з прикладів інженерного мистецтва давніх єгип-
тян є фортеця Абідос у Верхньому Єгипті. Вона мала форму
прямокутника зі сторонами 125 і 68 м. Висота мурів сягала
7–11 м, а товщина становила 2 м.

6. Раби

Рабів називали «живі мертві» або «живі для вбивства». Така назва говорить про те, що спочатку це були військо-
вополонені. Рабами також могли стати збіднілі селяни,
продані у рабство за борги на певний час, і злочинці. Пра-
цю рабів використовували у землеробстві, копальнях,
армії. Рабство не завжди було позитивним. Раби-іноземці
могли отримати свободу, вступивши до армії. Єгипетські
селяни, які потрапили в рабство за борги, ставали
вільними, відпрацювавши їх.

Єгипетська колісниця. Сучасний
малюнок з книги «Le costume et les
armes des soldats de tous les temps»

Посперечайтесь з мудрецем

Чому давньоєгипетське сус-
пільство не змогло б існувати
без фараона? жерців? пис-
ців? чиновників? військо-
вих? селян?

ЗАГАДКИ СФІНКСА

1. Чим у Давньому Єгипті займалися жерці?
2. Розкажіть про основні обов'язки писця.
3. Опишіть один день із життя єгипетського селянина.
4. З яких частин складалася єгипетська армія?
5. Користуючись текстом і зображенням ієрогліфа, опишіть давньоєгипетську фортецю.

Давній Єгипет за доби розквіту. XV–XIII ст. до н.е.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Гіксоси (від давньоєгипетського хеку-шасу – володарі чужоземних країн) – кочові азійські племена.

§ 11. Розквіт Давньоєгипетської держави

Могутня держава – могутні володарі

1. Завоювання Єгипту гіксосами

Фараони Давнього царства щедро роздавали землі храмам, номовій знаті. З часом номархи, які не поступалися багатством перед фараонами, перетворилися на самостійних правителів, а влада фараонів ослабла. Колись всемогутні, володарі Єгипту гинули від змов, і в державі запанувало безладдя. Так, у 2173 р. протягом 70 днів у Єгипті змінилося 70 фараонів.

Минуло майже 200 років, перш ніж єгиптянам вдалося знову об'єднати країну і відновити сильну владу фараонів. З правління Ментухотепа II розпочалася доба Середнього царства (2040–1786 рр. до н.е.). Проте держава не змогла протистояти проникненню на її територію кочових азійських племен. У другій половині XVIII ст. до н.е. племена гіксосів захопили східну частину дельти, де заснували власну столицю – Аваріс. У середині XVII ст. до н.е. їм вдалося поширити владу майже на всю країну (крім Фів) і заснувати власні династії правителів Єгипту. Гіксоси панували у країні понад 100 років.

Єгипетські фараони, які зберегли свою владу в Фіванській частині країни, вели з гіксосами тривалу боротьбу, яка закінчилася перемогою єгиптян. На трон зійшов Яхмос I (1552–1527 рр. до н.е.). З його правління розпочався період Нового царства (1552–1069 рр. до н.е.).

2. Перетворення Єгипту на могутню державу

Фараон Яхмос I правив протягом 25 років. За цей час йому вдалося об'єднати під своєю владою звільнену від гіксосів країну. Його успішні військові походи поклали початок перетворенню Єгипту на могутню світову державу.

Період Нового царства був позначений правлінням фараонів, які лишили помітний слід в історії країни. Про звершення цих царів свідчать величні монументи на їх честь, збудовані по всьому Єгипту. Поряд з чоловіками на єгипетський трон сходили і жінки. Могутньою правителькою була «перша серед найвродливіших» – цариця Хатшепсут (1490–1468 рр. до н.е.). Ставши регентом (тимчасовим правителем) при малолітньому синові – Тутмосі III, вона царювала 21 рік. Хатшепсут прославилась припиненням воєн, будівництвом храмів та організацією морської експедиції за парфумами у глиб Африканського континенту.

2500 р. до н.е.	2000 р. до н.е.	1500 р. до н.е.	1000 р. до н.е.	500 р. до н.е.	н.е.	500 р. н.е.	1000 р. н.е.
-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	----------------	------	-------------	--------------

Храм цариці Хатшепсут.
XV ст. до н.е.

Цариця Хатшепсут.
Фрагмент скульптури.
XV ст. до н.е.

Тутмос III (1490–1436 рр. до н.е.), що взяв владу до своїх рук після смерті матері, навпаки, був великим воїном. Його успішні військові походи перетворили Єгипет на одну з наймогутніших держав стародавнього світу. Тутмос, а згодом його нащадки завоювали сусідні країни: Палестину, Сирію, Фінікію, Нубію.

Фараон прикрасив величними спорудами міста країни.

3. Реформа Ехнатона

За правління царя Аменхотеп IV (1353–1336 рр. до н.е.) відбулися значні зміни в єгипетському суспільстві. Він став фараоном, коли йому виповнилося 17 років. Його батьками були цар Аменхотеп III та цариця Тія. Дружину Аменхотеп IV Нефертіті («прекрасна прийшла» – так перекладається її ім'я) вважали однією з найкрасивіших жінок Єгипту.

Аменхотеп IV вирішив змінити релігійні звичаї у суспільстві. Єгиптянам було наказано поклонятися єдиному богові в образі сонячного диска – Атонові. Цією реформою цар намагався піднести та зміцнити свою владу і водночас послабити вплив на суспільство жерців і чиновників. Фараон змінив своє ім'я на Ехнатон і переніс столицю з Фів до Ахетатона.

Проголошення єдиного бога особливо вороже зустріли жерці храмів бога Амона, якому поклонялися єгиптяни. Реформи Ехнатона не тільки позбавляли їх впливу на

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Ім'я Аменхотеп означало «Амон задоволений». Ім'я Ехнатон – «угодний Атону».

Фараон Аменхотеп IV
(Ехнатон). Скульптура.
XIV ст. до н.е.

Розквіт
Давньоєгипетської держави

Нефертіті.
Погруддя. XIV ст. до н.е.

ЦЕ ЦІКАВО

Рамзеса II називають єгипетським велетнем, оскільки зріст царя становив 2 м 10 см. Він прожив 90 років, 65 з яких був царем Єгипту.

фараона і суспільство, а й прибутків від храмових господарств.

Єдиний культ Атона проіснував до смерті фараона, хоча і в майбутньому дехто з єгипетських царів, які сповідували започатковану ним релігію, називали себе «Бех-ен-атен» – відображення Сонця.

Після смерті Аменхотепа IV жерці перенесли столицю назад, до Фів, його ім'я стерли з усіх написів, а це було найстрашнішою карою для єгиптянина. Реформа, не підтримана населенням країни, ослабила владу фараона. Цим скористалися підкорені Єгиптом народи, які зробили спробу звільнитися, а також Хеттська держава, що претендувала на землі долини Нілу. Зрештою це призвело до тривалої війни між двома державами.

4. Війни Рамзеса II Великого з хеттами

Історичні джерела зберегли повідомлення про криваві битви між єгиптянами і хеттами за часів правління фараона Рамзеса II (1304–1236 або 1289–1224 рр. до н.е.). Перше зіткнення з могутнім ворогом відбулося під час походу Рамзеса II в Палестину.

Битва під Кадешем. Вирішальна битва між двома силами відбулася неподалік фортеці Кадеш, якою володіли хетти. Ця подія датується п'ятим роком правління фараона. У вчених немає єдиної думки щодо того, коли це відбулося: 1300 р., 1286 р. чи 1275 р. до н.е.

Рамзес II, зібравши військо, вирушив у похід. Він поділив свою армію на чотири загони, кожному з яких дав ім'я єгипетських богів: Амона, Ра, Сухет, Пта. Першими йшли загони на чолі з Рамзесом – «Ра» та «Амон». За ними просувалися «Пта» й «Сухет», які за час походу дещо відстали від інших. Біля фортеці загони «Амон» та «Ра» створили табір і вирішили зачекати підходу всіх підрозділів.

За наказом царя була проведена розвідка, яка повідомила, що ворога близько немає. Рамзес вирішив не чекати загонів «Пта» й «Сухет», а відразу розпочати штурм фортеці. Але війська хеттів, які перехитрили розвідку єгиптян, зненацька форсували річку Оронт і стрімким ударом розгромили загін «Ра» та увірвалися до табору фараона. Хеттські колісники безжалісно нищили єгипетську армію. Хоробро билися єгиптяни, але без загонів «Пта» й «Сухет» їм було не перемогти. Молодий фараон, в оточенні особистих

Рамзес II. Скульптура.
XIII ст. до н.е.

Схема битви під Кадешем

Воїни давньоєгипетської армії. Сучасний малюнок із книги «Le costume et les armes des soldats de tous les temps»

охоронців, стояв у розпачі на полі бою і лише молив богів про порятунок.

У цей час хетти почали грабувати обоз фараона, бо вирішили, що всі єгипетські війська вже переможені. Рамзес скочив у колісницю й атакував ворогів.

Єгиптяни, захоплені відвагою свого царя, збиралися в загони і давали відсіч ворогові. Хетти не очікували таких дій і почали відступати. Їхній цар – Муваталліс (Муватал) кинув у бій останній резерв – тисячу колісниць. І знову

Битва під Кадешем.
Рельєф (фрагмент).
XIII ст. до н.е.

Клеопатра VII.
Скульптура. I ст. до н.е.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Народи моря – так єгиптяни називали народи, які проживали на північному сході від Єгипту (на заході та півдні Малої Азії). У XIII ст. до н.е. ці народи утворили могутній військовий союз. Двічі вони нападали на Єгипет і обидва рази приходили з боку моря, тому й дістали назву «народи моря». Але їхні напади зазнали невдачі. Згодом ці народи розселилися на островах та на узбережжі Середземного моря.

ІЕРОГЛІФ

прочитайте документ

З угоди єгипетського фараона Рамзеса II із царем хеттів 1278 р. до н.е.

Хай буде прекрасний мир і братство між дітьми дітей великого царя Хеттів і Рамзеса, величного царя Єгипту. Єгипет і країна Хеттів хай живуть, подібно до нас, у мирі й братстві на всі часи... Якщо піде який-небудь ворог проти володінь Рамзеса, то хай Рамзес скаже величному царю Хеттів: іди зі мною проти нього з усіма твоїми силами... Якщо Рамзес розгнівається на своїх рабів, коли вони піднімуть повстання, і піде приборкувати його, то разом з ним повинен піти і цар Хеттів...

Усе написане на срібній дошці тисяча богів та богинь країни Хеттів зобов'язуються виконувати по відношенню до тисячі богів та богинь Єгипту. Вони є свідками моїх слів.

Які зобов'язання мали Рамзес II і цар хеттів за умовами миру?

єгиптяни опинилися в скрутному становищі. Та, мабуть, боги були на боці Рамзеса II, бо на поле бою підійшли загони «Пта» й «Сухет» і вдарили по хеттах. Близькою була перемога фараона, але розбити хеттів повністю завдала ніч і міцна фортеця, де сховалася піхота хеттів, яку Муваталліс так і не відважився кинути у бій. Сил для штурму фортеці Рамзес уже не мав. Щоб зберегти військо, фараон відступив. Після битви під Кадешем війна між Єгиптом і хеттами тривала ще 18 років. Рамзесу II вдалося укласти мир, за яким монархи обох країн не лише припиняли війну, а й зобов'язувалися допомагати один одному. Невдовзі хеттів завоювали «народи моря».

5. Занепад держави

Близько 1069 р. до н.е. держава знову розпалася на дві частини – Верхній і Нижній Єгипет. Між їхніми правителями точилася запекла боротьба за панування над усією територією Єгипту. Це стало початком занепаду держави. Ослаблену країну спочатку захопили асирійці, а згодом – перси.

У 332 р. до н.е. Єгипет потрапив під владу Александра Македонського, одного з наймогутніших правителів стародавнього світу. Намісником у підкорену країну був призначений Птолемея, полководець Александра Македонсь-

*Великий храм Рамзеса II в Абу-Сімбелі.
Близько XIII ст. до н.е.*

ВЕЛИКА МАНДРІВКА

**Позначте
на контурній карті:**

Напрямки військо-
вих походів єгипетсь-
ких фараонів.

кого. Він і заснував останню династію царів Єгипту.

У 51–30 рр. до н.е. країною правила най-відоміша представниця цієї династії – Клеопатра VII. Цариця мріяла про відродження могутності держави. Але її мріям не судилося здійснитися, бо Єгипет захопили римляни – нові володарі Середземномор'я.

До 395 р. н.е. країна лишалася римською провінцією. У VII ст. н.е. її завоювали араби, які остаточно змінили звичаї, традиції, куль-туру та релігію Єгипту.

Посперечайтесь з мудрецем

Поміркуйте, чому релігійна
реформа Ехнатона викликала
спротив і не вдалася.

ЗАГАДКИ СФІНКСА

1. У чому полягала релігійна реформа Ехнатона?
2. Назвіть єгипетських фараонів доби розквіту та роки їхнього правління.
3. На скільки загонів поділив свою армію Рамзес II і як це вплинуло на результат битви під Кадешем?
4. Чому занепадала Давньоєгипетська держава?

§ 12. Релігія Давнього Єгипту

Подорож країною Ра

Як і всі давні народи, єгиптяни своїх богів поєднували з силами природи.

Жителі Давнього Єгипту надавали особливого значення тому, що буде з душею після смерті людини. Життя, вважали єгиптяни, – лише тимчасове перебування на цьому світі, мить у порівнянні з вічним існуванням душі у потойбічному світі. Для потойбічного життя не тільки готували тіло померлого, перетворюючи його на мумію, а й споруджували «будинки вічності» – піраміди й гробниці. Спочатку фараонів і знатних людей ховали у пірамідах, які вражали сучасників і нащадків своїми розмірами та величчю. З часом, побоюючись грабіжників, приховували від стороннього ока гробниці багатіїв і правителів у видобаних у скелях поховальних комплексах. Оскільки для єгиптян загробне життя було таким же реальним, як і земне, вивчення вмісту гробниць дало можливість ученим відтворити багато сторін життя Давнього Єгипту.

1. Виникнення світу

Погляди на виникнення світу та богів у єгиптян, що жили в різних частинах країни, були різними.

Жителі Геліополя вірили, що перед виникненням світу був лише хаос – Нун. Згодом з його глибин з'явився творець Атум. Він створив Землю та перших богів – Шу (Повітря) й Тефнут (Вологу). Потім з'явилися Геб (Земля) та Нут (Небо). Нащадками Геб і Нут були дев'ять богів. Серед них – Сет, Озіріс, Ісіда, Нефтида. І лише потім з'явилися люди. За однією версією, вони народилися із сліз бога Сонця. За іншою – їх створив за наказом Ра бог-гончар Хнум, виліпивши із глини. Атум вважався першим царем Єгипту. Ось чому фараонів вважали нащадками богів.

За уявленнями жителів Мемфіса, спочатку існував бог Пта (Птах). Він створив вісім богів. Одним з цих богів був Атум, який і будував Всесвіт.

Жителі Гермополя вірили, що з океану вийшли чотири боги, які мали голови жаб, – Нун, Хух, Кук, Амон, за ними – чотири змієголових богині. Плаваючи в океані, вони створили яйце. З яйця у вигляді птаха (сокола або ібіса) з'явився Атум (Ра). Атум-Ра створив Всесвіт і все в ньому.

Як вірили жителі Фів, з океану (хаосу) народився змій, який мав ім'я Кем-атеф. Коли він помирав, то заповів своєму синові Ір-та створити вісім богів. Народжені боги пішли у пониззя Нілу до Гермополя, де створили бога Сонця – Ра, а потім пішли до Мемфіса й Геліополя і створили Пта й Атума. Після цього вісім богів пішли до Фів, де й померли.

Богиня Нут. Малюнок на стіні гробниці

НАКАЗ ФАРАОНА

вивчіть слова
та їх значення

Пантеон – сукупність богів однієї релігії.

Мумія – забальзамоване тіло людини або тварини.

Бог Амон.
Давньоєгипетська скульптура

2. Єгипетські боги

Кожне явище природи, небесне світило єгиптяни пов'язували з окремим богом. Тому вищих істот, за їхніми уявленнями, було багато. Вищі створіння повсякчас були поряд з людиною, допомагаючи або караючи. Боги об'єднувалися у велику родину – пантеон. До давньоєгипетського пантеону входили: Амон – бог сонця, Атон – втілення сонця. Єгиптяни вважали, що частка цього бога є у кожній живій істоті. Ісіда – богиня родючості, води, вітру, мореплавства. Саме вона навчила жінок ткати, прости, лікувати. Апіс – бог родючості. Єгиптяни уявляли його у вигляді бика. Бог Анубіс – покровитель померлих. Вважалося, що він створив першу мумію і навчив людей цього ремесла. Анубіса зображали у вигляді людини з головою шакала. Апоп – велетенський змій, що уособлював собою зло, ворог бога Ра. Він мешкав у надрах землі. Щоночі Апоп чатував на Ра, який плив у сонячному човні підземним Нілом. Щодня між ними відбувалася битва, у якій Ра завжди виходив переможцем (так єгиптяни уявляли зміну дня і ночі). Баст – богиня радості. Її зображали у вигляді жінки з головою кішки. Гор – бог неба. Зображався у вигляді людини з головою сокола. Маат – богиня правосуддя та гармонії. Вона брала участь у творенні Всесвіту та в суді Озіріса – бога підземного царства.

Єгипетські боги Гор, Озіріс, Ісіда. Давньоєгипетська скульптура

Богиня Баст. Давньоєгипетська скульптура

3. Озіріс – володар підземного царства

Давні єгиптяни вірили у вічне потойбічне життя, а земне сприймали лише як час, коли душа готується до переходу в царство мертвих. Отже, й бог, що царював у царстві мертвих, був одним з найбільш шанованих.

Озіріс був старшим сином бога землі Геба і богині неба Нут. Як і фараони, він спочатку царював на землі. За його правління люди не знали ні воєн, ні хвороб, ні голоду. Озіріс навчив єгиптян землеробства і виноградарства, будівництва міст, добування мідної та золотої руди, мистецтва лікування і грамоти. Бог пустелі, вітру та війни Сет вирішив знищити Озіріса. Спочатку він виготовив саркофаг. Потім влаштував свято, на яке запросив Озіріса. Тут Сет оголосив, що саркофаг буде подарований тому, кому підійде за розміром.

Коли Озіріс ліг у нього, саркофаг закрили кришкою, запечатили свинцем і кинули у Ніл. Але Озіріс воскреснув з мертвих. Він залишив трон синові Гору, а сам став царювати й вершити суд у царстві мертвих. Гор був останнім богом на землі, оскільки інші вищі істоти переселилися на небо. Гор 80 років боровся проти Сета. Не раз Сет вбивав Гора, але небесні боги щоразу воскрешали його та повертали Горові царський трон на землі, який він потім передавав людським правителям – фараонам.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Озіріса зображали поміж дерев у вигляді людини з зеленою шкірою. Єгиптяни вважали, що кожного року Озіріс помирає та відроджується до нового життя. Сета зображали із звіриним обличчям і вогненним волоссям. Народився Сет за три дні до Нового року, тому єгиптяни вважали цей день нещасливим.

4. Підземний світ. Царство мертвих

За уявленням давніх єгиптян, царство мертвих нічим не відрізнялося від земного. Тому небіжчика забезпечували речами, якими він звик користуватися за життя: одягом, їжею, прикрасами. Військовому клали зброю, землеробу – мотику, писцеві – глиняні таблички.

Жителі Єгипту вірили, що підземне царство розташоване далеко на заході і, щоб дійти без перешкод до Озіріса, потрібно знати багато заклинань. Їх записували жерці до «Книги мертвих». Діставшись до «Великого Будинку Двох Істин», де царював Озіріс, померлий поставав перед його судом.

Долю померлого вирішували 42 судді. Він повинен був визнати себе винним або невинним у гріхах. Перед початком суду померлий промовляв молитву. У ній він перелічував усі гріхи, у яких не був винен. Потім відповідав на запитання бога мудрості Тота.

НАКАЗ ФАРАОНА

вивчіть слова
та їх значення

Саркофаг – кам'яний ящик із зображеними магичними символами та заклинаннями, у якому розміщувалася домовина з тілом.

ІЕРОГЛІФ

прочитайте документ

Молитва-заперечення померлого перед судом Озіріса

Я не здійснював несправедливості проти людей.

Я не кривдив близьких.

Я не говорив неправду в Місці Істини.

Я не грабував бідних.

Я не робив нічого супроти волі богів.

Я не підбурював слугу проти господаря.

Я не отруював.

Я не вбивав.

Я не наказував убивати.

Я не грабував могил.

Я не мучив удів.

Я не зробив нікому зла.

Я не привласнював дари, які приносили в храм, не полював на священних тварин.

Я не маю гріха, я не маю гріха, я не маю гріха, я не маю гріха, моя безгрішність – це безгрішність Величного Фенікса (Бену), що у Гераклеополі.

Мені не нашкодять у Великому Будинку Двох Істин, бо я знаю імена богів, що перебувають поряд з тобою.

1. Які людські якості цінувались у Давньому Єгипті?
2. Які дії давні єгиптяни вважали гріхом?

Праведність душі визначали за допомогою ваг. На одну чашу клали серце (у ньому, на думку єгиптян, містилася душа), на другу – пташине перо, що символізувало правосуддя. Ваги тримав Анубіс, а вирок виносив Тот. Якщо серце переважувало, то померлий був грішником, і чудовисько Амту – лев з головою крокодила – з'їдало його. Якщо померлий не мав гріхів, то оживав для подальшого вічного життя у раю – Іару. Поля Іару мало чим відрізнялися від найкращих ланів Єгипту. Їх оточував бронзовий мур, який захищав праведників. У раю селяни обробляли землі, писці вели облік, фараони керували своїми підлеглими. Але душа час від часу поверталася до тіла, і тому єгиптяни прагнули зберегти його якнайдовше, виготовляючи мумії.

Суд Озіріса. Давньоєгипетський малюнок з «Книги мертвих»

5. Муміфікація

Коли єгиптяни ще не знали таємниці бальзамування, тіло померлого просто закопували у гарячий пісок пустелі. Згодом винайшли речовини, які дали можливість зберегти тіло від руйнування. Бальзамуванням займалися тільки фахівці, які знали його секрети. За їхньою роботою постійно наглядали жерці. Муміфікація потребувала великих коштів, тому зберегти тіло небіжчика таким чином могли собі дозволити тільки заможні єгиптяни, зокрема царі.

Спочатку бальзамувальники працювали над висушуванням тіла. Його набивали папірусом або піском, вкривали смолистими речовинами і залишали на 40–70 діб. Підготовлене тіло загортали у лляні бинти, вкладаючи амулети, які повинні були захистити небіжчика у потойбічному світі. Після цього мумію розміщували в трьох дерев'яних трунах, які вкладали одна в одну. А ті в свою чергу клали до саркофага.

Саркофаг з мумією несли до поховальної камери у піраміді чи гробниці.

НАКАЗ ФАРАОНА

**вивчіть слова
та їх значення**

Бальзамування (муміфікація) – спеціальна обробка тіла небіжчика, яка давала змогу зберегти його від тління та розпаду.

**Посперечайтесь
з мудрецем**

Що можна розказати про реальне життя єгиптян, знаючи їхні релігійні вірування?

ЗАГАДКИ СФІНКСА

1. Як Озіріс став царем потойбічного світу?
2. Опишіть, як відбувався суд Озіріса.
3. Яким єгиптяни уявляли рай?

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

У 196 р. до н.е. єгипетські жерці видали постанову про увічнення коронації царя Птолемея V. Текст постанови був вирізаний на камені з чорного базальту ієрогліфами, демотичним письмом (скорописом) та грецькою мовою. Цей камінь названо Розеттським, за назвою місця, де його було знайдено.

Єгипетські ієрогліфи

§ 13. Культура Давнього Єгипту

Тємниці гробниць

Давні єгиптяни створили дивовижну за багатством і оригінальністю цивілізацію. Після загибелі вона була схована під товщею віковичного піску пустелі. Допомогли її відкрити вчені, що прийшли з вояками французької армії імператора Наполеона наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Тоді світ дізнався про одну з найдавніших цивілізацій та її досягнення у медицині, астрономії, математиці. Стали відомими імена будівників деяких пірамід та митців, що прикрасили стіни гробниць дивовижними малюнками.

1. Писемність

Мовою давніх єгиптян у сучасному світі жоден народ не розмовляє, вона відома як письмова пам'ятка, що її зберегла історія. Такі мови називають мертвими. Єгиптяни одні з перших навчилися позначати звуки та слова певними знаками. Знаків для позначення літер, складів, слів і навіть фраз було багато сотень, називалися вони ієрогліфами. Чітко визначеного напрямку письма у них не було. Писали єгиптяни зліва направо, зверху вниз або навпаки.

Ієрогліфи прикрашали стіни храмів і гробниць, саркофаги фараонів, розповідаючи про діяння царів та богів. Відомо близько 1000 таких знаків, з них найпоширеніших – близько 700–800. Запам'ятати всі знаки було дуже важко, тому письменних людей в Єгипті було мало. В основному володіли грамотою жерці та писці. Оволодівали грамотою в школі писців тільки хлопчики з шестирічного віку. Навчання тривало дванадцять років. За цей час вони вивчали близько 700 ієрогліфів.

Єгиптяни писали на різних матеріалах: глині, камені, тканині, дереві. Але найбільш поширеним був папірус. Тростину нарізали тоненькими смужками, потім склеювали хрест-навхрест, просушували та пресували. Виходили величезні сувої. Їх довжина інколи сягала кількох десятків метрів. Папірус був цупкіший за сучасний папір.

Після завоювання Єгипту арабами ієрогліфічне письмо було забуто.

А вперше невідомі письмена на камені побачили у 1799 р. солдати французької армії. Текст на знайденому під час робіт у фортеці Розетта дивовижному камені французький імператор Наполеон наказав скопіювати і відіслати до Європи. Одна з копій потрапила до рук французького вченого Жана Франсуа Шампольйона. Він побачив, що перші 14 рядків були написані давньоєгипетськими ієрогліфами, наступні 32 рядки – давньоєгипетським скорописом і, нарешті,

НАКАЗ ФАРАОНА

вивчіть слова
та їх значення

Ієрогліфи – давні малюнкові знаки письма.

ще 54 рядки – давньогрецькою мовою. Вчений припустив, що ці написи однакові за змістом, але викарбувані трьома видами письма. Тоді, використовуючи відому йому давньогрецьку мову, він зіставив дві частини напису і розшифрував перші ієрогліфи, які позначали імена фараонів. Але це був тільки перший крок до пізнання таємниці давньоєгипетського письма. Інші вчені продовжили справу Ж. Шампольйона, і таємниці, що їх приховували ієрогліфи, було розкрито.

2. Наукові знання єгиптян

Математика. У повсякденному житті єгиптян постійно виникала потреба проводити підрахунки: вимірювати рівень води, будувати канали, дамби й піраміди, вести облік урожаю.

Для цього давні єгиптяни використовували чотири арифметичні дії: додавання, віднімання, множення та ділення. Для чисел у них існували спеціальні позначення. Одиниці вони зображали рисочками, десятки – значками у вигляді підкови, сотні у вигляді скрученої мотузки, тисячі – лотоса, десятки тисяч – зігнутого пальця, сотні тисяч – птаха, мільйони – фігурою сидячого бога. Тому, наприклад, число 50 складалося з п'яти знаків 10.

Одиниці

Десятки

Сотні

Тисячі

Десятки тисяч

Сотні тисяч

Мільйони

Давньоєгипетські знаки для зображення чисел на письмі

Жан Франсуа Шампольйон (1790–1832 рр.)

Французький учений, засновник єгиптології. Розробив основні принципи дешифрування давньоєгипетських ієрогліфів. Склавав першу граматику давньоєгипетської мови.

Назви єгипетських чисел

1 - уа	20 - джебаті
2 - сенту	30 - маба
3 - хемет	40 - хем
4 - феду	50 - дііу
5 - діу	60 - сересіу
6 - сересу	70 - сефехіу
7 - серефех	80 - хеменіу
8 - хемену	90 - песеджіу
9 - песеджу	100 - шет
10 - меджу	1000 - ха

Астрономія. Єгиптяни спостерігали за зірками й планетами і навчилися фіксувати сонячні та місячні затемнення. Знали планети: Венеру, Марс, Меркурій, Сатурн, Юпітер. Єгиптяни поділили зоряне небо на 36 сузір'їв, створили карту зоряного неба.

Карта зоряного неба.

Зображення на стелі храму Хатор у Денбері. Фрагмент

Посудина, яку дарували на Новий рік. VII–VI ст. до н.е.

Астрономічні знання застосовували, проектуючи піраміди і храми. На основі спостережень за зірками вже в III тис. до н.е. єгиптяни створили власний сонячний календар. За ним рік мав 365 днів і поділявся на дванадцять частин. Кожна з них мала по 30 днів. П'ять днів, що лишалися, додавали в кінець року. Вони були святковими. Давньоєгипетський рік розпочинався 19 липня, коли сходилася зірка Сиріус та розливався Ніл.

Медицина. З розвитком бальзамування єгиптяни досягли успіхів у галузі медицини. Вони здійснювали розтин небіжчиків, тому добре знали анатомію. Зокрема, зробили відкриття, що організмом керує не серце, а мозок. Давні єгиптяни могли лікувати різні хвороби, а також за допомогою медичних інструментів здійснювати складні хірургічні операції. Поряд з цим єгипетська медицина була тісно пов'язана з магією. Єгиптяни вважали, що молитвою або замовлянням можна відлякати недугу.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

У Давньому Єгипті і чоловіки і жінки використовували косметику. За кількістю фарби на обличчі можна було визначити суспільне становище єгиптянина. Тіні для очей, рум'яна, губну помаду, ароматичні мазі й рідини багаті єгиптяни зберігали в спеціальних посудинах, виготовлених вмілими майстрами із золота або коштовного каменю. Такі посудини, зазвичай, дарували на Новий рік, 19 липня.

3. Мистецтво

Архітектура. Оскільки, відповідно до вірувань єгиптян, земне життя було лише «містком» до потойбічного, то житлові будинки вважалися тимчасовим помешканням. Їх споруджували з цегли-сирцю, умебльовували тільки необхідним. На відміну від них, «вічні помешкання» – храми та гробниці – будували надзвичайно міцними. Їх зводили з каменю або висікали у скелях. Не випадково єгиптяни дали їм назву «храми мільйонів років».

Починаючи із Середнього царства, замість пірамід єгипетські царі почали будувати храми-усипальниці. Най-

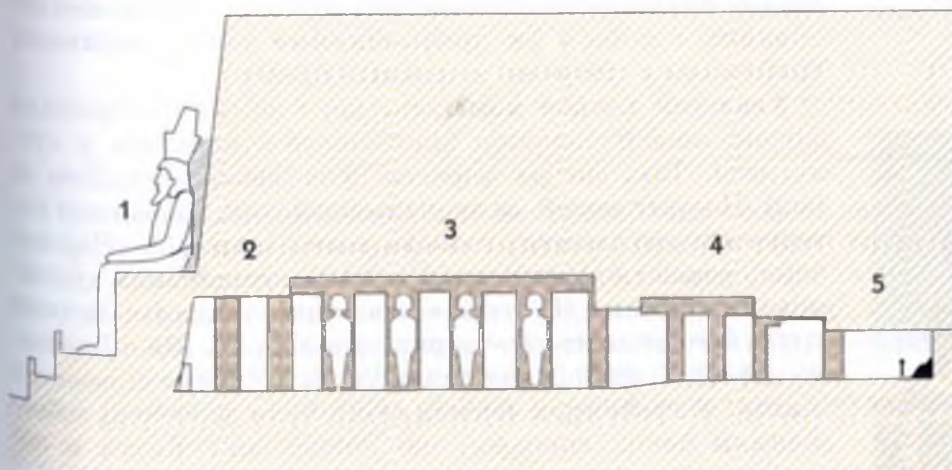
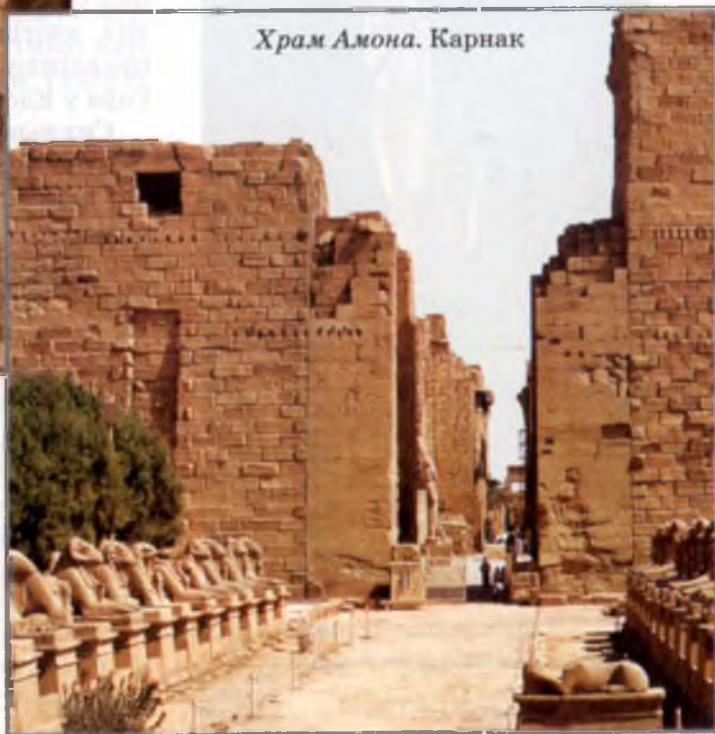

Колоси Рамзеса II. Вхід у великий храм у Абу-Сімбелі. XIII ст. до н.е.

відоміші з них, що збереглися до нашого часу, є в містах Луксорі, Карнаці, Абідосі, Абу-Сімбелі. Упродовж 2000 років будувався комплекс храмів у Карнаці. Алея бараноголових сфінксів зустрічала набожного єгиптянина. Пройшовши кілька дворів, він потрапляв до величного залу, оточеного безліччю колон і скульптур, висота яких сягала 20 м. Храм вважали житлом бога, тому в нього могли увійти тільки цар і жерці.

За Нового царства фараонів почали ховати у гробницях, витесаних у скелях поблизу Фів, на глибині майже 90 м. Ця місцевість дістала назву «Долина царів». Найбільш відомою є гробниця фараона Тутанхамона, одна з небага-

Храм Амона. Карнак

1. Скульптура Рамзеса II.
2. Великий зал скульптур.
3. Другий зал з колонами.
4. Вестибюль.
5. Святилище.

Внутрішня будова храму Рамзеса II в Абу-Сімбелі

Статуетка Тутанхамона на леопарді. XV ст. до н.е.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Тільки в одному із залів гробниці Тутанхамона археологи знайшли 3500 різних коштовних предметів. Загальна маса золота – 600 кг.

Великий Сфінкс

тьох, що не була пограбована. Відкриття гробниці надало можливість скласти уявлення про матеріальний світ єгиптян: речі, якими вони користувалися, одяг. Мумія фараона містилася в одному з восьми саркофагів, вкладених один в один. У труні Тутанхамона був віночок польових квітів. Унікальними були храми, які постали за правління династії Птолемеїв: храм Ісіді на о. Філе, храм Гора у Едфу.

Скульптура. Давньоєгипетські статуї виготовлені з різноманітного каменю. Рідше для цього використовували дерево, мідь, золото та срібло. Статуї мали різні розміри – від зовсім невеличких до гігантських. Часто скульптури розфарбовували, щоб передати колір шкіри, одягу, прикрас. Існували певні непорушні правила створення фігур.

Скульптуру фараона завжди вирізняли великі розміри, урочиста поза, складені на колінах руки, накладна борода, символи царської влади. Жерців, чиновників, писців, ремісників, селян зображали надзвичайно реалістично.

У Давньому Єгипті скульптури мали релігійне значення. Їх ставили біля храмів, клали у гробниці й піраміди. Вони позначали конкретну людину, і тому на них викарбовували ієрогліф з іменем. Прикладом величних скульптур є чотири гігантські (21 м) сидячі скульптури Рамзеса II і шість стоячих скульптур (10 м) фараона та його дружини в Абу-Сімбелі.

Поширеним скульптурним зображенням був Сфінкс – істота з головою людини чи тварини й тілом лева. Єгиптяни вважали це створіння священним.

Можливо, Сфінкс охороняв померлих царів, наводячи жах на простих смертних. Біля пірамід у Гізі у величому спокої завмер витесаний із скелі Сфінкс з обличчям царя Хефрена. Вражають його розміри. У довжину він сягає 73 м, у висоту – 20 м.

Живопис. Майстерність художників Давнього Єгипту вражає не тільки багатством тем і образів, а й технікою виконання і тільки їм притаманними композиційними прийомами у створенні художніх образів.

Уважний глядач помітить, що єгиптяни зображали фігури людей залежно від їхнього становища у суспільстві. Так, фігура фараона була завжди більшою за інші. Постаті людей, за звичаями єгиптян, зображали повернутими до глядача, голови і ноги – у профіль. Надзвичайно реалістично виходили у давньоєгипетських художників тварини. На стінах гробниць і храмів бачимо сільськогосподарських тварин, птахів, риб. Ще в Давньому царстві єгиптяни любили зображати сцени з сільського життя. У гробницях завжди стіни були заповнені зображеннями богів, сценами, що показували життя в потойбічному світі.

Ми не знаємо більшості імен художників, що лишили свої численні творіння на стінах гробниць, храмів і палаців. Вчені вважають, що настінні малюнки виконувала ціла бригада ремісників з чітко визначеними обов'язками. Спочатку до роботи брався «той, хто виражає форму»: він, дотримуючись правил, малював контури майбутньої картини. Наступний ремісник поглиблював контури, створюючи рельєф.

Після цього інші художники під керівництвом «бригадира» дерев'яними чи очеретяними «пензлями» розмальовували площину зображення. За палітру їм слугувала кам'яна дощечка, на якій вони розводили фарби із подрібненого каменю чи іншого природного матеріалу: з малахіту отримували зелену фарбу, із вохри – червону і коричневу, із вугілля – чорну.

Музика. Вже за доби Давнього царства існували ударні, струнні та духові музичні інструменти. Найдавнішим ударним інструментом були дерев'яні «калатала», якими відбивали такт. Пізніше з'явилися барабани різної форми та розмірів. Традиційним інструментом була арфа, яка мала форму лука. Її виготовляли з дерева. Надзвичайно розкішно оздоблювали арфи, призначені для палацу фараона. Арфу прикрашали позолотою, живописом, чеканкою й символічними фігурками.

Рамзес III приносить жертви. Малюнок у гробниці. XII ст. до н.е.

Посперечайтесь з мудрецем

У якому з видів мистецтва єгиптяни досягли, на ваш погляд, найбільших успіхів? Обґрунтуйте свою думку.

ЗАГАДКИ СФІНКСА

1. Завдяки чому вдалося прочитати ієрогліфи?
2. Як єгиптяни на письмі позначали числа?
3. Які правила існували у живопису та скульптурі єгиптян?
4. Назвіть найвеличніші храми Давнього Єгипту.

Висновки

- Єгиптяни збудували систему іригаційних споруд, приборкавши Ніл, завдяки чому країна стала житницею Давнього Сходу.
- Залишили світові величні піраміди й храми.
- Створили карти зоряного неба та сонячний календар, за яким рік мав 365 днів і поділявся на 12 місяців по 30 днів у кожному. Він подібний до календаря, яким ми користуємося.
- Досягли визначних успіхів у галузі медицини. Оволоділи мистецтвом муміфікації.

ДОДИНАСТИЧНИЙ ПЕРІОД

Кінець VI тис.
до н.е. – 3065 р. до н.е.

ПЕРІОД ТІНІСА

3065–2686 рр.
до н.е.

ДАВНЄ ЦАРСТВО

2686–2173 рр. до н.е.

СЕРЕДНЄ ЦАРСТВО

2040–1786 рр. до н.е.

ПЕРШИЙ ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД

2173–2040 рр. до н.е.

ДРУГИЙ ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД

1786–1552 рр. до н.е.

1 Аменхотеп I
2 Аменхотеп IV
3 Рамзес II

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ!

Що ви знаєте
про єгипетські
ієрогліфи?

Хто з єгипетських фараонів зображений на
малюнках? Що ви знаєте про їх правління?

1. Як називалося створіння з тілом лева та головою людини, яке охороняло поховання фараонів? *Сфінкс*
2. Опишіть процес будівництва та внутрішню будову піраміди.

Оберіть правильну відповідь:

1. Місце впадіння Нілу в Середземне море називається:
☐ а) рукави;
☐ б) трикутник;
☐ в) дельта;
☐ г) заплава.
2. Яка з відомих єгипетських пірамід є найвищою?
☐ а) Хуфу;
☐ б) Джосера;
☐ в) Тутанхамона;
☐ г) Аменхотепа IV.
3. Які пристрої використовували єгиптяни для штучного зрошення полів?
☐ а) ніломіри;
☐ б) важелі;
☐ в) шадуфи.
4. Хто з єгипетських богів проводив душі померлих у потойбічний світ?
☐ а) Анубіс;
☐ б) Ра;
☐ в) Озіріс;
☐ г) Гор;
☐ р) Баст.

НОВЕ ЦАРСТВО
1552–1069 рр. до н.е.

САЇСЬКИЙ ПЕРІОД
664–525 рр. до н.е.

ПЕРІОД ПТОЛОМЕЇВ
332–30 рр. до н.е.

**ТРЕТІЙ ПЕРЕХІДНИЙ
ПЕРІОД**
1069–664 рр. до н.е.

ПЕРСЬКИЙ ПЕРІОД
525–332 рр. до н.е.

Назвіть найважливіші події основних періодів історії Єгипту.

Чим уславилась в історії Давнього
Єгипту «перша серед найвродливіших»

З якими подіями
пов'язані ці дати?

Про які події розповідає цей малюнок?

332 р. до н.е.

30 р. до н.е.

1353–1336 рр.
до н.е.

1799 р.

Порахуйте, скільки биків, кіз та
полонених захопили єгиптяни під
час військового походу.

Користуючись малюнком, опишіть
як відбувався суд Озіріса.

Встановіть відповідність:

Хатшепсут
Аменхотеп IV

Тутмос III

Яхмос I

Релігійна реформа
Перетворення
Єгипту на могутню
державу
Вигнання з Єгипту
гіксосів
Експедиція у глибоку
Африку

Розташуйте події в
хронологічній послідовності:

1. Реформи Ехнатона.
2. Правління Яхмоса I.
3. Битва під Кадешем.
4. Правління Клеопатри.
1. Будівництво перших каналів.
2. Будівництво перших пірамід.
3. Використання «Архімедових гвинтів».

ДАВНЄ ДВОРІЧЧЯ

ШУМЕР

III тис. до н.е.

**ШУМЕРО-АККАДСЬКЕ
ЦАРСТВО**

XXIV–XXII ст. до н.е.

**ДАВНЬОВАВИЛОНСЬКЕ
ЦАРСТВО**

XIX ст. до н.е.

АССИРІЯ

XIV–VII ст. до н.е.

ФІНІКІЯ

II тис. –
VI ст. до н.е.

**ДАВНЬОЄВРЕЙСЬКЕ
ЦАРСТВО**

I тис. до н.е. –
сер. I ст. до н.е.

**СЕРЕДНЬОВАВИЛОНСЬКЕ
ЦАРСТВО**

XII–X ст. до н.е.

**НОВООВАВИЛОНСЬКЕ
ЦАРСТВО**

VII–VI ст. до н.е.

ПЕРСЬКА ДЕРЖАВА

VIII–IV ст. до н.е.

Передня Азія – одна з колисок світової цивілізації. У давнину ця частина Азії дістала назву Дворіччя, оскільки розташовувалась у долинах двох річок – Тигру і Євфрату. Тут у неоліті вперше, на думку вчених, давні люди перейшли від полювання і збиральництва до скотарства і землеробства. Звідси почала поширюватися так звана неолітична революція. Жителі Передньої Азії першими навчились обробляти метали, спочатку мідь і бронзу, а потім – залізо.

Саме у Дворіччі виникли великі міста – Ур, Урук, Лагаш, Вавилон та ін.

Як у калейдоскопі, на цих землях змінювались племена і народи. У Дворіччі в різні часи жили шумери, аккадці, амореї, халдеї, перси, асирійці, євреї, фінікійці та багато інших народів. Вони будували власні міста й утворювали держави, які укладали союзи і воювали, об'єднувались та розпадалися. Деякі з цих народів назавжди зникли з теренів планети. Саме тому Дворіччя було схоже на мозаїку з багатьох міст і держав.

Виникнення держав у цьому регіоні відбувалося або внаслідок завоювання, або об'єднання кількох міст під владою найсильнішого. Так утворилися держави: Шумер, Аккад, Давньоєврейське царство та ін. І хоча в історії лишилися імена найвизначніших правителів цих держав, проте дати їх народження не завжди відомі. Тому на відміну від інших розділів підручника, тут після імені правителя подано роки його правління.

У Дворіччі утворилися перші великі завойовницькі держави – Вавилонське царство, Ассирія, Персія, які залишили помітний слід в історії.

Праця багатьох поколінь та благодатна вода великих і малих річок перетворили пустельні й заболочені землі Дворіччя на квітучі долини. Не дивно, що «Висячі сади Семіраміди» – одне з чудес світу – розташовувалися саме у Дворіччі. Вони засвідчують працьовитість жителів цієї частини планети та досягнення створеної ними цивілізації.

§ 14. Найдавніші держави Дворіччя

Земля володаря тростини

1. Природа та народи Дворіччя

Найдавніші держави Дворіччя

Дворіччям, Межиріччям називали територію в долинах річок Тигр і Євфрат. На півночі Дворіччя простягалося Вірменське, а на сході – Іранське нагір'я. На заході Дворіччя межувало із Сирійською та Аравійською пустелями. На півдні його омивали води Перської затоки. Річки Тигр і Євфрат народжувалися серед гір Закавказзя і плинули до Перської затоки. Вони були значно коротші від Нілу, але мали стрімкішу течію, і, крім родючого намулу, їхні води несли багато піску та глини. Коли наприкінці весни вода в річках піднімалася, починалися повені. Вони приходили завжди зненацька й були надзвичайно бурхливими. Люди, які жили на берегах цих річок, перебували у постійному страхі перед могутніми силами природи. Міф про всесвітній потоп, під час якого загинули майже всі люди на Землі, народився саме у Дворіччі.

Кліматичні умови у Дворіччі були складні. На півдні в літні місяці стояла неймовірна спека (понад 50°C). На півночі влітку теж було жарко, а взимку випадав сніг.

Основним багатством Дворіччя, як не дивно, була глина. Через відсутність каменю та будівельної деревини з глини виготовляли цеглу і будували житла, храми, палаци, дамби тощо. Навіть цвяхи виготовляли з глини. Тому цивілізацію Дворіччя інколи називають «глиняною цивілізацією».

Землі на півночі рівнини між річками Тигр і Євфрат були кам'янистими й гористими, на півдні, навпаки, – рівнинними, з родючими ґрунтами. За назвами народів, які освоїли береги Тигру та Євфрату, північне Дворіччя називали Аккадом, а південне – Шумером. Гірську частину на півночі Дворіччя називали Ассирією. На схід від Шумеру розташовувалася стародавня країна Елам, а пізніше – Персія. На північ від Ассирії, у горах Закавказзя, простягалася країна Урарту, на захід – Сирія, Фінікія та Палестина.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Довжина річки Тигр – 1950 км, Євфрату – 2780 км. У давнину кожна з річок мала своє русло. Зараз вони зливаються і течуть разом майже 200 км до впадіння в Перську затоку. Перша назва півдня Дворіччя, яку зберегла історія, – «Земля володаря тростини». Так її називали перші землеробські племена.

ІСНУЄ ДУМКА

Деякі вчені вважають, що шумери – це воївничі скотарські племена, які підкорили осілі народи Дворіччя і стали правлячою верствою населення.

На думку інших учених, шумери – народ, який сформувався із місцевих племен Дворіччя.

КЛИНОПИС

прочитайте документ

З міфу про потоп

Як тільки почало підніматися сонце, на обрії з'явилася величезна чорна хмара... Шість днів і шість ночей не стихав вітер та йшов дощ. Страшний буревій нищив країну. Коли настав сьомий день, вітер утих. Море заспокоїлося. Настала тиша. Не залишилося суходолу, всюди була лише вода. Людство загинуло, перетворившись на глину.

Що у міфі про потоп могло бути правдою, а що ні?

Народи Дворіччя

Халдеї	I тис. до н.е.
Арамеї	II тис. до н.е.
Амореї Аккадці	III тис. до н.е.
Шумери	IV тис. до н.е.

Землі Дворіччя були заселені близько 7000 років тому, за доби неоліту. В різні часи у долині річок Тигр і Євфрат жили різні народи. В енеоліті (IV тис. до н.е.) долину населяли шумери. Їхніми сусідами були аккадці, амореї, арамеї, халдеї. Деякі з них були кочівниками, а потім осіли на родючих землях Дворіччя.

Учені не мають єдиної думки щодо того, звідки прийшли шумери. Більшість істориків схильні вважати, що шумери були землеробами, яких витіснили з їхніх земель інші народи. Можливо, причиною переселення була зміна кліматичних умов.

Прийшовши на землі південного Дворіччя, шумери квітко працюючи перетворили його на квітучий сад. Вони збудували дамби й канали для зрошення полів. Історичні джерела дають відомості про те, як обробляли землю шумери. Спочатку поле зрошували. Коли вода спадала, на поле виводили биків, які витоптували бур'яни. Але після цього земля залишалася надто нерівною. Тоді чоловіки вирівнювали поле мотикою, а потім боронували. Згодом землю зорювали, а грудки, що залишалися, розбивали дерев'яним молотом. Ця робота тривала як удень, так і вночі (якщо вона була зоряною) протягом 10 діб. І тільки після цього поле засівали й знову розрівнювали. Коли посіяне зерно проростало, землероб підносив молитву богам, щоб ті відігнали шкідників від посівів. Доки посіви підросли, здійснювали три поливи. Під час жнив розподіляли обов'язки, як правило, між трьома жнивниками. Один жав, другий в'язав снопи, третій їх складав. Потім снопи обмолочували. Шумери вирощували ячмінь, пшеницю та кунжут, розводили корів, кіз, овець.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Шумери називали себе «саг-сіг» – чорні голови, а воєначальників своїх називали «угула-гуруш» – старшина воїнів. Їхні правителі мали титул «лугаль» – велика людина.

*Саргон Аккадський.
Скульптура.
XXIV–XXIII ст. до н.е.*

*Гудеа, правитель
Лагаша. Скульптура.
2150 р. до н.е.*

2. Міста-держави III тис. до н.е.

На півдні Двोरіччя, коли туди в IV тис. до н.е. прийшли шумери, вже існували землеробські поселення. На їх місці пізніше, майже одночасно з виникненням держави в Єгипті, утворилися шумерські міста. Зазвичай вони розташовувалися на підвищеннях і були захищені мурами. Чисельність населення у деяких з них сягала 40–50 тис. чоловік.

Найбільшими містами на півдні Двोरіччя були Ур, Урук, Лагаш, Вавилон та ін. Поступово вони перетворилися на невеликі держави, до складу яких входили місто та землі навколо нього. Найбільш важливими спорудами шумерського міста була зрошувальна система та головний храм. Він міг мати кам'яний фундамент, хоча більшість жителів міста мешкали у маленьких глиняних хатинках.

Спочатку важливі питання життя міста вирішувалися на зборах. Але в ситуаціях, коли рішення потрібно було прийняти швидко (бурхлива повінь, термінові роботи або ремонт зрошувальної системи), жителі міст призначали людину, яка вирішувала нагальні питання повсякденного життя. Його називали «енсі». У години небезпеки шумери обирали царів – лугалів, які виконували роль військового командира. Інколи влада енсі й лугалю зосереджувалася в одних руках. Згодом почали передавати владу в спадок. Так влада, яка раніше належала народові, перейшла до однієї особи – монарха.

Між містами-державами Двोरіччя точилася боротьба за родючі землі. Для захисту своїх земель кілька міст об'єднувалися у військові союзи. Згодом такі союзи перетворилися на постійні й стали основою утворення могутніх держав. У Двोरіччі першими постають держави Аккад, Шумер, Елам.

Одним з визначних царів Аккаду був Саргон (2316 – 2261 рр. до н.е.), ім'я якого в перекладі означає «істинний цар». За однією з версій, він не мав знатного походження, тривалий час служив садівником і чашоносцем у лугалю міста Кіш. За іншою версією, він був царевим міністром. Коли царя Кіша усунули від влади, Саргон узяв на себе управління містом, а згодом став царем держави Аккад.

Посівши престол, він вирішив розширити свої володіння і почав готуватися до війни з Шумером. За легендою, приводом до неї була відмова шумерського царя віддати свою доньку заміж за Саргона. Для перемоги над ворогом аккадському цареві довелося

*Штандарт із Ура.
Близько 2600 р. до н.е.*

створити армію чисельністю 5400 чоловік. Міста Шумеру об'єдналися, щоб дати відсіч армії Саргона. Але у вирішальній битві військово щастя було на боці Аккаду. Майже всіх лугалів шумерських міст полонили й принесли у жертву богам. Після перемоги над Шумером Саргон завоював Сирію, Елам і створив велику державу.

Найвищого розквіту збудована Саргоном держава досягла за Нарам-Суена (бл. 2236 – 2200 рр. до н.е.). Правитель називав себе величним богом, царем чотирьох сторін світу і наказав зображати себе у головному уборі, прикрашеному рогами, які вважалися символом влади богів. Після смерті Нарам-Суена через відсутність сильного правителя держава Саргона поступово занепадала. Від неї відокремилися колись підкорені міста та держави, зокрема Елам.

Фрагмент рельєфа із зображенням царя Нарам-Суена.
Стела з м. Сузи. Близько 2300–2100 рр. до н.е.

Зображення перемоги над лулубеями.
Стела царя Нарам Суена з м. Сузи. Близько 2300–2100 рр. до н.е.

Згодом на землі Дворіччя прийшли племена горців – кутіів. У переказах вони згадуються як жорстокі завойовники, що наводили жах на місцеве населення. Проте більша частина земель на півдні Дворіччя не була завойована кутіями, і шумерські міста почали швидко відновлюватися й розвиватися. Значною мірою цьому сприяла торгівля між різними народами, що велася через Перську затоку, на берегах якої розташовувалися південні шумерські міста.

Одним із найбільших було місто Ур. Царям Ура вдалося поширити свою владу і на інші південні міста Дворіччя. Їхнє панування тривало до того часу, поки могутніші племена амореїв не захопили міста в середній течії Євфрату, а згодом і деякі міста на півдні.

Завойовники засновували свої династії, наймогутніші з яких були в містах Ларса й Іссін. У цей час посилилася могутність іншого міста Дворіччя – Вавилону.

ВЕЛИКА МАНДРІВКА

Позначте на контурній карті:

1. Територію Дворіччя.
2. Найбільші міста Дворіччя.

ЗАГАДКИ ДВОРІЧЧЯ

1. Чому міф про всесвітній потоп народився саме у Дворіччі?
2. Яку частину Дворіччя називали Шумером, а яку – Аккадом?
3. Які інші пазви має Дворіччя?

Посперечайтесь з мудрецем

Що було основою утворення могутніх держав Дворіччя?

Найдавніші держави Дворіччя

§ 15. Давній Вавилон

«Ворота бога»

Давньовавилонське царство за
правління царя Хаммурапі1. Піднесення Вавилону.
Правління Хаммурапі

Місто Вавилон виникло у XXIII ст. до н.е. Засновники – шумери – називали його Кадінгірр, що у перекладі означає «ворота бога», по-аккадськи – Баб-ілі. Після завоювання міста амореями за ним закріпилася саме аккадська назва – Вавилон. Амореї, що заснували першу вавилонську династію, збудували мури навколо тоді ще невеликого міста та проголосили його столицею своєї держави. Так почалась історія Давньовавилонського царства.

На початок XVIII ст. до н.е., після майже двох століть кривавих війн між містами-державами Дворіччя, три з них – Марі, Ларса і Вавилон – об'єднали під своєю владою значну частину території Месопотамії. Після тривалої ворожнечі першість серед них виборов Вавилон.

Піднесення Давньовавилонського царства почалося за володарювання царя Хаммурапі (1792–1750 рр. до н.е.). Протягом майже 30 років

він безперервно воював. Хаммурапі підкорив міста-держави Урук, Ларсу, Ашшур та інші й став володарем величезної території. Його царство об'єднувало території міст-держав як Шумеру, так і Аккаду. Хаммурапі став царем у молоді роки, але правив мудро та розважливо. Він здійснив важливі зміни у країні. Спочатку скасував борги бідняків, підпорядкував собі храми, країну поділив на області, якими керували царські чиновники. Дбаючи про добробут країни, упорядкував податки, заборонив продаж землі за борги та встановив контроль над торгівлею.

Але найбільше цар прославився складанням збірки законів (кодексу), що мала 282 параграфи. Їх було висічено на двометровому стовпі з базальту, верхівку якого прикрашало зображення бога сонця Шамаша, що передавав закони царю Хаммурапі.

Закони встановлювали чіткі правила поведінки для усіх верств населення. Вони захищали не лише заможних жителів Вавилону, а й вдів і сиріт, майно та інтереси громадян. Покаранням за будь-який злочин переважно була смертна кара, тоді як за старими законами винний найчастіше сплачував ту чи іншу суму грошей. Водночас у законах Хаммурапі вперше в історії людства визначався обов'язок царя – захищати справедливість у суспільстві.

- Аккад** Столиця Аккадського царства (XXIV–XXII ст. до н.е.)
- ур** Столиця царства Шумеру і Аккаду (XXII – кінець XXI ст. до н.е.)
- Міста, що боролися за панування у Дворіччі до об'єднання царем Хаммурапі
 - Інші міста
 - Кордони Давньовавилонського царства за Хаммурапі
 - ↑ Напрямок переселення кочових племен у Дворіччя

НАКАЗ
ВАВИЛОНЬСЬКОГО
ЦАРЯвивчіть слова
та їх значення

Закон – обов'язкові правила поведінки, встановлені державою.

КЛИНОПИС

прочитайте документ

Із законів царя Хаммурапі

Наприкінці тексту своїх законів цар Хаммурапі закликав свій народ: «Нехай він примусить себе прочитати мною написану пам'ятку і нехай він почує мої дорогоцінні слова, а моя пам'ятка нехай покаже йому його справу. Нехай він побачить своє рішення, нехай заспокоїть своє серце і нехай скаже: «Хаммурапі, володар, який для людей як рідний батько, справедливо управляв країною!»

Чому Хаммурапі називав себе «рідним батьком» для народу і вважає, що він справедливо управляє країною?

Хаммурапі.
Скульптура.
XVIII ст. до н.е.

2. Давньовавилонське суспільство

Закони царя Хаммурапі дають нам уявлення про Давньовавилонське суспільство. На чолі держави стояв цар. Він був верховним правителем, суддею, жерцем, вважався намісником бога на землі. Цар мав необмежену владу і керував країною з допомогою великої кількості чиновників. Ці «слуги» держави збирали податки, вели облік урожаю, визначали, яку роботу і протягом якого часу мали виконувати селяни на користь царя та храмів.

Привілейованою верствою в давньовавилонському суспільстві були воїни. Їхнє майно не можна було відібрати за борги, за службу вони одержували землю, яку міг успадкувати син чи дружина воїна. Але воїна, котрий не приходив на місце збору для військового походу, могли стратити.

Селяни у Давньовавилонському царстві жили общинами, члени яких разом будували канали та греблі. Вони становили більшу частину населення держави, але до привілейованих верств населення не належали. Селяни мали невеличкі наділи землі, їх обробляла одна сім'я. Усі члени общини разом працювали на будівництві та ремонті каналів і гребель. Селян могли позбавити землі або перетворити на певний час на рабів, якщо вони не спроможні були вчасно повернути позичене для посіву зерно чи інший борг. Оскільки це набувало загрозливих розмірів, Хаммурапі скасував борги бідняків, а також обмежив термін боргового рабства.

Верстви населення Дворіччя
(згідно із законами Хаммурапі)

Суспільство складалося з кількох верств населення: **авіллум** («сини людини») – повноправні вільні громадяни, власники частини общинних земель; **мушкенум** («схилені») – вільні, але неповноправні громадяни, зазвичай найбідніші безземельні селяни; **вардум** (раби). Останні мали носити спеціальну табличку на грудях, нерідко їм

Посудина
у формі бика
з Еламу.

Близько 2900 р. до н.е.

НАКАЗ ВАВИЛОНСЬКОГО ЦАРЯ

вивчіть слова
та їх значення

Іригація – система зро-
шення та відведення води
у землеробстві.

Козел із царського
поховання з м. Ур.
Близько
2500 р. до н.е.

голили півголови та наносили спеціальне татуювання, тримали їх у кайданах. Рабів можна було продати, подарувати. Загалом вавилонське суспільство було схожим на більшість стародавніх східних суспільств.

3. Господарське життя Вавилону

Землеробство. Основною галуззю економіки Давньовавилонського царства було іригаційне землеробство. Так само як і в Єгипті, люди старанно, наполегливо й тяжко працювали, щоб перетворити землі на квітучий край. Вони будували канали, греблі для відведення зайвої води або зрошення. Канали також були зручною дорогою для човнів. Вавилоняни вирощували ячмінь, просо, пшеницю, льон, горох, цибулю, часник, огірки. «Деревом життя» для людей долини Тигру та Євфрату була фінікова пальма. Її плодами харчувалися, листя й стовбури використовували як будівельний матеріал, кісточки – як паливо.

Ремесло. У Давньовавилонському царстві поширеними були гончарство, теслярство, ткацтво, ковальство. Сировиною для майстрів слугували глина, очерет, вовна, шкіра, льон та привізні метали. Місцеві майстри виробляли тканини, килими, зброю, посуд. Про повагу вавилонян до ремісництва засвідчує те, що бог Еа – покровитель усіх ремісників – вважався ще й богом мудрості.

Важливою галуззю було будівництво. Для спорудження і жител бідняків, і храмів та палаців використовували зроблену з глини та обпалену в печі цеглу. Високої майстерності досягли вавилоняни в оздобленні будівель кахлями, які й на сьогодні зберегли яскравість кольорів.

Торгівля. Зростанню та збагаченню Вавилону сприяло його вдале географічне розташування на перетині торговельних шляхів. Звідусіль сусідні народи звозили сюди свої товари: камінь, метали та дерево, придатне для будівництва, худобу, хутро, шкіру, вовну. І навіть з далекої Індії привозили слонову кістку, прянощі тощо. Натомість жителі Дворіччя продавали зерно, фініки, олію, глиняний посуд, тканини, килими, вишукані вироби з металу.

Як мірило цінності товарів використовували срібло. Але бідняки здебільшого не мали цього металу, тому змушені були обмінювати товари на зерно. За необхідності вони позичали зерно у храмів або в заможних сусідів. Натомість власники зерна вимагали не тільки повернення позиченого, а й плати за користування взятим у борг, тобто відсотків, які були дуже великі. Поступово у вавилонському суспільстві з'явилися **лихварі** – люди, що займалися тільки наданням позичок під великі відсотки. Якщо боржники не повертали вчасно позичене, у них могли відібрати житло, землю й особисте майно і навіть перетворити їх на рабів.

Глиняний конус із написом.
III тис. до н.е.

Міра ваги у вигляді качки. Камінь.
Близько 2050 р. до н.е.
Ірак

Суперечки про борги часто розглядалися в суді. Цікаво, що договори про позички зерна записували на глиняних дошках. Напис покривали новим шаром глини і повторювали його. Якщо виникала суперечка, то верхній шар знімали й звіряли текст договору зі словами тих, хто сперечався. Торговельні та боргові договори скріплялися власною печаткою, яку мав майже кожен вавилонянин.

Розвиток землеробства, ремесла, торгівлі сприяв розквіту Давньовавилонського царства, яке стало однією з найрозвинутіших, найсильніших економічно держав Дворіччя.

ЗАГАДКИ ДВОРІЧЧЯ

1. Чому Хаммурапі можна назвати величним правителем?
2. Чим торгували з іншими народами жителі Дворіччя?
3. З яких верств населення складалося вавилонське суспільство? Визначте їхнє становище в суспільстві.

КЛИНОПИС

прочитайте документ

Із законів Хаммурапі

(§ 42) Якщо чоловік, узявши поле для обробітку, не виростить на ньому хліба ... він повинен віддати хазяїнові поля хліб ...

(§ 53) Якщо чоловік полінується укріпити греблю свого поля ... і вода затопить польову ділянку, – чоловік ... повинен відшкодувати погублений ним хліб.

(§ 117) Якщо чоловік має ... борг і він ... віддасть у боргову кабалу свою дружину, свого сина чи свою дочку, – вони повинні служити в домі їхнього ... позикодавця (тільки) 3 роки ...

1. У якому випадку давній вавилонянин міг стати рабом?
2. Чи можна назвати правила, викладені в цьому уривку законів Хаммурапі, справедливими? Обґрунтуйте свою відповідь.

Посперечайтесь з мудрецем

Чи були закони царя Хаммурапі жорстокими? Обґрунтуйте свою думку.

ВЕЛИКА МАНДРІВКА

Позначте на контурній карті:

Територію держави Хаммурапі.

§ 16. Ассирія

Жорстокі правителі Дворіччя

1. Утворення Ассирійської держави

Ассирійська держава

- Ассирія в XV–XIII ст. до н.е.
- Ассирія в VII ст. до н.е.
- Е.Л.М. Стародавні країни
- Столиці Ассирії
- Найбільші міста

Ассирією, як уже зазначалося, називають гірську частину на півночі Дворіччя. Її центром було місто Ашшур, яке розташовувалося у середній течії річки Тигр. У XVIII ст. до н.е. Ассирію захопив давньовавилонський цар Хаммурапі. Ослаблення та занепад Давньовавилонської держави дали можливість ассирійцям у XIV ст. до н.е. розпочати будівництво власної держави. Вона постала у безперервних війнах із сусідами.

Формування міцного фізично, войовничого та завжди готового до запеклої боротьби за своє існування народу було пов'язане з тим, що Ассирія першою приймала удари завойовників, які йшли у Дворіччя із заходу. Ассирійці зажили слави одного з найжорстокіших народів давнини. Вони не тільки вбивали полонених, захисників міст, а й вивозили із завойованої країни правлячу верхівку, чиновників і ремісників. Цим самим надовго унеможливлювали спротив підкорених. Але жорстокість ассирійців, що демонструвала їхню силу, була водночас і їхньою слабкістю – підкорені ніколи не могли змиритися із пануванням завойовників.

2. Господарське життя та суспільство ассирійців

Полювання на левів. Рельєф із палацу Ашшурбанапала в м. Ніневія. 669 – близько 635 рр. до н.е.

Як і в Давньовавилонському царстві, основними виробниками в Ассирії були землеробські общини. Їм належала більша частина земель у державі. Власниками іншої були царі, їхнє оточення та багатії. Общини склалися з кількох поколінь найближчих родичів. Общинна земля позначалася межею, а всередині поділялася на дрібні ділянки, кожна з яких обробляла одна родина. Крім селянських, існували царські та храмові господарства. Зазвичай обробляли ці землі раби або збіднілі селяни. Як і в інших давніх державах, рабами в Ассирії ставали боржники й військовополонені.

Заняття землеробством було досить успішним. Ассирійці використовували плуг, у долинах річок вирощували пшеницю та ячмінь. На південних схилах гір закладали виноградники й сади. Вони також розводили велику рогату худобу, овець і кіз, любили полювати.

Верстви населення Давньої Ассирії

Високого рівня розвитку досягло ремесло. Вважається, що саме ассирійці першими у Двортіччі навчилися виплавляти залізо. Славилися своєю майстерністю їхні зброярі. Вироби з металу, продукти тваринництва становили основну частину товарів, якими торгували ассирійці. Крім того, вони перепродували товари з інших країн, збували награване у війнах. Торгівля і лихварство були основними джерелами, за рахунок яких утримувалася армія Ассирії.

Верхівка ассирійського суспільства складалася з багатії знаті, жерців, купців і чиновників. На чолі держави стояв цар, що зосереджував у своїх руках необмежену владу. Він карав і милував, розпоряджався державним майном, очолював військові походи.

Після вдалого військового походу цар мав скласти богам звіт про похід і передати частину здобичі на користь храму. Ритуальним обов'язком царя було полювання на левів. Під час полювання левів випускали з кліток в огорожений парк. Цар повинен був поцілити їх стрілою або навіть убити ритуальним ножем. Поруч із царем завжди перебували досвідчені лучники, які спостерігали за тим, щоб із царем нічого не трапилося. Парк оточували списоносці, які стримували численних глядачів. Такі сцени зображено на багатьох ассирійських рельєфах.

3. Ассирійська армія

Ассирія першою озброїла свою армію залізною зброєю, що давало їй перевагу перед іншими арміями. Ассирійський воїн мав гостроверхий мідний шолом, довгий спис із залізним вістрям, великий щит, оббитий бронзою, металеві захисні пластини на ногах. Від ударів ворога його рятувала шкіряна куртка, на якій закріплювалися опуклі металеві пластини.

Грозою для ворогів була також ассирійська кіннота, для якої відбирали певні породи коней. Вчені вважають, що ассирійці вперше в історії людства в IX ст. до н.е. створили цей рід військ. Страшною зброєю ассирійців були бойові колісники. Під час бою в колісники перебувало три воїни: візник, лучник та зброєносець, який прикривав їх щитом. Воїни вміло використовували облогові башти й тарани для штурму міст.

Майже 270 років ассирійська армія не знала поразок. Добре організована й озброєна, вона підкорила величезні території, що перетворило Ассирію на могутню державу. Правителі таких могутніх країн, як Вавилон, Сирія, Урарту, Фінікія, а пізніше навіть царі Єгипту сплачували їй данину.

Штурм фортеці ассирійцями.
Малюнок з книги
«Le costume et les armes
des soldats de tous les temps»

КЛИНОПИС

прочитайте документ

Оповідь ассирійського царя про похід

Під час мого походу 22 царі, раби, підвладні мені на березі моря, серед моря і на суші, принесли мені свої великі дари й цілували мої ноги... Поспішаючи на підмогу царям і намісникам, які в Єгипті були підвладними мені рабами, я швидко подався і дійшов до Карбаніта. Тарку, цар Єгипту й Ефіонії, почувши про наближення мого походу, зібрав своїх бійців на бій, на битву і січу. З допомогою Аяшіура, Бела і Набу, великих богів, моїх володарів, що йдуть на моєму боці, в битві серед широкого поля я завдав поразки його війнам.

Що насправді, на вашу думку, мало вирішальне значення для перемоги ассирійського царя в Єгипті?

4. Розквіт Ассирійської держави

Відомим завойовником був цар Ассирії Тіглатпаласар I (1115–1077 рр. до н. е.). За його правління Ассирійська держава простягалася від узбережжя Середземного моря до верхів'їв Тигру. У цей час держава зміцнилася економічно. Успішно розвивалося землеробство, що дало можливість збільшити запаси зерна у порівнянні з попередніми періодами. Набувала розвитку торгівля. Основною торговельною артерією була річка Тигр. На її берегах у столиці Ассирії місті Ашшур для купецьких суден було збудовано численні причали. Згодом ассирійці контролювали всі торговельні шляхи Передньої Азії, крім тих, що проходили через Палестину.

Період найвищого розквіту Ассирії почався за царя Тіглатпаласара III (745–727 рр. до н. е.). Він уперше в історії Дворіччя створив регулярну армію, яка утримувалася за кошт держави. Армія мала чітку організацію завдяки поділу на загони піхоти, кінноти й загони бойових колісниць. Маючи найбоєздатнішу в Дворіччі армію, Тіглатпаласар III підкорив Сирію, Вавилонське царство, яке на той час було ослаблене, та поширив владу ассирійців на території від Єгипту до Перської затоки й Закавказзя і створив першу в історії імперію.

Тіглатпаласар III, щоб утримати величезні території в покорі, обмежив владу правителів завойованих ним міст і держав. До того ж він переселяв завойовані народи на безлюдні землі на кордонах Ассирії. Це мало відірвати їх від рідної землі й таким чином послабити їхню боротьбу за свободу, а також забезпечити державу робочою силою. Міста, які чинили опір завойовникам, він зрівнював із землею. Але ассирійці тоді ще не знали, що те саме чекатиме й на їхні чудові міста Ашшур та Ніневію, коли через

ЦЕ ЦІКАВО

Тіглатпаласар I був не лише визначним полководцем, будівничим, а й дипломатом. Йому за успішне укладення союзу із давнім ворогом – Єгиптом – фараон подарував живого крокодила, що вважався символом добрих намірів. Єдиним ассирійським царем, який умів читати й писати, був Ашшурбаніпал.

НАКАЗ
ВАВИЛОНЬСЬКОГО
ЦАРЯ

вивчіть слова
та їх значення

Імперія – велика держава, до складу якої входять підкорені народи.

Саргон II. Рельєф з м. Дур-Шаррукін. Фрагмент VIII ст. до н. е.

100 з лишком років підкорені народи повстануть. У 721 р. до н.е. царем Ассирії став Саргон II (721–705 рр. до н.е.). За його правління побудували нову столицю – місто Дур-Шаррукін, що в перекладі означає «місто Саргона». Переселенням у нову столицю він відзначив придушення одного з багатьох повстань у Вавилоні – місті, яке неодноразово намагалося звільнитися з-під влади завойовників. Невдовзі Саргон загинув під час військового походу.

5. Загибель Ассирійської держави

Як і будь-яка держава, побудована на насильстві над завойованими народами, Ассирія була приречена на нетривале існування. Постійні війни та боротьба за владу у верхівці суспільства, багатотисячні повстання на підкорених територіях ослабили Ассирію. Їй все важче було протистояти войовничим сусідам, вона шукала союзників у боротьбі з ними. Таким союзником для неї став Єгипет. Але підтримка Єгипту не врятувала колись могутню державу.

У 614 р. до н. е. вавилоняни розпочали наступ на Ассирію. Їхні союзники – мідійці – вщент зруйнували давню столицю Ассирії Ашшур. У 612 р. до н.е. вже об'єднані сили вавилонян і мідійців взяли в облогу одне з найбільших ассирійських міст – Ніневію.

Облога міста тривала три місяці. Ніневію спіткала та сама доля, що й Ашшур. Місто було захоплене, розграбоване і зрівняне з землею. Населення Ніневії майже повністю було винищене. Ті, хто вцілів, стали рабами. Останній ассирійський цар Сіншар-Ішкун (Сарак) не дався у руки ворогів. Він підпалив свій палац і згорів у ньому. Разом з палацом згоріла й остання надія ассирійців на відродження держави. Залишки ассирійської армії разом з єгиптянами дали свій останній бій у 605 р. до н.е. біля Кархемиша. Колись могутня держава швидко розпалася, а її землі були взяті під контроль правителями Вавилону. Завойовники винищили ассирійську знать, а ті, хто вижив, розійшлися планетою. Сучасні вчені твердять, що і нині у світі живе близько 2 млн ассирійців у Сирії, Ірані, Туреччині, США і навіть в Україні.

Посперечайтесь з мудрецем

Як ви гадаєте, завдяки чому ассирійцям вдавалося протягом століть вести переможні війни?

ВЕЛИКА МАНДРІВКА

Позначте на контурній карті:

1. Територію Ассирійської держави.
2. Напрямки походів ассирійських царів.

ЗАГАДКИ ДВОРІЧЧЯ

1. З іменами яких царів пов'язані утворення і розквіт Ассирійської держави?
2. Назвіть причини розпаду Ассирії.
3. Опишіть озброєння ассирійської армії.
4. Опишіть ритуал царського полювання на левів.

Ассирія

§ 17. Фінікія

Володарі морів

Давня Фінікія

1. Утворення фінікійських держав

Фінікія займала вузьку прибережну смугу східного узбережжя Середземного моря. Цю територію здавна називали Ханаан, тому фінікійців ще називали ханаанцями.

Гірські масиви на сході Фінікії відокремлювали її від сусідніх земель. Схили гір були вкриті густими лісами. Зручні бухти й затоки в подальшому сприяли розвитку мореплавства. Територію Фінікії людина заселяла з давніх-давен. Деякі вчені припускають, що вже в пізньому палеоліті (понад 5000 тис. років тому) тут виникли перші великі поселення – протоміста.

Одним з них було місто Бібл. Ймовірно, що засновники міста не були фінікійцями. Останні з'явилися на східному узбережжі Середземного моря значно пізніше і витіснили місцеве населення до гірських районів. Місто Бібл розташовувалося на пагорбі біля моря із зручними бухтами. Навколо нього були родючі землі, неподалік височили гори. З приходом фінікійців місцеве населення залишило місто.

Фінікійці розбудували Бібл. Вони оточили його муром з двома сторожовими баштами: одна захищала вхід у місто з моря, друга – із суші. У центрі міста біля джерела було споруджено два храми. Від центра промінчиками розбігалися вулиці, вздовж яких фінікійці розташовували будинки, що мали кам'яний фундамент.

Фінікійці не тільки повернули до життя Бібл, а й заснували нові міста, переважно на узбережжі, а також на островах неподалік від берега, зокрема Тір і Арвад. Крім фінікійців міста населяли вихідці з сусідніх держав, представники інших народів. Землі, придатної для сільського господарства, на всіх не вистачало, тому місцеві жителі займалися рибальством, торгівлею та перевезенням товарів для різних країн.

Розташування міст на узбережжі та наявність бухт і заток, зручних для стоянок кораблів, сприяли розвитку успішної торгівлі й мореплавства. Міста розбудовувалися й процвітали, перетворюючись з часом на невеликі держави.

На чолі фінікійських держав стояли царі, влада яких передавалася в спадок. Але спадкоємці царської влади не належали до однієї династії, хоча й були між собою близькими або далекими родичами. Цар очолював армію і флот,

Золота посмертна маска.
Фінікія. V–IV ст. до н.е.

здійснював судочинство, опікувався будівництвом храмів, торгівлею. Йому належали певні землі, ремісничі майстерні, продукція з яких продавалася так само, як і товари інших власників.

Фінікійські міста ніколи не були єдиною державою, але всі вони зберігали між собою дружні відносини та мали спільну культуру. Розрізнені, не об'єднані в єдину державу, фінікійські міста часто потрапляли під владу могутніших держав: Єгипту, Ассирії, Халдейського царства, Перської імперії.

2. Господарство Фінікії. Фінікійські мореплавці

Фінікійці були найкращими у давньому світі мореплавцями й купцями. Міфи приписують їм винайдення кораблів і вітрил.

Свої міцні та довговічні кораблі фінікійці будували з кедрового дерева. Судна приводилися в рух за допомогою вітрил і весел. Маленькі човни фінікійці будували для нетривалих мандрівок, а великі – для війни й далеких подорожей. Купецькі кораблі вирізнялися не лише розмірами, а й розкішшю. Інколи їх називали плавучими палацами.

Фінікійці швидко освоїли Середземне море, добре знали берегову лінію, протоки, острови. Часто володарі могутніх країн, під владою яких вони були, використовували фінікійський флот у своїх завойовницьких походах.

За доби перського панування фінікійські міста Тір, Сідон та Арвад могли надати близько 300 бойових кораблів – бірем. Широко відомі бойові галери, створені фінікійцями. Вони досягали 25 м у довжину, мали величезний підводний таран, за допомогою якого топили ворожі кораблі. Знаючи

Руїни храму обелісків.
Місто Бібл

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Назва «Фінікія» походить від грецького «фоінос» – пурпуровий і пов'язана з тим, що фінікійці виготовляли червону фарбу та торгували нею.

Торговельний корабель фінікійців.
Рельєф з м. Сідон. II ст. до н.е.

Скляні підвіски.
IV–III ст. до н.е.

Фінікія

НАКАЗ ВАВИЛОНСЬКОГО ЦАРЯ

**вивчіть слова
та їх значення**

Бірема – латинська назва бойового корабля з двома рядами весел, розташованими один над одним.

Колонія – територія, місто, країна, заселені або підкорені вихідцями з якої-небудь держави або представниками якогось народу.

Фінікійські колонії

море, вміло керуючи кораблями, фінікійці здобули славу вправних воїнів у морських битвах. Хоча взагалі вони не любили воювати, вважали, що простіше здобути багатство торгівлею. Саме фінікійці за наказом єгипетського царя Нехо першими в історії здійснили подорож навколо Африканського континенту, не злякавшись всесильної морської стихії. Фінікійські мореплавці на своїх кораблях вийшли з Нілу каналом до Червоного моря. Пливли уздовж невідомого їм берега Африки з дивовижним рослинним і тваринним світом. Восени мореплавці приставали до берега і обробляли землю. Після жнив поповнювали запаси й продовжували свій шлях. На третьому році виснажливого плавання фінікійці обігнули Африку і пройшли Гібралтарську протоку (Гераклові стовпи, як їх пізніше назвали греки). Далі було вже добре відоме їм Середземне море, і невдовзі вони побачили береги Єгипту.

3. Колонії фінікійців

Фінікійці торгували з єгиптянами, асирійцями та іншими народами. Вони купували та привозили додому слонову кістку, мідь, папірус, срібло, пшеницю, сіль, тканини, зброю. Продавали червону фарбу, вовну, скло, метал, деревину. Вовну вони фарбували в червоний колір відомим лише їм секретним способом.

На своїх шляхах фінікійці будували торговельні комплекси, де можна було залишити товари чи просто перепочити від тяжкої й тривалої подорожі. Прямокутні або

Фінікійський керамічний саркофаг із зображенням людського обличчя

Карфагенська амфора для перевезення продуктів харчування. VI ст. до н.е.

Група статуєток з м. Бібл. Бронза з позолотою. I тис. до н.е.

квадратні двори, оточені критими складами й приміщеннями для відпочинку, криницями й насадженими деревами, були своєрідними оазами на торговельних шляхах.

Із збільшенням чисельності населення в містах фінікійці почали шукати місця, де можна було б прогодувати себе і родину. Поступово вони масово розселилися на островах Середземного моря та на північному узбережжі Африки. Там фінікійці утворили перші відомі в історії колонії.

Найдавніші з них з'явилися в XII ст. до н.е. у Північній Африці та на о. Кіпр. У X ст. до н.е. фінікійці досягли західних берегів Середземного моря. Однією з найбільших фінікійських колоній було місто Карфаген («нове місто»), засноване у Північній Африці вихідцями з Тіра. За доби розквіту чисельність населення у ньому сягала 200 тис. чоловік. Карфагеняни поступово підкорили місцеве населення й створили могутню державу. Згодом Карфаген заснував власні колонії на о. Сицилія та на південному узбережжі Іспанії.

ВЕЛИКА МАНДРІВКА

Позначте на контурній карті:

Міста фінікійців та засновані ними колонії.

Посперечайтесь з мудрецем

Чому фінікійцям не вдалося створити могутню військову державу?

ЗАГАДКИ ДВОРІЧЧЯ

1. Чому фінікійців називають найкращими мореплавцями давнини?
2. З якими народами торгували фінікійці?
3. Опишіть подорож фінікійського купця із Тіра в Карфаген.

Держави євреїв у Палестині

§ 18. Давньоєврейське царство

Земля царів і пророків

1. Виникнення Ізраїлю та Іудеї

Понад 3 тис. років тому в Палестину прийшли кочові племена ібрі – «зарічні люди». Так називали давніх євреїв, що належали до групи семітських народів. Вони витіснили звідти філістимлян. З часом євреїв підкорили єгиптяни й насильно переселили у свою країну, перетворивши на рабів. Там вони займалися будівництвом, ремеслом, були слугами у заможних єгиптян. У XII ст. до н.е. єгипетський фараон відпустив євреїв на батьківщину.

Вихід 600 тис. євреїв з Єгипту до Палестини, за переказом, очолив пророк Мойсей. Він був для них і вождем, і священиком, і суддею. За біблійною легендою, 40 років вів Мойсей свій народ у Палестину. За цей час змінилося три покоління – мудрий провідник чекав, доки помруть ті, хто був народжений рабом.

На межі XI–X ст. до н.е. на півночі Палестини євреї утворили державу Ізраїль. За легендою, засновником і першим царем її був Саул (1020–1000 рр. до н.е.). У цей час на півдні Палестини виникла ще одна держава євреїв – Іудея.

2. Царство Давида і Соломона

Після кривавих братовбивчих війн Ізраїль та Іудея об'єдналися – утворилася держава, відома в історії як Давньоєврейське царство. Вважають, що правителем новоствореної держави був Давид (1000–965 рр. до н.е.). Він народився у Віфлеємі. За однією з легенд, Давид був зброєносцем у Саула, за іншою – його зятем і полководцем. Прославився перемогою над могутнім воїном філістимлян Голіафом, яка закріпила за єврейським народом землі філістимлян у Палестині. Ставши царем, розбудував місто Єрусалим і проголосив його столицею держави.

Наприкінці свого життя він писав релігійні гімни – псалми та готувався до побудови найважливішого для євреїв храму – Єрусалимського, який став символом стійкості та єдності єврейського народу. Храм було побудовано за правління царя Соломона.

Правління Давидового сина – Соломона (965–928 рр. до н.е.) називають «Золотим віком» Давньоєврейської

ЦЕ ЦІКАВО

За біблійною легендою, під час виходу євреїв з єгипетського полону сталося диво: води Червоного моря розступились, і євреї перейшли на протилежний берег. Їхні переслідувачі, які за наказом фараона мали повернути їх, кинулися навздогін, але їх поглинуло море.

Давид і Голіаф.
Гравюра.
Юліус Шнорр фон
Каросфельд, 1860 р.

Людина, що несе козу
для жертвоприно-
шення. XV ст. до н.е.

Воїн-
філістимлянин

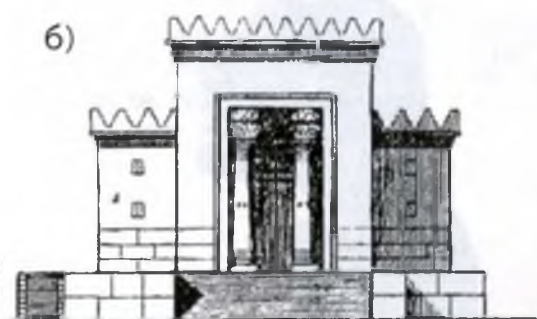
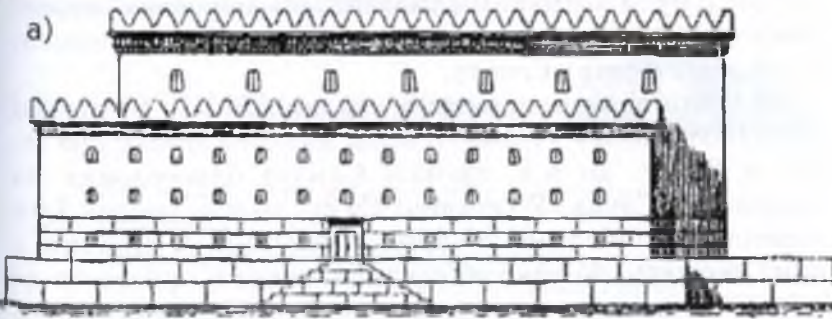
Заможний
єврей

держави. Його вважали мудрим правителем. Біблійні легенди оповідають про справедливий суд Соломона. Одного разу до нього звернулися дві жінки, у яких народилося по хлопчику. Одна з них уві сні ненароком задавила дитя і вранці замінила його на живу дитину сусідки.

Потім кожна з жінок стверджувала, що жива дитина – саме її син. Соломон наказав охоронцеві розрубати малюка і віддати по половині кожній. Одна з жінок погодилась на це, а інша вигукнула: «Краще віддайте дитину їй, тільки не вбивайте!» Саме вона і була матір'ю хлопчика.

З тих часів і пішов вислів «соломонове рішення», що означає мудре вирішення.

Соломон розширив територію держави, захопивши сусідні землі, та поділив країну на 12 частин, кожна з яких протягом місяця утримувала царя і його найближче оточення. Цар збільшив податки та запровадив обов'язкові чотиримісячні роботи на будівництві, яке розгорнулося в країні.

Храм царя Соломона. Реконструкція:
а) вигляд збоку; б) вигляд спереду.

Соломон будує храм. Гравюра.
Юліус Шнорр фон Каросфельд, 1860 р.

Сувій Тори у дерев'яному
футлярі

Голова полоненого семіти.
XIII ст. до н.е.

Навколо Єрусалима, Мегіддо та інших міст були споруджені могутні захисні мури. У столиці збудували величний царський палац і храм богу Яхве. За правління Соломона Єрусалим став політичною та релігійною столицею євреїв. За його наказом було побудовано торговельний флот, кораблі якого зазвичай плавали разом з фінікійцями. За царювання Соломона зріс міжнародний авторитет його держави.

Особлива роль у Давньоєврейському царстві відводилася **пророкам**. Євреї часто потерпали від нападів ворогів, їхні землі захоплювали сильніші сусіди. У такі моменти дуже цінною була порада мудрої та досвідченої людини. Жили пророки, переважно вихідці з низів суспільства, при царському дворі та храмах. Вони виконували роль ясновидців і проповідників, пропагували покірність цареві, але іноді були активними учасниками дворцевих інтриг. Вважається, що одним з перших пророків був Мойсей, який вивів євреїв з Єгипту.

Пророки написали перші п'ять книг Біблії. В іудаїзмі вони мають назву «Тора». Історія зберегла згадку про те, що в XI ст. до н.е. пророк Самуїл благословив на царювання Саула. У середині IX ст. до н.е. пророк Ілія перешкодив об'єднанню євреїв, фінікійців та сирійців в одну державу, бо таке об'єднання могло б призвести до зникнення єврейської релігії та культури і злиття із цими народами. У VI ст. до н.е. пророк Ієремія закликав євреїв, що вже не мали власної держави, підкоритися волі

Верстви населення
Давньоєврейської держави

вавилонян, щоб зберегти свої звичаї та традиції. Саме завдяки пророкам та їх діяльності єврейський народ, який протягом багатьох століть зазнавав переслідувань з боку володарів Єгипту та держав Дворіччя, не був знищений.

3. Давньоєврейська держава під іноземним пануванням

Після смерті царя Соломона Давньоєврейська держава розпалася. У 722 р. до н.е. цар Саргон II установив владу Ассирії над землями євреїв і змусив їх платити данину. Тоді ж було спалено 46 іудейських міст, а тисячі євреїв забрано в полон. Дивом можна вважати врятування Єрусалима. Місто не впало під ударами ворогів лише тому, що в таборі ассирійців почалась епідемія чуми.

На початку VI ст. до н.е. місто Єрусалим підкорив володар Нововавилонського царства Навуходоносор II, який забрав євреїв у «вавилонський полон». Після завоювання Вавилону персами останні дозволили євреям повернутися на свої землі. Але землі євреїв, що так і не об'єдналися у єдину державу, пізніше, у 332 р. до н.е., захопив Александр Македонський. Згодом вони увійшли до складу Єгипетської держави. У 63 р. до н.е. землі євреїв стали римською провінцією. Давня держава євреїв припинила існування.

Посперечайтесь з мудрецем

Як ви гадаєте, чому єврейському народові вдалося зберегти власні релігію й культуру під владою завойовників?

ВЕЛИКА МАНДРІВКА

Позначте
на контурній карті:

1. Територію давньоєврейських царств.
2. Найбільші міста єврейських царств.

ЗАГАДКИ ДВОРІЧЧЯ

1. Яку роль в історії давніх євреїв, за легендою, відіграв Мойсей?
2. Чим уславилися царі Давид і Соломон?
3. Якою була роль пророків в історії Давньоєврейської держави?

§ 19. Нововавилонське (Халдейське) царство

Місто архітектурних див

1. Утворення Нововавилонського царства

Вавилонську державу, як і її столицю – місто Вавилон, не раз захоплювали завойовники. Близько 1600 р. до н. е. Вавилонію завоювали хетти, але не змогли тривалий час утримувати її. На зміну їм прийшли кассити, які володарювали над Вавилонською державою чотири з половиною століття.

Навіть поневолений, Вавилон лишався одним з найбільших міст Дворіччя, його політичним, економічним і культурним центром. Відродження незалежної Вавилонської держави розпочалося за правління царя **Навуходоносора I** (бл. 1124–1103 рр. до н.е.). Його правління було початком Середньовавилонського царства. Проте через боротьбу за владу між представниками правлячої верхівки, двірцеві перевороти, численні вторгнення асирійців і жителів Еламу держава проіснувала лише близько 150 років.

У IX ст. до н.е. на територію Вавилонії прийшли напівкочові племена халдеїв. Деякий час вони вели звичний для себе спосіб життя, займалися скотарством і землеробством. Згодом вони не тільки оселилися у південних містах Дворіччя, перейняли культуру й релігію вавилонян, а й посіли панівне становище у вавилонському суспільстві. Представники цього народу стали царями міст-держав, які боролися за першість у Дворіччі.

Проте Тиглатпаласар III, цар могутнішої Ассирії, у 729 р. до н.е. розгромив халдеїв. 120 тис. чоловік було взято в полон. Тиглатпаласар III проголосив себе вавилонським ца-

*Навуходоносор II.
Давня печатка.
VII–VI ст. до н.е.*

*Вавилонська держава за царя
Навуходоносора II*

- Територія Нововавилонської держави
- Найбільші міста

КЛИНОПИС

прочитайте документ

Навуходоносор II про Вавилон

Я оточив Вавилон зі сходу потужним муром, викопав рів і зміцнив його схили за допомогою асфальту і обпаленої цегли. Біля рову я збудував високий міцний мур. Я зробив широкі ворота із кедрового дерева і оббив їх мідними пластинами. Щоб вороги, які задумали недобре, не могли увійти в межі Вавилону з флангів, я оточив його потужними морськими хвилями, водами. Здолати їх було так само важко, як справжнє море. Щоб запобігти прориву з цього боку, я звів на березі вал і облицював його обпаленою цеглою. Я ретельно зміцнив bastiони і перетворив місто Вавилон на фортецю.

1. Що в описі оборонних споруд Вавилону, побудованих Навуходоносором II, є перебільшенням, а що ні?
2. Які оборонні споруди захищали місто Вавилон?

рем. Та халдеї не змирилися і продовжували запеклу боротьбу проти асирійців, піднімаючи одне за одним повстання.

У 689 р. до н.е. асирійський цар Сінахеріб знову зруйнував Вавилон. Для боротьби з Ассирією жителі Вавилонії об'єдналися з колишніми своїми ворогами, а тепер ворогами Ассирії – арамеями та жителями Еламу. Цю боротьбу очолив халдейський цар **Набупалассар** (625–605 рр. до н.е.). Перемігши, він узявся за відновлення держави із столицею у Вавилоні. Правління **Набупалассара** вважають початком **Нововавилонського царства** (625 – 539 рр. до н.е.).

Його син **Навуходоносор II** (605 – 562 рр. до н.е.) був великим завойовником. Він розширив кордони держави, завоювавши території від Іранського нагір'я до Єгипту. Разом з тим Навуходоносор розгорнув грандіозне будівництво у столиці держави – Вавилоні. Було побудовано велику кількість палаців, храмів, каналів і укріплень. Його правління – період найвищого розквіту Нововавилонського царства.

Як і в Давньовавилонському царстві, верхівку суспільства становив царський двір. Крім царя, до нього належали вищі чиновники, вавилонські послы в інших країнах, іноземні принци, які перебували при дворі як заручники, царські родичі. Населення Вавилону поділялося на вільних людей і рабів, а також на служителів храмів і мирян.

Храм був державою в державі. Так, храм Есагіла володів половиною земель країни. Представники храму

ЦЕ ЦІКАВО

Ассирійський цар Ашшурбаніпал прославився підкоренням Вавилону. У місті правив його брат Шамашшумукін, що повстав проти царя разом з халдеями, арамеями, еламітами. Ашшурбаніпал узяв повстале місто в облогу. Жителі ледь не померли з голоду. У безвиході Шамашшумукін зважився на відчайдушний вчинок: підпалив власний палац і кинувся у полум'я разом зі своїм гаремом.

Нововавилонське
(Халдейське) царство

- – храм
- 1 – Нове місто
- 2 – будинки і сади
- 3 – річка Євфрат
- 4 – міст
- 5 – фортеця
- 6 – Ворота богині Іштар
- 7 – палац
- 8 – Старе місто
- 9 – Дорога процесій
- 10 – зикурат Етеменанкі
- 11 – храм Есагіла
- 12 – канал Лібільхегала
- 13 – висячі сади

План міста Вавилон, періоду розквіту. VI ст. до н.е.

відповідали за торговельні відносини з іншими державами. Вони обмінювали вовну і ячмінь на оливкову олію та деревину. Храм також здавав свої поля в оренду селянам, які сплачували за це сільськогосподарською продукцією.

Серед мирян найнижчою верствою були раби. Проте рівень життя раба у заможному господарстві міг бути вищим, ніж у вільного селянина. Вільні громадяни займалися ремеслами. Серед них виділялися ткачі, каменярі, цеглярі, ковалі тощо. Зазвичай професія була спадковою.

2. Вавилон – найбільше місто Дворіччя

Розміри та план міста. Місто Вавилон на початку своєї забудови мало вигляд чотирикутника площею близько 400 га. Сторони цього чотирикутника були зорієнтовані за чотирма «вітрами», тобто за сторонами світу. Річка Євфрат поділяла місто на дві частини. На лівому березі розташовувалося Старе місто, а на правому – Нове. У період найвищого розквіту Вавилону за царя Навуходоносора II було побудовано навколо Нового міста мури довжиною майже 18 км. Вони були такими широкими, що на них могли роз'їхатися дві колісниці, запряжені четвіркою коней. На внутрішньому боці мурів через кожних 50 м розташовувалися башти – всього 360. На зовнішньому боці мурів було збудовано 250 башт. Площа міста в цей час сягала 1000 га, а чисельність населення – 500 тис. чоловік. У будівництві використовувались асфальт, камінь та обпалена цегла. Своєю величчю вражали вулиці міста, палаці і десятки храмів.

Ворота Іштар. Серед воріт, присвячених богам, своєю красою вирізнялися Ворота богині Іштар. Вони були парадним входом до міста. Масивні високі квадратні башти, з'єднані аркою, прикрашалися рельєфами з глазурованої цегли. На синьому тлі чітко вирізнялися 575 рельєфів із зображеннями священних тварин – білих з жовтою і жовтих з червоною гривовою биків, а також загадкового звіра «сірруш» – напівзмія-напівптаха з лапами лева, роздвоєним язиком, з рогом на пласкій голові та тілом, вкритим лускою.

У наш час у Передньоазійському музеї в Берліні із близько 100 тис. уламків ворота відтворено в такому вигляді, у якому вони існували у Вавилоні. Над землями колишнього міста Вавилону також велично здіймаються відтворені Ворота богині Іштар.

Ворота богині Іштар.
Реконструкція.

Лев. Рельєф з Воріт богині
Іштар. VI ст. до н.е.

Дорога процесій. Від Воріт Іштар починалася найвеличніша у світі на той час Дорога процесій («Айбур-Шаба»). Її побудували для перевезення вантажів і пересування людей. По ній, вважали вавилоняни, проходив і сам бог Мардук, якому вони поклонялися. Ширина вулиці становила 23 м. Вона мала складну будову: на цегляний настил було покладено асфальт, а зверху – вапнякові плити, прикрашені червоним каменем. Обабіч дороги здіймалися в небо високі мури, з яких загрозливо дивилися 120 левів із жовто-червоними гривами.

Палац Навуходоносора II. Ще одним дивом Вавилону був величезний палац Навуходоносора II. Цар стверджував, що побудував його за 15 діб. Палац був пишно оздоблений багатокольоровими барельєфами й глазурованою плиткою. Тронна зала Навуходоносора II мала ширину

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

У 1899 р. розпочалися розкопки Вавилону, які тривали 18 років. Очолював експедицію Роберт Кольдевей. Під час досліджень було знайдено руїни Вавилонської вежі, висячих садів, царського палацу, залишки моста через Євфрат, мурів та вулиць міста.

Сірруш. Рельєф з Воріт богині
Іштар. VI ст. до н.е.

Нововавilonське
(Халдейське) царство

*Сади Семіраміди у Вавилоні.
Реконструкція*

*Храм Етеменанки у Вавилоні.
Реконструкція*

60 м і у висоту сягала 20 м. У палаці зберігалися військові трофеї вавилонських царів.

Висячі сади Семіраміди. Неподаляк від палацу розташовувалися висячі сади, які давні греки пізніше назвали одним із чудес світу. Ця багаторівнева будівля, схожа на ступінчасту піраміду, майже вся була вкрита рослинами. На кожному рівні росли пальми, кипариси та інші дерева. Для їх зрошення вавилоняни створили складну систему поливу. Усередині споруди працювали пристрої, які постачали воду з Євфрату на кожний з поверхів. Давньогрецький історик Діодор Сицилійський стверджував, що ці сади були збудовані царицею Шаммурамат (Семірамідою) близько 800 р. до н.е. Однак за іншими даними висячі сади Навуходоносор II подарував своїй дружині Амітіс, це сталося майже через 200 років після смерті Семіраміди.

Вавилонська вежа. Її називали Етеменанкі – «дім наріжного каменя неба і землі», бо вона, за задумом, мала з'єднувати землю і небо, на якому жили боги. Вавилонську вежу було збудовано на основі одного з найдавніших зикуратів часів царя Хаммурапі.

Напис на вежі від імені царя Набопалассара (VII ст. до н.е.) розповідав: «Мардук звелів мені збудувати вежу Етеменанкі, яка до мене була ветха і доведена до руйнації, звести фундамент і встановити її на грудях підземного світу, а вершина її щоб здіймалася в піднебесся». Добудовували та поновлювали вежу і наступники Набопалассара. Кожен з них вважав почесною справою долучитися до будівництва Етеменанкі.

Вежа розташовувалася біля головного храму Вавилону – Есагіла. Вона мала 7 рівнів і сягала у висоту майже на 100 м. Кожен поверх мав свій колір. На вершині було святилище, оздоблене голубою цеглою, яка виблискувала на сонці. Вавилонська вежа присвячувалася головному богові – Мардуку та його дружині. Місцеві жителі вважали, що саме тут він приймав принесені йому дари. На вершині святилища зберігалися вкриті золотом роги, що були символом влади Мардука.

3. Завоювання Вавилону персами

У середині VI ст. до н.е. на панування у Дворіччі почала претендувати Перська держава, яка посилилася та розширилася. Цар персів Кір II знайшов найкращий спосіб перемогти Вавилон без кровопролиття. Він переманив на свій бік і вавилонську знать, і рабів-полонених. За легендою, у 539 р. до н.е. Кір II Великий

КЛИНОПИС

прочитайте документ

Геродот про захоплення Вавилону персами

...Вже три дні минуло, як Вавилон було взято, а частина жителів міста нічого ще про це не знала. Кір зайняв столицю, не зустрівши спротиву, і вчинив з Набонідом із притаманною йому м'якістю щодо переможених царів. Кір став і першим завойовником, що залишив Вавилон незруйнованим. Його вразила пишність міста, і він не тільки заборонив будь-що руйнувати, а й наказав спорудити на своїй могилі пам'ятник у вигляді мініатюрної Вавилонської вежі.

1. Чому перський цар Кір, захопивши місто Вавилон, не став його руйнувати?
2. Чому, на вашу думку, цар Кір повадився м'яко із переможеними правителями?

Перські лучники.
Рельєф V ст. до н.е.

підійшов до мурів Вавилону і довго розмірковував, як захопити місто. Було кілька варіантів: штурм, тривала облога або військова хитрість. Зрештою він зупинився на останньому. Перський цар звелів відвести викопаним каналом води Євфрату від міста. Коли річка обміліла, його армія увійшла до могутнього й укріпленого Вавилону по її руслу. Більшість вавилонян, у тому числі й цар Набонід та царевич Валтасар, навіть не підозрювали, що місто захоплене ворогом. У палаці вони бенкетували, аж доки туди не увірвалися перси. В останньому своєму бою Валтасар загинув. Хоча столиця вціліла, Нововавилонське царство припинило своє існування. Після цього не раз повставали жителі величного міста, але їхня боротьба не мала успіху. Царство, яке проіснувало понад 1500 років, занепало, а Вавилон перетворився на невеличке поселення.

Посперечайтесь з мудрецем

Який з архітектурних шедеврів Вавилону, на вашу думку, був уособленням могутності держави? Поясніть, чому ви так вважаєте.

ЗАГАДКИ ДВОРІЧЧЯ

1. За правління якого царя Нововавилонське царство досягло свого розквіту?
2. Опишіть уявну подорож стародавнім Вавилоном.
3. Розкажіть про одне з вавилонських архітектурних чудес.
4. Як перському царю Кіру II вдалося захопити добре укріплений Вавилон?

ВЕЛИКА МАНДРІВКА

Позначте на контурній карті:

1. Територію Нововавилонського царства.
2. Найбільші міста держави.

Нововавилонське
(Халдейське) царство

Дарій I. Деталь рельєфа.
Кінець VI ст. до н.е.

ЦЕ ЦІКАВО

За легендою, Дарій I прийшов до влади внаслідок домовленості. Претенденти на владу вирішили, що царем стане той, чий кінь першим заїрже біля міських воріт на сході сонця. Сталося так, що кінь Дарія приніс своєму господареві царський титул і владу.

§ 20. Перська держава

Держава «царя царів»

1. Виникнення Перської держави

У I тис. до н.е. територію Іранського нагір'я на сході Дворіччя заселили перси – народ, який і дав назву країні, що утворилася тут у VIII ст. до н.е. Її легендарним засновником вважають Хахаманіша (700–675 рр. до н.е.) із роду Ахеменідів, тому жителів країни називають ахеменідами. Найдавнішою столицею країни було місто Аншана.

Видатним царем персів був Кір II Великий (Куруш) (559–530 рр. до н.е.) В результаті його завойовницьких походів утворилася величезна імперія, що простяглася від Егейського моря на заході до річки Інд на сході. Серед інших завойовників Кіра II вирізняло те, що він поважав закони й релігію підкорених народів. Це забезпечувало його від невдоволення і повстань на завойованих територіях.

Після Кіра II царем Персії став його син Камбіз, головним досягненням якого було підкорення у 525 р. до н.е. Єгипту. Щоб утримати владу, Камбіз залишився в Єгипті на три роки, але невдовзі помер. Тоді царем став його двоюрідний брат Дарій I (Дарявахуш) (522–486 рр. до н.е.). «Цар царів» – так його називали піддані. 36 років він правив Персією. Дарій отримав у спадок величезну державу, кордони якої ще більше розширив, здійснивши успішні походи в Індію, Грецію, Малу Азію та проти скифів у Північне Причорномор'я. Крім цього, провів внутрішні реформи, вдосконаливши управління підвладними територіями.

Перська держава

Рельєфи із зображенням перських воїнів із м. Персеполь. V ст. до н.е.

НАКАЗ ВАВИЛОНСЬКОГО ЦАРЯ

вивчіть слова
та їх значення

Сатрапія (в перекладі з давньоперської – частина царства) – провінція у давній Персії.

2. Устрій Перської імперії

У результаті реформ Дарія I Перську імперію було поділено на області – **сатрапії**. Кожною з них управляв губернатор – сатрап (обов'язково з персів), який підпорядковувався цареві. Сатрапи не могли командувати армією та збирати податки. Цим займалися царські чиновники. Усе це обмежувало владу сатрапів й убезпечувало Дарія I від змов. У кожен провінцію призначали довірених осіб, яких називали «очі та вуха царя». Зазвичай це були родичі Дарія I. Вони пильно стежили за сатрапами і про все доповідали царю.

Щоб контролювати величезну територію і забезпечити зв'язок та швидке пересування між сатрапіями, Дарій I збудував так звану царську дорогу. Вона перетинала всю імперію від міста Суз до міста Сарди, поблизу Егейського моря. Її довжина становила 2683 км. Уздовж дороги збудували 111 зупинок, де можна було замінити коней, відпочити та поїсти. Близько 515 р. до н.е. за наказом Дарія I було закладено столицю держави Персеполь (Парсу) – «місто персів». Місто стало символом влади царя. Тут у березні щороку чиновники з усієї імперії прямували до палацу, утворюючи велику та яскраву процесію разом із солдатами, колісницями й вершниками. Цар чекав їх у залі для прийомів, де вони звітували про свою роботу. Після цього починалося свято. У Персеполі також відбувалися зустрічі правителів з усього світу.

3. Загибель Перської держави

Запобіжні заходи Дарія I і його наступників не вберегли державу від постійних змов, переворотів. Невдалі війни з греками призвели до ослаблення держави. У IV ст. до н.е. у персів з'явився грізний ворог в особі Александра, молодого царя Македонії. У битвах під Іссою, Граніком, Гавгамелами македоняни розбили війська, очолювані перським царем Дарієм III. Протягом 334–330 рр. до н.е. під ударами Александра величезна імперія персів упала, а землі, що входили до її складу, стали частиною імперії великого завойовника.

Посперечайтесь
з мудрецем

Якби ви були перським царем, що б ви зробили для зміцнення держави?

ЗАГАДКИ ДВОРІЧЧЯ

1. Що зробив Дарій I, аби зберегти та зміцнити свою владу?
2. Які народи були підкорені персами?
3. Чому загинула могутня Перська держава?

ВЕЛИКА МАНДРІВКА

Позначте
на контурній карті:

1. Територію Перської держави.
2. Напрямки походів перських царів.

Перська держава

Глиняна табличка
з давнім клинописом.
Близько 2350 р. до н.е.

НАКАЗ ВАВИЛОНСЬКОГО ЦАРЯ

**вивчіть слова
та їх значення**

Астрономія (від грец. «астрон» – зірка і «номос» – закон) – наука, що вивчає небесні світила.

Монотеїзм – (від грец. «моно» – один, «теос» – бог) – релігія, у якій поклоняються тільки одному богові.

Фрагмент підручника
з геометрії для школярів.
Глиняна табличка.
Близько 1700 р. до н.е.

§ 21. Культура та релігія народів Дворіччя

Таємниці глиняних табличок

Як і давні єгиптяни, народи Дворіччя створили непересячні духовні цінності, які й сьогодні дивують людство та використовуються ним.

1. Писемність

Однією з найдавніших форм письма на Землі вчені вважають клинопис, що його винайшли шумери. У ньому використовувалися знаки, схожі на клинці. Для письма виготовляли паличку-перо, що мала трикутну форму. Нею видавлювали знаки на табличці з м'якої глини. Цей матеріал був найпоширенішим у Дворіччі й водночас довговічнішим за єгипетський папірус чи добре відомий нам папір. Писемність шумерів була досить складною. Для письма використовувалося понад 2000 різних символів. Спочатку шумери писали вертикальними стовпчиками справа наліво, згодом – зліва направо горизонтальними рядками. Писці у шумерів, так само як і в єгиптян, повинні були пройти тривале і непросте навчання.

Перші записи стосувалися храмів і міст. Пізніше почали записувати легенди, оповіді, поеми, фіксувати події, що відбулися. Це стало початком літератури. Велику кількість глиняних табличок знайшли археологи під час розкопок шумерського міста Ур. У Вавилоні та інших містах знайдено цілі «глиняні бібліотеки» з літературними творами, історичними оповідями, царськими указами, торговельними угодами.

Аккадці та інші народи постійно вдосконалювали шумерське письмо, робили його зручнішим у користуванні. В аккадському клинописі кількість знаків перевищувала 600. А давньоперський клинопис мав усього 43 знаки.

Писемність у персів використовувалася переважно для написів, які прикрашали гробниці царів, стіни й колони палаців, зброю, предмети побуту. У деяких випадках один і той самий знак міг позначати різні склади або навіть різні слова. Перські таблички пережили саму Перську імперію. Саме вони розповіли вченим про ті часи.

У Фінікії наприкінці II тис. до н.е. було винайдено перший у світі алфавіт. Спочатку він складався тільки з букв, що позначали приголосні звуки. Письмо, побудоване на алфавіті, було зручнішим за клинопис, тому швидко поширилося серед народів Дворіччя. Усі відомі давні та сучасні алфавіти – грецький, латинський, український та інші за пращура мають саме фінікійський. З того часу кількість письменних людей почала швидко зростати.

*Зображення Землі.
Вавилонська глиняна табличка*

2. Освіта і наукові знання

Освіта. Перші відомості про школи знаходимо у шумерів. Школи мали назву «будинки табличок». Зазвичай вони були не пов'язані з релігією. У них вивчали письмо, основи математики, астрономії, закони, музику. До школи ходили хлопчики з 5–7 років. Навчання було тривалим. Закінчували школу в 20–25 років.

На глиняних табличках зберігся опис шкільного дня шумерського учня. Школяр біг на уроки, бо знав, що за запізнення його буде покарано палицями. На уроці він спочатку повторював те, що вивчив напам'ять з таблички. Потім школяр записував нову табличку. У шумерській школі дітей карали за розмови на уроці, за погану поведінку, за неохайно написаний текст.

Навчання можна було продовжити у своєрідних університетах в Урі, Вавилоні та інших містах.

Наукові знання. Найбільші досягнення народи Дворіччя мали у математиці, астрономії, медицині, географії та складанні законів. Шумери знали найважливіші математичні дії, вміли обчислювати площу, використовували дробові числа та винайшли першу таблицю множення.

Математичний досвід шумерів став основою для здобутків вавилонян. Гідні подиву досягнення вавилонян: вони відкрили одне з математичних правил, яке пізніше дістало назву «теорема Піфагора»; вміли обчислювати об'єм різних фігур; запровадили систему лічби, основою якої було число 60. І сьогодні, наприклад, час ми рахуємо так: у 1 хвилині – 60 секунд, в 1 годині – 60 хвилин.

Народи Дворіччя нагромадили значні знання про зоряне небо. Жерці з вершин зикуратів вели тривалі спостереження за планетами. Вони з великою точністю розраховували орбіти Венери, Марса, Сатурна та Місяця. Саме вавилоняни майже 4 тис. років тому створили докладну карту зоряного неба та дали 12 сузір'ям добре відомі й нам назви: Рак, Козеріг, Телець, Стрілець та ін. Місячний календар, який вони склали, використовують і донині ізраїльтяни й мусульмани.

Вавилоняни досягли значних успіхів у медицині. Вони проводили хірургічні операції, хоча за їхніми звичаями не дозволялося робити розтин тіла померлого. Держава суворо стежила за результатами лікування і встановлювала грошову винагороду за зцілення хворого.

*Медичний трактат з
рецептами ліків від різних
хвороб. Глиняна табличка.
Близько 2100 р. до н.е.*

3. Міфи і релігія

Навколишній світ жителі Дворіччя не поділяли на світ богів і світ людей. Герої їхніх міфів і боги жили поряд із звичайними смертними. Кожна річ чи явище мали свого

Голова богині із м. Урук.
Фрагмент скульптури.
Середина III тис. до н.е.

Гільгамеш. Рельєф.
IX ст. до н.е.

Богиня Іштар. Пластина
із слонової кістки.
725 р. до н.е.

духа або покровителя. Шумери поклонялися більш ніж 2000 різних богів. Чому їх було значно більше, ніж у Єгипті? Тому що кожен міський житель обирав для себе бога, який захищав тільки його. За уявленнями шумерів, спочатку існував первісний океан, з якого народилися небесний бог Ану й богиня землі Кі. Від їхнього шлюбу народилися бог сонця Уту, бог мудрості Енкі, бог місяця Нанна та ін.

У великій пошані в шумерів був творець Всесвіту Енліль, який навчив людей обробляти землю і пасти худобу, та богиня кохання Інанна (пізніше – Іштар). Їм не тільки поклонялися, а й приносили жертви та будували храми. Міфи і релігійні уявлення шумерів найбільш яскраво відобразилися в епосі про Гільгамеша.

Епос про Гільгамеша. Гільгамеш – легендарний цар шумерського міста-держави Урук. Про його пригоди розповідає одна з найдавніших поем – «Сказання про Гільгамеша». Її записано на дванадцяти глиняних табличках, які було знайдено під час розкопок столиці Ассирії – міста Ніневія. У поемі описуються як реальні події, так і вигадані. Гільгамеш – на дві третини бог і на одну – людина. Він і його друг Енкіду пройшли через безліч різних пригод, знищуючи зло. Але сталося так, що вони розгнівали богів і ті забрали життя в Енкіду. Гільгамеш тяжко сумував і вирішив відкрити секрет вічного життя.

На нього знову чекали небезпечні пригоди й мандрівки. Здолавши всі перепони, він опинився на березі Океану Смерті. Тут Гільгамеш зустрів перевізника, якого звали Уршанабі. З його допомогою цар потрапив на інший бік океану, де зустрів безсмертного бога Утнапіштіма. Герой запитав у нього про секрет вічного життя. Утнапіштим розповів Гільгамешу, як йому вдалося врятуватися під час потопу, влаштованого розгніваними богами, та здобути безсмертя.

Також він повідомив про дивовижну рослину на дні океану, яка могла повернути молодість. Тоді Гільгамеш прив'язав до ніг камінь і пірнув у воду. Йому вдалося дістати рослину. І коли, здавалось, мети вже було досягнуто, а секрет розкрито, на заваді царю стала змія. Вона вкрала чарівну рослину, і тепер сама могла омолоджуватися, скидаючи шкіру. А Гільгамеш зрозумів, що люди приречені з часом старіти й помирати. Він гірко плакав, повертаючись до рідного дому. Та коли Гільгамеш побачив збудоване ним величне місто Урук, почув величальні пісні, що лунали на його честь, він сказав собі: «Я і без квітки життя залишуся в пам'яті народу назавжди».

У вавилонян серед багатьох богів головним був Мардук. За міфами вавилонян, він створив Землю. А сталося це у битві з богинею Тіаммат. Спочатку він озброївся 15 вогнями та викликав 7 тайфунів. Зібравши їх, він сів у колісницю й

КЛИНОПИС

прочитайте документ

З епосу про Гільгамеша

«Уршанабі, квітка та — квітка знаменита, Бо нею людина досягає життя. Принесу її я в Урук захищений, Нагодую народ мій, квітку випробую: Якщо стара від неї людина молодшає, Я з'їм — від неї повернеться моя юність»... Побачив Гільгамеш водоїму, чий холодні води, Спустився до неї, пірнув у воду. Змія квітки відчула запах, Із пори піднялася, квітку вкрала, Назад повертаючись, скинула шкіру. А тим часом Гільгамеш сидить і плаче, По щоках його побігли сльози...

1. Навіщо була потрібна Гільгамешу «квітка знаменита»?
2. Хто завадив Гільгамешу принести в «Урук захищений» казкову квітку?

кинувся назустріч небезпеці. Мардук убив Тіаммат і поділив її тіло на дві частини, створивши з них Землю і Небо. Потім він створив зірки та заселив планету людьми.

Нарівні з Мардуком у Вавилоні шанували Іштар (Інанну). Вона була богинею скорботи, а також прекрасною богинею кохання. Завоювати прихильність Іштар було нелегко. Вона часто ображалася і переслідувала тих, хто її образив. На думку вавилонян, Іштар спостерігала за людьми у вигляді планети Венери. Ця зірка була символом богині Іштар. Коли вона виступала як богиня війни, то її символом був лев. Міфи розповідають також, що, поступившись у двобої своїй сестрі, цариці світу мертвих, Іштар повинна була віддати їй власну голову. Але вона наказала своєму чоловікові Думузі, щоб він віддав свою голову. Тому її вважали жорстокою богинею.

Перси поклонялися багатьом богам. Жерці приносили їм у жертву різних тварин. Але згодом, за часів правління Кіра II Великого, у персів виникла нова релігія — зороастризм, у якій головними богами були Анхра-Майнью й Ахурамазда (в перекладі з перської — «мудрий повелитель»). Засновником цієї релігії був пророк Зороастр. За легендою, коли йому виповнилося 30 років, він побачив бога, який розповів про вічну боротьбу добра і зла та вічне життя для праведної людини. Після цього він почав проповідувати нову релігію. Поступово зороастризм поширився у Перській імперії, а сам Зороастр був впливовою особою при дворі царя.

Євреї спочатку, так само як і єгиптяни, шумери та вавилоняни, мали багато богів. У I тис. до н.е. вони перейшли до культу одного бога — Яхве (Єгова). Ця релігія дістала назву іудаїзм. Віруючі євреї вважали себе божими обранцями. Вони суворо дотримувались у давнину і дотримуються донині заповідей (правил), які визначають життя євреїв. Основними в іудаїзмі є 10 заповідей, що, на переконання євреїв,

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Гільгамеш (з шумер. — пращур — герой; з аккад. — той, що все бачив) — 1. Легендарний цар Урука (кін. XXVII — поч. XXVI ст. до н.е.). Відомий як будівничий укріплень Урука. 2. Міфічний герой; бог справедливості, потойбічного суду; герой епосу про Гільгамеша.

Крилатий бик. Рельєф з палацу Артаксеркса II в м. Сузи. Перша половина IV ст. до н.е.

Культура та релігія народів Азії

*Подювання на лева.
Фрагмент розпису із палацу
ассирійського царя.
VIII ст. до н.е.*

*Барельєф із зображенням
міфічних створін і бога
Ахурамазда. V ст. до н.е.*

*Пропілеї Ксеркса в м. Персеполь.
Перша половина V ст. до н.е.*

були записані Богом на каменях (скрижалях) і зберігались у ковчезі (скрині) в Єрусалимі. Ось ці заповіді: «шануй батьків», «не убий», «не вкрати», «не молись ідолам», «не згадуй ім'я бога без потреби», «не працюй у суботу» та ін.

4. Архітектура і скульптура

Війни та невблаганний час знищили більшість архітектурних пам'яток Двортччя. До того ж основним будівельним матеріалом для шумерів, аккадців і вавилонян була необпалена цегла, на жаль, недовговічна. Храми і палаці будували на штучних підвищеннях, щоб урятувати їх від повеней.

Кожна будівля, житло, храми, палаці, масивні мури із зубцями та баштами були своєрідною фортецею, оскільки доводилось постійно захищатись від ворогів. Споруди мали квадратну або прямокутну форму. Зовні у них не було вікон, тільки двері. Прикладом може слугувати Палац Саргона II у Дур-Шаррукені. Він стояв на високій прямокутній насипній земляній платформі. На ній були такі самі оборонні башти, як і на мурах. У центрі палацу – великий двір. Ліворуч від нього розташовувалися житлові приміщення, прямо – святкові, праворуч – господарські. Кожна з цих трьох частин мала менші, ніж центральний, двори, розташовані майже хаотично.

На відміну від шумерів і вавилонян, ассирійці споруджували свої храми з каменю й прикрашали їх скульптурами та рельєфами, які зображали сцени полювання, військові подвиги царів. Особливо виразними були тварини. У Новоавилонському царстві митці відмовилися від традиційних сюжетів і досягли досконалості в прикрашанні будівель орнаментами.

Зикурат Нанні Сіна в м. Ур. Близько XXI ст. до н.е.

5. Музика

Вже на зображеннях шумерських майстрів можна побачити духові, ударні та струнні інструменти. Найпоширенішою була, очевидно, арфа. Існували навіть спеціальні «будинки музики», де збиралися городяни для того, щоб насолодитися віртуозною грою музикантів.

Про поширення у Дворіччі цього виду мистецтва свідчить клинописна табличка із стародавнього міста Угарит, на якій були написані ноти асирійської пісні. Це найдавніший, відомий ученим, записаний музичний твір, який майже на 1500 років старший за папірус із нотами з Греції.

НАКАЗ ВАВИЛОНСЬКОГО ЦАРЯ

**вивчіть слова
та їх значення**

Архітектура – мистецтво будувати.

Рельєф – опукле або заглиблене зображення на плоскій поверхні.

**Посперечайтесь
з мудрецем**

Що спільного у культурі народів давнього Дворіччя?

ЗАГАДКИ ДВОРІЧЧЯ

1. Чим шумерський клинопис відрізнявся від перського?
2. Уявіть себе шумерським учнем і опишіть свій шкільний день.
3. Які наукові досягнення народів Дворіччя, на вашу думку, найважливіші для людства?
4. Навіщо Гільгамеш вирішив розкрити секрет вічного життя?
5. У релігіях яких народів Дворіччя існував єдиний бог?
6. Чим різнилися храми Давнього Єгипту і Дворіччя?

Висновки

- Шумери збудували іригаційну систему й перетворили болотисті землі Дворіччя на родючі поля.
- Вавилоняни, маючи обмежений набір матеріалів, з яких удосталь було лише глини, створили величні палади, зикурати-храми, мистецькі шедеври: Вавилонську вежу, Ворота Іштар, Вісячі сади Семіраміди та ін.
- Асирійці створили першу в світі завойовницьку імперію, першими застосували новий метал – залізо – у виготовленні зброї та пересувні башти для штурму фортець.
- Фінікійці дали світові досвід будівництва кораблів і виготовлення пурпурової фарби. Вони були одними з найкращих мореплавців світу.
- Євреї дали людству Біблію, яка стала основою християнської релігії.
- Перси всього за 30 років з невеликого племені Вавилонської держави перетворилися на один з наймогутніших народів стародавнього світу. Майже 200 років перські царі були на вершині могутності та слави. Вони створили одну з найвеличніших у світі імперій, яка простягалася від Єгипту до Індії.

ШУМЕР
III тис. до н.е.

ШУМЕРО-АККАДСЬКЕ
ЦАРСТВО
XXIV–XXII ст. до н.е.

ДАВНЬОВАВИЛОНСЬКЕ
ЦАРСТВО
XIX ст. до н.е.

АССИРІЯ
XIV–VII ст. до н.е.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ!

Роки правління
яких царів
зазначено?

2316–2261 рр.
до н.е.

965–928 рр.
до н.е.

522–486 рр.
до н.е.

745–727 рр.
до н.е.

1792–1750 рр.
до н.е.

Хто тут зображений?
Що ви можете про них розповісти?

1

2

3

4

1. Назвіть матеріали, з яких будували зикурати.
2. Опишіть будівництво зикурата.

Оберіть правильну відповідь:

1. Головними річками Двोरіччя є:
- а) Тигр і Євфрат;
 - б) Тигр і Ніл;
 - в) Євфрат і Ніл.

2. Цар Хаммурапі найбільше прославився:
- а) війнами;
 - б) будівництвом храмів;
 - в) створенням законів;
 - г) жорстокістю.

3. Період найвищого розквіту Ассирії припадає на правління царя:
- а) Тіглатпаласара I;
 - б) Тіглатпаласара II;
 - в) Тіглатпаласара III;
 - г) Саргона II.

4. Кого перси називали «царем царів»?
- а) Хахаманіша;
 - б) Кіра II;
 - в) Камбіза;
 - г) Дарія I.

ФІНІКІЯ
II тис. –
VI ст. до н.е.

**ДАВНЬОЄВРЕЙСЬ-
КЕ ЦАРСТВО**
I тис. до н.е. –
сер. I ст. до н.е.

**СЕРЕДНЬОВАВИ-
ЛОНСЬКЕ ЦАРСТВО**
XII–X ст. до н.е.

**НОВОВАВИ-
ЛОНСЬКЕ
ЦАРСТВО**
VII–VI ст. до н.е.

**ПЕРСЬКА
ДЕРЖАВА**
VIII–IV ст. до н.е.

Назвіть найважливіші події в історії держав Давнього Дворіччя.

У яких державах створені ці мистецькі шедеври?

Що ви знаєте про писемність
народів Дворіччя?

1600 р. до н.е.

З якими подіями
пов'язані ці дати?

V ст. до н.е.

614 р. до н.е.

332 р. до н.е.

Встановіть відповідність:

Давид	1020–1000 рр. до н.е.
Соломон	1000–965 рр. до н.е.
Саул	965–928 рр. до н.е.

Сади Семіраміди	Головний храм
Етеменанкі	Споруда, вкрита
	рослинами
Есагіла	Місце спостереження за
	зоряним небом

Розташуйте події в
хронологічній послідовності:

1. Союз персів з Вавилоном.
2. Завоювання персами Вавилона.
3. Захоплення персами Єгипту.
1. Заснування колоній на Сицилії.
2. Заснування Карфагена.
3. Завоювання Фінікії Єгиптом.

ДАВНЯ ІНДІЯ

**ХАРАППСЬКА
ЦИВІЛІЗАЦІЯ**
XXIII–XVII ст. до н.е.

**ВЕДИЧНА
ДОБА**
XVII–IV ст. до н.е.

ІМПЕРІЯ МАУРІЇВ
IV–II ст. до н.е.

**ПЕРІОД
РОЗДРОБЛЕНOSTІ**
II ст. до н.е. – IV ст. н.е.

Для європейців Індія є далекою і таємничою країною. Тут, у долині річки Інд, багато тисячоліть тому виникла одна з найдавніших і найвеличніших у світі цивілізацій – Хараппська. Вона охоплювала землі, які тепер входять до складу Індії та Пакистану. Життя їй, так само як Єгипетській цивілізації чи цивілізаціям Дворіччя, дала річка: Інд слугував для жителів долини зручним шляхом сполучення; на родючих ґрунтах по його берегах люди вирощували багаті врожаї; цеглу для будівництва різних споруд виготовляли з річкового намулу. Незабаром тут постали гігантські міста Хараппа та Мохенджо-Даро. Але у середині II тис. до н.е. ця цивілізація припинила існування.

Чому вона занепала, лишається загадкою для вчених. Можливо, це сталося внаслідок природних катастроф, голоду, епідемій. Відповідь, очевидно, міститься у текстах, які залишила нам Хараппська цивілізація, але розшифрувати їх поки що не вдалося. Згодом у долину річок Інд і Ганг прийшли інші народи. Через сотні років після загибелі Хараппської цивілізації ці землі захопили арії. Вони принесли в Індію власну мову – санскрит, заклали основи суспільного устрою та початки релігії, відомої людству як індуїзм. Але, на відміну від Єгипту та Дворіччя, тут не вдалося створити єдиної міцної держави. Протягом XVII–IV ст. до н.е. в Індії існувала велика кількість дрібних царств. Вони вели постійну боротьбу між собою та з сусідніми народами, які намагалися заволодіти землями родючих долин.

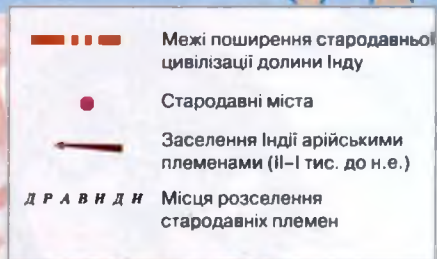
Наймогутнішою у стародавній історії Індії була держава царя Ашоки, відома як імперія Мауріїв. Після занепаду імперії ще впродовж багатьох століть на її землях точилися міжусобні війни. Лише в середні віки на території Індії сформувалася єдина держава.

§ 22. Давня Індія

Країна «двічі народжених»

Давня Індія

1. Природні умови

Індія, як і нині, у давнину займала великий півострів, що має назву Індостан. З півдня він омивається водами найтеплішого на Землі океану – Індійського. З півночі від холодних вітрів півострів захищають найвищі у світі гори – Гімалаї. У горах беруть початок дві величні річки – Інд, що несе свої води на захід, і Ганг, що тече на схід. У східній частині Індостану в долині Гангу клімат тропічний, для якого характерні неймовірна спека, висока вологість та багатоденні зливи, що їх приносять вітри з океану. Якщо дощі затримуються, то країна потерпає від жахливої посухи; якщо вони йдуть довше – річки виходять з берегів і розпочинаються спустошливі повені. На заході, у долині Інду та його приток, дощів випадає мало, а розливи річок залежать від танення снігів у горах. Тільки тоді, коли Інд наповнюється водою, його долина буває зеленню.

Спрадавна на схід від Інду простягалася безводна пустеля Тар. Вона роз'єднувала долини великих річок Індостану, що мали надзвичайно родючий ґрунт. Дуже різноманітним був рослинний і тваринний світ Індії. Як і в Єгипті, у долинах річок росли папірус і лотос. Гірські схили вкривали сосни, дуби, берези, кедрі, фігові дерева. На півдні Індостану росли бавовник, красильні дерева, кокосові пальми (висотою до 25 м), пряні рослини. У лісах водилися різноманітні звірі – тигри, слони, носороги, леви. Казково багатою була Індія на залізні, мідні руди і коштовне каміння.

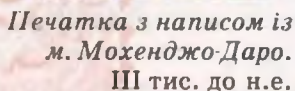
2. Господарське життя

Кліматичні умови й родючі ґрунти сприяли тому, що перші землеробські поселення на півострові виникли ще понад 6 тис. років тому (в V тис. до н.е.). Місцеве населення досягло значних успіхів у скотарстві й землеробстві. Саме в Індії вперше почали вирощувати бавовник. З нього робили нитки і виготовляли тканини. У північній частині країни вирощували пшеницю, а в південній – культивували рис. Теплий клімат давав можливість населенню збирати по два-три врожаї на рік.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

(порівняйте)

Площа Мохенджо-Даро – 260 га.
Площа Києва за Ярослава Мудрого становила близько 280 га.
Площа сучасного Києва – 83 600 га.

НАКАЗ РАДЖИ

**вивчіть слова
та їх значення**

Каста – група людей однієї професії з чітко визначеними правами й обов'язками, які проживають на певній території. **Варна** – верства населення у Давній Індії.

Руїни Мохенджо Даро

археологами, досконалі твори мистецтва, що їх залишив народ, який жив тут у давні часи. Про його зв'язки з іншими народами, можливо про торговельні відносини свідчать знайдені предмети чужоземного походження.

4. Прихід аріїв

У II тис. до н.е. Хараппська цивілізація, проіснувавши понад 600 років, поступово занепадала. Міста в долині Інду припинили своє існування. Дещо пізніше з північно-західних степів до Індії прийшов новий народ – **арії**. Їх проникнення в Індію тривало протягом кількох століть. Арії були скотарями, хоча займалися і землеробством. Священними тваринами цього народу вважалися корова й кінь.

САНСКРИТ

$\frac{d}{dt} \left(\frac{1}{2} m v^2 + \frac{1}{2} I \omega^2 \right) = \frac{d}{dt} \left(\frac{1}{2} m v^2 + \frac{1}{2} I \omega^2 \right)$

прочитайте документ

Із Законів Ману II ст. до н.е. – I ст. н.е.

1.31. Заради процвітання світів він (Брахма) створив із своїх вуст, рук, стегон та ступнів відповідно брахмана, кшатрія, вайшія і шудру.

1.100. Усе, що існує у світі, – це власність брахмана; внаслідок переваги народження саме брахман має право на все це.

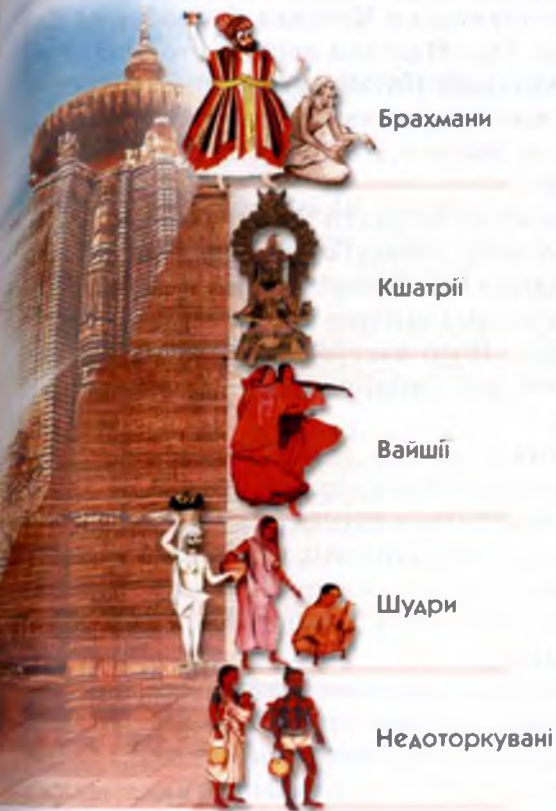
Х.3. Внаслідок своєї винятковості, переваги походження, дотримання обмежень і особливостей посвяти брахман – володар варн.

Х.4. Брахмани, кшатрії й вайшії – три варни двічі народжених, четверта – шудри – народжені один раз, п'ятої ж немає.

VIII.415. Захоплений під прапором, раб за утримання, народжений рабинєю, куплений, подарований, той, що дістався у спадок, і раб внаслідок покарання – такі сім розрядів рабів.

1. Хто у Давній Індії згідно із законами Ману міг стати рабом?
2. Чому закони Ману проголошували брахманів «володарями варн»?

5. Варни і касты

Верстви населення Давньої Індії

Звичаї, традиції, мова аріїв – **санскрит**, елементи державного і суспільного устрою були перейняті місцевим населенням і на тривалий час визначили життя індійців. Спочатку арійські племена об'єднувалися в общини. Згодом почали виникати невеликі держави, на чолі яких стояв вождь – **раджа**. Його обирали із заможних і знатних людей.

Населення держав поділялося на **варни**. Найповажнішими з них були **брахмани** – жерці та **кшатрії** – воїни. Представники цих варн були заможними та знатними аріями. Брахмани тлумачили священні тексти, їх називали володарями світу. Зазвичай царями (раджами) ставали представники з варни кшатріїв. Третьою варною були **вайшії**. Вони займалися землеробством, ремеслом, торгівлею, служили в армії, були дрібними чиновниками. Ці три верстви населення, що походили з аріїв, становили панівну верхівку давньоіндійського суспільства. Служити вищим варнам повинні були **шудри** (неповноправні й раби). Спочатку рабами були тільки військовополонені, але згодом до цього стану за несплачені борги почали потрапляти й арії.

У жодну з варн не входили **недоторкувані**. До них належали представники зневажених суспільством професій: прибиральники, кати, некваліфіковані робітники.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Брахмани, кшатрії та вайшії, на відміну від шудр, проходили релігійний обряд посвячення у доросле життя. Успішне його проходження прирівнювалося до другого народження. Тому представників цих варн називали «двічі народженими». Ознаками того, що людина успішно його пройшла і вважалася посвяченою, було носіння спеціальних пояса і шнура.

6. Імперія Мауріїв

Дещо пізніше, ніж долину Інду, було освоєно родючі землі іншої величної річки – Ганг. Згідно з переказами, в VII ст. до н.е. тут існувало багато держав, кожна з яких мала власну династію. Між ними точилися криваві війни за першість. Ці війни зрештою привели до утворення могутніх держав – Магадхи, Кошали й Аванти. Основними

Імперія Мауріїв

- Територія найбільшої держави в долині Гангу (VI ст. до н.е.)
- Столиці стародавніх держав
- Найбільші міста
- Держава Мауріїв за правління Ашоки 273–236 рр. до н.е.
- БАКТРИЯ** Стародавні історичні області

суперницями у боротьбі за долину Гангу стали Кошала та Магадха. Сильнішою виявилася Магадха, і незабаром Кошала була завойована. Цар Магадхи переніс столицю держави з міста Раджагріха до Паталіпутри, яке вважають одним з найбільших міст стародавнього світу. Згодом царі Магадхи завоювали й Аванту і об'єднали підвладні їм землі в єдину державу.

У IV ст. до н.е. у Магадсі до влади прийшов Махападма Нанда, який заснував нову династію індійських царів. За переказами, він походив з найнижчої варни – варни шудр. Здобувши владу, Махападма знищив майже всіх, хто належав до варни кшатріїв. Його наступники розширили володіння Магадхи на південь і північ, зрештою підкоривши всі землі долини Гангу.

На відміну від долини Гангу, у долині Інду все ще існувала величезна кількість дрібних держав.

Роздробленістю скористалися перси. Одну за одною вони підкорили ці держави й утворили з них дві сатрапії – Хінду та Гандхару, які увійшли до складу Перської імперії. Індійці змушені були сплачувати завойовникам данину та служити у перській армії.

У 327 р. до н.е. молодий македонський цар Александр, який розгромив персів і підкорив створену ними імперію, з'явився в Індії. Він здобув кілька блискучих перемог і захопив долину Інду. Загроза поневолення нависла над землями долини Гангу. Очолювані правителями з династії Нандів індійці зібрали величезну армію, щоб дати відсіч завойовникам. Їхня армія мала 200 тис. піхотинців, 20 тис. вершників, 2 тис. колісниць, 3 тис. бойових слонів.

Але двом могутнім силам не довелося зустрітися у вирішальному двобої. Стомлена армія Александра Македонського, яка пройшла довгий завойовницький шлях від Європи аж до Індії, не була готова зустрітися з таким численним супротивником. Вона вимагала від полководця відмовитися від подальших завоювань і змусила його повернути додому.

У 317 р. до н.е. молодий воїн Чандрагупта з роду Мауріїв, піднявши повстання, захопив владу в Магадсі, усунув Нандів і заснував власну династію, яка правила у державі протягом 317–185 рр. до н.е. Згодом йому вдалося поширити свою владу й на долину річки Інд.

У постійних війнах династія Мауріїв розширювала свої володіння. За правління онука Чандрагупти – Ашоки (268–232 рр. до н.е.) кордони держави розширилися. Ашока створив велику імперію, до складу якої увійшли всі індійські землі, крім крайніх південних.

САНСКРИТ

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

прочитайте документ

Із «Артхашастри» III ст. до н.е.

...Управління царством здійснюється з помічниками, одне колесо не крутиться, тому нехай правитель призначає собі радників.

...Скільком людям цар довірить свої таємниці, від стількох він залежатиме, втратить владу через цей вчинок.

...Ворога, що потрапив в ущелину, потрібно нищити вогнем; того, що потрапив у пустелю, – димом; відпочиваючого – за допомогою отрути; того, що на воді, – за допомогою злих крокодилів або людей, які вміють діяти на воді. Усе це повинні робити таємні агенти.

1. Чому автори «Артхашастри» вважали, що цар втратить владу, довіривши свої таємниці багатьом людям?
2. Які військові хитрощі пропонує правителеві «Артхашастра» у боротьбі з ворогами?

З правлінням царя Ашоки пов'язане поширення видатного твору – «Артхашастра», який давав рекомендації цареві щодо керівництва державою. Його складала індійські мудреці протягом кількох століть. Але, на думку вчених, завершив його царський міністр Каутілья. Після смерті Ашоки імперію було поділено на західну і східну частини. Його наступникам не вдалося зберегти могутню державу. У 180 р. до н.е. влада перейшла до рук нової династії імперія Мауріїв загинула. Колишня могутня держава знову розпалася на дрібні князівства. Протягом багатьох століть тривали міжусобні війни, поки на цих територіях не постала інша імперія – імперія Гуптів.

ЗАГАДКИ БРАХМАНА

1. Порівняйте природні умови долин річок Інду і Гангу.
2. Опишіть найбільші міста Харанпської цивілізації.
3. Які права й обов'язки мали представники різних варн?
4. Чим відомий в історії індійський правитель Ашока?

Стовп Ашоки.
Скульптура
III ст. до н.е.

ВЕЛИКА МАНДРІВКА

Позначте
на контурній карті:

1. Центри індійської цивілізації.
2. Напрямки переселення аріїв.
3. Територію держави Мауріїв за правління царя Ашоки.

Посперечайтесь
з мудрецем

Чи міг син давньоіндійського ремісника стати жерцем? Обґрунтуйте свою відповідь.

§ 23. Релігія й культура Давньої Індії

Земля тисяч богів

1. Релігія індійців

Бог Варун. Давній рельєф

Релігія давніх індійців значно відрізнялася від релігій інших давніх народів передовсім тим, що спрямовувала людину на досягнення мети власними силами за принципом: кожен – коваль свого щастя.

До того ж в Індії було кілька релігій, що змінювали, доповнювали одна одну. Кожна з них мала велику кількість богів. Тому Давню Індію можна назвати землею тисяч богів.

Ведична релігія. Ведична доба розпочалася в історії Індії, коли на її території з'явилися арійські племена. Мова, звичаї, релігійні вірування аріїв значно вплинули на місцеву культуру, доповнюючи її. Арії обожнювали сили природи – небо, річки, дерева, лани. Вони приносили жертви богам, які, на їхню думку, символізували ті або інші сили природи. Якщо місцеве населення для принесення жертв збиралося на берегах річок, то арії проводили ритуали, збираючись навколо вогнища. Найвищою жертвою була людина, потім – кінь, далі – бик, баран та ін. Ці жертвоприношення супроводжувалися релігійними піснями – гімнами. У II–I тис. до н.е. збірки священних пісень, гімнів, заклинань були записані у веди (від «відати» – знати). Їх було чотири: Ригведа, Самаведа, Яджурведа, Атхарваведа.

У цих священних текстах переплелися міфи, релігійні вірування, ритуали, уявлення людини про навколишній світ. Характерною рисою ведичної релігії є поклоніння багатьом богам. Більшість богів було наділено людськими рисами, але інколи вони поставали у вигляді напівлюдини-напівзвіра. Одним з найбільш поважних богів був Індра. Часто його зображали у вигляді воїна – переможця сил темряви та зла. Наприклад, блискавкою він знищив дракона, який намагався зупинити течію річок. На думку індійців, саме Індра є творцем світу, у якому жили індійці. У Ригведі йому присвячено 250 гімнів.

Поклонялися давні індійці також богу вогню – Агні. Він виступав охоронцем людей та їхнього житла. Вважалося, що він – посередник між людьми і богами, тому часто його називали «той, що поєднує небо і землю». Індійці вірили, що душа того, хто веде праведне життя, після смерті потрапляє до раю, а того, хто грішить, чекають слуги жорстокого та немилосердного бога потойбічного світу – Ями.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Збірки вед:

1. Ригведа (1028 гімнів, поділених на 10 розділів).
2. Самаведа (1549 пісень).
3. Яджурведа (близько 2000 гімнів).
4. Атхарваведа (731 гімн-заклинання).

Бог Шива, що танцює.
Бронзова скульптура

Брахманізм. Під впливом місцевих вірувань релігія давніх аріїв зазнала деяких змін. З'явилися нові для аріїв боги і серед них найголовніший – Брахма. За його іменем і релігія дістала назву брахманізм. Поступово в індійців сформувалося вчення про переселення душі в інше тіло.

Куди переселиться душа померлого, залежало від карми – суми всіх добрих і злих справ людини. Добра карма гарантувала переродження у брахмана або раджу, гірша – людина проходила ще раз той самий шлях. А погана карма призводила до того, що душа перероджувалась у недоторкуваного, раба або тварину, черв'яка, комаху тощо.

Брахманізм впливав на поведінку людей у повсякденному житті, сприяв дотриманню високих моральних правил, дбайливому ставленню до природи, адже в кожній тварині могла бути душа родича, який уже помер. Життя кожної людини, згідно з віруваннями індійців, визначалося кармою, і з цим не можна нічого вдіяти, вважали вони. Тому в Індії практично не було народних повстань проти правителів.

Вийти з ланцюга перероджень допомагала йога – вчення, яке сформувалося в VI–III ст. до н.е. Основне в йозі – навчитися контролювати свідомість, почуття і свій організм. Йоги вміли спати на гострих цвяхах, ходити по розпеченому вугіллю і, як стверджують давні тексти, навіть зупинити серце та багато інших дивних речей.

Буддизм. Засновником цієї релігії вважається Сідхартха Гаутама. Він походив з царської сім'ї, мешкав у розкішному палаці, мав дружину, дитину. З дитинства Гаутаму батьки оберігали від усіх непривабливих картин життя. Його не випускали за стіни палацу, щоб він не бачив бідних людей, не знав ні їхніх хвороб, ні смерті.

Щоб умилювати богів, заможні індійці влаштовували розкішні піднесення дарів, бідні ж дарували квіти та «священну воду». Царем над богами вважали Варуна – охоронця світового ладу. Він стежив за дотриманням звичаїв і законів, що їх боги дали людям, за правильністю проведення ритуалів.

У ведичній релігії немає ієрархії, тобто підпорядкування одних богів іншим. Звертаючись до когось із богів, індійці наділяли його властивостями багатьох інших божеств.

Сцена з життя в палаці.
Рельєф. II ст. до н.е.

Зображення життя Будди.
Фрагмент рельєфу

Жіноче божество.
III–II тис. до н.е.

Бог Вішну. Давньоіндійська
скульптура. IV–V ст. н.е.

Одного разу Гаутама, виїхавши за межі свого палацу, побачив спочатку хворого, потім стару людину, а потім поховальну процесію. Він запитав у себе, навіщо людина живе, чому вона страждає від хвороб і від старості та згодом помирає. Гаутама залишив палац, родину, розкіш і багатство й довго мандрував країною.

Якось після тривалих медитацій він досяг стану просвітлення і зрозумів, що людина страждає, шукаючи щастя, якого неможливо досягти, бо душа безсмертна і на неї чекає безліч перероджень. Пізнавши істину, зрозумівши сенс життя, Гаутама став Буддою, що в перекладі із санскриту означає «просвітлений».

Будда виступав проти поділу індійського суспільства на варни й касты. Одним із основних принципів його вчення була ідея безкінечних перероджень з метою подолання страждань, причина яких – невігластво, погані звички, емоції та бажання.

Нова релігія проголошувала чотири істини: Істина страждань, тобто життя – це страдання; Істина причини, тобто причина страждань – це людські бажання; Істина переривання, тобто страдання можна припинити, відмовившись від усіх бажань; Істина шляху, коли порятунок досягається шляхом праведного життя. Ці принципи були викладені у священному писанні «Тіпітаці», що в перекладі означає «Три корзини». Буддизм набув поширення в Індії за правління Ашоки. Після однієї з жорстоких битв, коли на полі бою цар побачив безліч поранених і помираючих воїнів, які безмежно страждали, він став палким прихильником вчення Гаутами. Ашока витрачав багато грошей на будівництво храмів і монастирів, яких за його правління було споруджено 84 тис.

Індуїзм. На основі ведичної релігії й брахманізму на початку нової ери виник індуїзм. Він більше відповідав кастово-варновому життю Індії. Більшість ведичних богів було забуто. Ці боги були занадто далекі від людей, на відміну від нових, яких зображали схожими на людей. Їх можна було боятися, любити й сподіватися на їхню допомогу.

Найважливішими в індуїзмі є три боги: Брахма, Шива, Вішну. Брахма вважався творцем світу. Він установив закони й поділив суспільство на варни та касты. Вішну був богом-охоронцем, а Шива – богом-руйнівником.

І сьогодні 80% населення Індії є прихильниками індуїзму.

2. Культура Індії

Писемність і література. У Давній Індії існувала велика кількість різних мов. Уже понад 4 тис. років тому (в III тис. до н.е.) одночасно з давніми єгиптянами жителі Індії створили ієрогліфічну писемність. Розшифрувати її

Священне зображення.
Відбиток печатки.
Мохенджо-Даро.
III тис. до н.е.

вчені не змогли, бо до наших часів дійшли тільки дуже короткі тексти. Це письмо загинуло разом із Хараппською цивілізацією. За ведичної доби в Індії поширився санскрит і з'явився алфавіт, що стало поштовхом до розвитку літератури. Найдавнішими пам'ятками літератури є веді, які протягом багатьох століть передавалися від покоління до покоління. Серед чотирьох відомих вед найдавнішою є Ригведа. Вона датується II тис. до н.е. (3800 років тому). У ній зібрані гімни, священні пісні арійських поетів, звернені до богів. За їх допомогою молили богів дарувати перемогу у війні, збільшити поголів'я корів тощо. Ригведа містила гімни, присвячені богові вогню Агні, які прославляли його вогняну стихію; богові бурі Індрі, якого прославляли за те, що він руйнував укріплення ворогів.

Шедеврами давньоіндійської літератури є поеми «Махабхарата» і «Рамаяна». «Махабхарата» розповідала про суперництво двох царських родів – Кауравів і Пандавів, про 18-денну битву на полі Куру. «Рамаяна» описувала похід царя Рами на острів Ланка. Він здійснив його, щоб урятувати свою наречену Сіту від демона Равани. Благородні та сильні Рама і Сіта стали улюбленими героями індійців. Людей заворожувала їхня відданість одне одному та перемога добра над злом.

Наукові знання. Видатним досягненням давньоіндійської математики стало створення десяткової системи ведення підрахунків, де вперше було запроваджено число нуль. Поява нового числа пов'язана з тим, що в індійському світогляді виникло поняття «нічого» – порожнечі. Ця система була основою для створення сучасної системи нумерації й арифметики. Високого рівня розвитку в Давній

Танцюристи і музиканти.
Давній рельєф

Ступа.
III ст. до н.е.

Фреска у печерах Аджанти.
II ст. до н.е.

НАКАЗ РАДЖІ

вивчіть слова
та їх значення

Ступа – кам'яна споруда,
де зберігалися священні
речі – реліквії Будди.

Печера Рані-ка-Нур.
Індія. II ст. до н.е.

Індії набула алгебра. Такими термінами, як **цифра**, **синус**, **корінь**, що ними користуються і сучасні вчені, світ завдячує давнім індійцям.

Разом з математикою розвивалась **астрономія**. Спостерігаючи за зорями, давні індійці дійшли до розуміння певних законів, за якими живе Всесвіт. Відомими є трактати давньоіндійських вчених про обертання Землі навколо своєї осі.

Визначні досягнення мала **медицина**. Давньоіндійські лікарі протягом століть вивчали властивості рослин та їх вплив на організм і здоров'я людини. Вони приділяли велику увагу харчуванню й особистій гігієні людини. Надзвичайно розвинутою була **хірургія**. До наших днів дійшли відомості, що давньоіндійські лікарі проводили понад 300 різних операцій і користувалися 120 хірургічними інструментами.

Архітектура і мистецтво. Мистецтво будувати розвинулося у Давній Індії ще за Хараппської цивілізації. Перші архітектурні споруди були з дерева, тому до наших днів вони не збереглися.

На межі нашої ери почали використовувати камінь. У цей час з'явилися великі печерні комплекси, храми і ступи. Найбільш відомими пам'ятками є печерний комплекс у Карлі, поблизу Бомбея, та наземний індуїстський храм у Санчі.

Комплекс у Карлі має 14 м у висоту та ширину і 38 м у довжину. У центральній залі збудовано численні колони, ступу для поклоніння та розміщено велику кількість скульптурних зображень.

Найвідомішими пам'ятками живопису є розписи у 16 печерах Аджанти. Малюнки розповідають про життя Будди,

повсякденне життя простих індійців та їхніх царів. Вражають кольори живописних картин, які, незважаючи на вологий клімат, не лише збереглися до наших часів, а й не втратили яскравості. Колір відіграв у картині важливу роль. Наприклад, богів зображали тільки білими фарбами, а негативних персонажів – будь-якими іншими.

Давня Індія збагатила світову скарбницю культури численними писемними, архітектурними пам'ятками та неповторним світом тисяч богів, які проповідували людству такі цінності, як доброта, милосердя, гуманізм.

Іграшковий візок
з м. Мохенджо-Даро.
2500 р. до н.е.

ЗАГАДКИ БРАХМАНА

1. Розкажіть про найдавніші вірування індійців.
2. В індійській архітектурі ступа – це... .
3. Що ви знаєте про життя Будди?
4. Про що розповідає поема «Рамаяна»?
5. Які наукові досягнення індійців використовуються в сучасному житті?

Посперечайтесь
з мудрецем

Що потрібно було зробити людині, щоб змінити свою карму?

Висновки

- Як і в більшості країн стародавнього світу, зародження цивілізації в Індії пов'язане з річками, на берегах яких землероби освоювали родючі землі.
- Основні періоди історії Давньої Індії: Хараппська цивілізація; Ведична доба; Імперія Мауріїв.
- На відміну від інших країн Давнього Сходу, населення Індії чітко і жорстко поділялося на касты і варни.
- Ця країна подарувала світові кілька релігій, серед них – брахманізм, індуїзм та буддизм. Останній став однією із найпоширеніших у світі релігій.
- Індійці зробили визначний внесок у розвиток математики, запровадивши до обігу десяткову систему числення і число нуль.

ДАВНІЙ КИТАЙ

ЛЕГЕНДАРНІ ЧАСИ

XXIX–XVIII ст. до н.е.

ДЕРЖАВА ШАНЬ-ІНЬ

XVIII–XII ст. до н.е.

ДЕРЖАВА ЧЖОУ

XII–III ст. до н.е.

ІМПЕРІЯ ЦІНЬ

III ст. до н.е.

ІМПЕРІЯ ХАНЬ

III ст. до н.е. – III ст. н.е.

р. Хуанхе

р. Янцзи (Чанцзяо)

Жовте море
Східнокитайське море

Історія Китаю почалася з освоєння давнім населенням долини річки Хуанхе, а пізніше – річки Янцзи. Минули століття, і в цьому регіоні постала одна з найдавніших і найдивовижніших цивілізацій світу. Вона подарувала людству такі унікальні винаходи, як шовк, папір, лаки, випередивши інші народи на багато століть.

Вчені та митці Давнього Китаю лишили по собі багату спадщину – філософські, історичні твори, були засновниками релігійних учень.

На території Китаю жили різні народи – землероби ханьці й інці, кочівники чжоу та інші. Вони утворювали держави та засновували власні правлячі династії. Тому історію Давнього Китаю вчені поділяють на періоди, кожен з яких має назву однієї з правлячих династій. Так визначають епохи Шань-Інь, Чжоу, Цінь, Хань. Інколи періоди існування могутніх держав змінювалися періодами, коли точилися тривалі міжусобні війни. Один з них вчені назвали добою Воюючих царств.

Першою відомою історії була династія Шань. Вона правила у Китаї, доки на його просторах не з'явився войовничий кочовий народ чжоу, який підкорив місцеве населення, утворив державу і заснував власну династію правителів. У 481 р. до н.е. держава розпалася на велику кількість дрібних царств, кожне з яких мало свого правителя.

Понад 250 років вони воювали між собою. Переможцем з війни вийшло царство Цінь. Його правитель Цінь Шіхуанді об'єднав під своєю владою землі Китаю та утворив могутню імперію. За його правління було збудовано Велику Китайську стіну, яка збереглася і до наших днів, нагадуючи нащадкам про велич китайських імператорів. Скріплена волею і жорстким правлінням Цінь Шіхуанді, імперія після його смерті була охоплена повстаннями. Нова династія – Хань, яку заснував виходець із селян, правила Китайською імперією понад 400 років. Її правлінням і закінчується історія Давнього Китаю.

§ 24–25. Давній Китай

«Піднебесна»

Давній Китай

- Район початкового розселення племені Чжоу (до XII ст. до н.е.)
- Приблизний кордон Західночжоуської держави в XI–VIII ст. до н.е.)
- Найбільші міста
- М І Н Ь Ю Е Назви історичних областей

1. Природа

Землі стародавнього Китаю простягалися між двома річками – Хуанхе на півночі та Янцзи – на півдні. Вони беруть початок у горах і впадають у Жовте й Східнокитайське моря. У перекладі Хуанхе – «жовта річка», а Янцзи – «блакитна», «довга». Китайські річки схожі вдачею на Тигр і Євфрат. Вони такі ж бурхливі, часто розливалися, знищуючи на своєму шляху дамби та змиваючи родючі ґрунти. Із заходу територія Китаю обмежувалася пустелями й горами.

Умовно можна виділити західний – гірський Китай, який займає майже 80% території, і східний – рівнинний. У лісах, якими були вкриті береги річок, водилися слони, носороги, тапіри. Китай є батьківщиною проса, чаю, тутового й лакового дерев. Територія Китаю має багаті поклади різних корисних копалин: вугілля, міді, олова, нікелю.

2. Населення

Освоєння долини річки Хуанхе розпочалося понад 3 тис. років тому (у II тис. до н.е.). Найдавніше населення Китаю шань-жень, або шаньці, спочатку заселяло території в середній течії річки Хуанхе. Потім шаньці почали просуватися на південь і приблизно у XIV ст. до н.е. овоїли береги річки Янцзи. У XII ст. до н.е. їх завоювали кочівники чжоу, які поступово перейняли їхні звичаї, традиції, культуру і зрештою злилися з цим народом.

Народи Китаю, що проживали в долинах річок, розмовляли різними мовами і по-різному називали свою батьківщину. Але найчастіше лунали Тянь Ся – «Піднебесна» або Чжун Го – «Серединна держава», Чхун Хуа – «Серединна квітуча». Назва «Китай» з'явилася значно пізніше, у X ст. н.е. Вона походить від назви народу «кидань», який завоював цю територію.

У III ст. до н.е. сформувалася китайська народність – хань. Її нащадки мешкають у країні й нині. Хань знали писемність і здавна займалися землеробством, вважали себе єдиним високорозвиненим та цивілізованим народом, а інших сприймали як варварів.

ЦЕ ЦІКАВО

Сучасні китайці називають себе «хань жень» – ханська людина. Представники інших народів – європейці, американці – називають Китай «Шин», «Чайна», «Хіна». Ці назви походять від назви першої китайської імперії Цинь.

3. Господарське життя

Землеробство й скотарство. Перші землеробські поселення виникли на території Китаю ще за доби неоліту. З тих часів землеробство становило основу економіки цієї країни. Населення Давнього Китаю вирощувало просо, квасолю, пшеницю, коноплі, а згодом навчилося доглядати рис. Із плодово-ягідних культур вирощували яблука, сливи, апельсини, фініки. Найпоширенішими свійськими тваринами були буйвол і свиня. Близько 3 тис. років тому китайці почали розводити коней.

Оскільки землеробство значною мірою залежало від наявності вологи, населення в долинах річок будувало дамби й канали, зміцнювало береги. Згодом, забезпечуючи себе від повеней, давні китайці «одягли» частину русла річки Хуанхе в камінь.

Для обробітку землі китайці застосовували рало. Пізніше у сільському господарстві використовували худобу як тяглову силу.

Розвиток сільського господарства зумовив масове вирубування лісів. Тому в сучасному Китаї їх практично не залишилося, крім тайгових масивів на півночі та гірських джунглів на півдні.

Ремесла. Гідні подиву досягнення китайців у ремеслі. Відомо, що вже понад 3 тис. років тому вони опанували виробництво бронзи. Через 1000 років китайці навчилися обробляти залізо, у IV ст. до н.е. винайшли чавун і раніше від інших народів світу почали виплавляти сталь. Поширення залізних знарядь праці полегшило будівництво грандіозних зрошувальних систем. Китай – це країна, у якій було зроблено велику кількість важливих для людства технічних відкриттів.

Сівба.
Акварель. XVII ст.

Саджання рослин.
Акварель. XVII ст.

Збирання тютювого листя.
Акварель. XVII ст.

НАКАЗ ІМПЕРАТОРА

**вивчіть слова
та їх значення**

Варвари (в перекладі з грец. – іноземці) – чужинці, які розмовляють незрозумілою мовою та зневажають культурні досягнення інших народів.

Ієрогліфи на позначення
назви держави

天
下

Тянь Ся –
«Піднебесна»

中
國

Чжун Го –
«Серединна держава»

Сушіння паперу.
Акварель. XVII ст.

Лакована поховальна урна.
Епоха Хань.
206 р. до н.е. – 220 р. н.е.

Великий Шовковий шлях

Унікальним порівняно з іншими давніми цивілізаціями було використання китайцями нафти й природного газу. Дивують створені ними бамбукові газопроводи й дерев'яні посудини для зберігання палива. У китайських містах вулиці освітлювалися газовими ліхтарями, а будинки мали газове опалення. Ці блага цивілізації в Європі з'явилися лише в XIX ст.

Ще в неоліті китайці навчилися виробляти лаки й застосовували їх у прикрашанні жител, зброї, ювелірних виробів, посуду. Китайські лаки не пропускали воду й витримували температуру понад 250°C. І до сьогодні шедеври давніх ремісників не втратили своєї яскравості.

У VI ст. до н.е. в Китаї поширилося виробництво шовку. Спочатку розводили гусінь тутового шовкопряда, яка утворювала кокони. Кокони виварювали та розмотували нитку, яку потім фарбували й змотували на спеціальних пристроях. Шовкова нитка з одного кокона мала інколи довжину до 1 км і масу менше 1 г. Китайський шовк не втрачав яскравості кольорів протягом багатьох сотень років. Виробництво лаків і шовкових тканин тримали в суворій таємниці. З країни заборонялося вивозити гусінь шовкопряда й лакові дерева. І тільки в середньовіччя європейські купці таємно вивезли секрети виробництва шовку.

Китайцям також належить першість і у винайденні паперу. Спочатку вони писали на бамбукових табличках, важливі ж документи – на шовку. А в 105 р. н.е., як стверджує легенда, слуга імператора Цай Лунь винайшов спосіб виготовлення паперу із кори дерев, бамбука, льону, конопель, рисової соломи та ганчірок.

Торгівля. Так само бурхливо, як і ремесло, розвивалася торгівля. З Китаю вивозили шовк, фарфор, лак, залізо. Натомість з інших країн сюди потрапляли золото і срібло, деревина, коні тощо. Оскільки на китайський шовк був великий попит у всьому світі, то в II ст. до н.е. виник торговельний шлях, який дістав назву «Великий Шовковий шлях». Він поєднав китайську імперію Хань з іншою імперією на заході – Римською.

Китай з найдавніших часів до V ст. до н.е.

Найбільші міста

Цинь Основні давні держави

Держава Шань-Інь у XVIII–XII ст. до н.е.

Міфічний імператор Хуанді

4. Держава у Давньому Китаї

Виникнення держави. Перша держава на території Китаю виникла понад 3700 років тому (у XVIII ст. до н.е.) в середній течії Хуанхе внаслідок об'єднання племен. Вона називалася Шань-Інь за назвою народу, що її заснував. На межі XI–X ст. до н.е., проіснувавши майже 800 років, держава занепадала і була завойована західним народом Чжоу. Загарбники заснували свою власну державу – Чжоу. Вони, як і місцеве населення, обробляли землю, будували міста. За часів держави Чжоу було укладено перший збірник законів, розпочато літописання. У VIII ст. до н.е. царство Чжоу занепадало. Під тиском кочівників, що так само, як і Чжоу, прийшли із заходу, держава розпалася на дрібні царства, які воювали між собою та із сусідніми народами. Так тривало кілька століть.

Управління державою. Устрій китайських держав від заснування держави Шань-Інь протягом століть лишався майже незмінним. На чолі держави стояв правитель – ван. Він вважався всемогутнім посередником між богами й людьми. Китайці вірили, що йому підвладні сили природи. Символом влади вана був жовтий колір. Спочатку правителя обирали з найстарших і наймудріших людей, але згодом ця посада стала спадковою, тобто ван сам обирав з найближчих родичів свого наступника. Правитель розпоряджався будівництвом каналів і дамб, принесенням жертв, керував армією та очолював військові походи.

За часів Чжоу правитель мав титул тянь-цзи – «син Неба». Китайці вважали, що тільки Небо має право як дати вану владу, так і забрати її. Ознакою незадоволення Неба були військові поразки, повені з численними людськими

ЦЕ ЦІКАВО

За легендою засновником держави у Китаї був міфічний імператор Хуанді (понад 4,5 тис. років тому) – Жовтий імператор.

Але історичні документи містять відомості про давні китайські держави та їх правителів, починаючи лише з часів держави Шань-Інь.

Золота печатка імператора Веньді. II ст. до н.е. Вигляд з двох боків

Чиновники Давнього Китаю. Бронза.
XIV–XII ст. до н.е.

ЦЕ ЦІКАВО

Титул вана передавався ієрогліфом, який складався з трьох горизонтальних ліній і однієї косої, що перетинала їх. Вони символізували три сфери світоутворення: підземне царство, землю, небо та волю правителя.

жертвами, неймовірні посухи тощо. За таких умов народ мав право на штурм палацу вана та повалення його влади. Це називалося «штурмом Неба». Якщо повстання було вдалим, той, хто його очолював, ставав новим правителем держави.

Ван керував державою з допомогою цілої армії різних чиновників – чень. Так само як і єгипетські писці, китайські чиновники здійснювали переписи населення, підраховували господарські запаси, збирали податки, призначали людей на будівництво доріг, палаців, укріплень та на інші роботи, потрібні для держави або вана.

Особливу роль у керівництві державою відігравали жерці – сі та бу. Будівництво, військовий похід та інші важливі події не відбувалися без попередньої ради правителів із жерцями. Після ворожіння на баранячій лопатці або панцирі черепахи жерці оголошували свою думку щодо можливого розвитку подій.

Протягом століть управління державою вдосконалювалося завдяки різним реформам, що їх впроваджували вани та їхнє оточення. Так, велике значення для Китаю мали реформи першого міністра держави Цінь – Шан Яна (390–338 рр. до н.е.). Згідно з ними ван отримував необмежену владу, в країні встановлювався суворий нагляд за поведінкою, настроями і, здавалося, навіть за думками підданих. Держава поділялася на дев'ять провінцій, на чолі яких стояли бо-вани. Найменшу територіальну одиницю становили п'ять селянських дворів. Реформи зміцнили державу Цінь і дали змогу ще протягом тривалого часу протистояти у міжусобних війнах, що були особливо жорстокими.

Китай V–III ст. до н.е.

- Загарибницькі походи цінських військ 221 – 214 рр. до н.е.
- Напрямок вторгнення хунну (гунів)
- Походи загонів повстанців Чень Шеня і У. Гуана (209 – 208 рр. до н.е.)
- Кордони імперії Цінь після завойовницьких походів Цінь Шіхуанди

5. Давньокитайські імперії

Тривалі міжусобні війни закінчилися перемогою держави Цінь, яка з часом перетворилася на могутню імперію. Засновником імперії Цінь був **Цінь Шіхуанді (259–210 рр. до н.е.)**. Він збудував свою державу на уламках шести «Воюючих царств» та об'єднав під своєю владою весь Китай. У 226 р. до н.е. 13-річний Ін Іжен (таким було справжнє ім'я Цінь Шіхуанді) успадкував владу. До його повноліття державою мав правити купець Лю Бувей (саме він, а не померлий правитель був його батьком). Але Лю Бувей, не бажаючи віддавати владу, мав намір убити сина. Змову було розкрито, змовників жорстоко покарано. Батькові син подарував «почесну» смерть, дозволивши покінчити життя самогубством. На цей час царство Цінь вже підкорило землі своїх супротивників, створивши могутню державу.

Ін Іжен проголосив себе імператором і взяв нове ім'я – **Цінь Шіхуанді** – «перший імператор Цінь».

За його правління держава справді перетворилася на величезну імперію. До її складу увійшли Тибет, Корея та інші території. Цінь Шіхуанді провів кілька реформ, вдосконаливши управління державою. Він створив п'ять відомств, які опікувалися державними справами: двірцеве, церемоній, військово-правосуддя, громадських робіт. Усіх китайських чиновників імператор поділив на 12 груп (рангів) і чітко визначив їхні обов'язки. Разом із своїм радником Лі Си він поділив імперію на 36 округів. Збільшив у десятки разів податки, які важким тягарем лягли на плечі селян і ремісників. Останні часто змушені були йти в рабство, не маючи змоги їх сплатити. Цінь Шіхуанді уніфікував грошову систему. Запроваджені тоді гроші були в обігу в Китаї до початку XX ст.

Цінь Шіхуанді був жорстоким правителем. Він усував своїх супротивників і придушував численні повстання. Армія шпигунів переслідувала змовників та знищувала їх. Імператор вважав, що найбільшим злом у країні є книжки. У 213 р. до н.е. за наказом Цінь Шіхуанді багато книжок спалили. Живими в землю було закопано 460 китайських учених. Імператор, боячись замахів, також наказав відібрати у населення всю зброю та переплавити її.

За правління Цінь Шіхуанді в країні розпочалося небажане до того будівництво: було прокладено багато доріг, споруджено Великий Китайський канал, Велику Китайську стіну. Великий Китайський канал сягав у довжину 32 км і з'єднував річку Хуанхе з Янцзи. Будівництво сприяло об'єднанню та посиленню держави і давало змогу краще контролювати країну та управляти нею.

Велика Китайська стіна. Велику стіну будували на основі укріплень, що існували на кордонах Китаю ще з

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Від 722 до 481 р. до н.е. Китай зазнав 1200 воєн. За цей час для нього тільки 38 років були мирними. Із 150 держав, що тоді існували, залишилося 22. Із них виділялися 7: Цінь, Чу, Вей, Чжао, Хань, Янь, Ці. Ще 200 років вони воювали за першість у країні, доки її не виборола держава Цінь.

Цінь Шіхуанді

Велика Китайська стіна

Давньокитайський арбалетник

V ст. до н.е. На будівництві до виснаження працювало понад 2 млн чоловік. Стіну споруджували на кам'яному фундаменті. Для будівництва використовували глину, дерево та камінь. Довжина стіни становила, за різними версіями, від 3500 до 6500 км. Вона мала висоту 8 м і ширину 10 м. Зверху на стіні була дорога, якою могли проїхати п'ять вершників, вишикуваних в одну шеренгу. Через кожних 100–200 м розташовувалися сторожові вежі, висота яких сягала 13 м. Усього у Великій Китайській стіні налічувалося близько 25 тис. таких веж.

Стіна не лише слугувала для захисту, а й поєднувала окремі частини країни, демонструвала велич імперії та її правителя. Стіною рухалися війська, виступаючи назустріч ворогові, чиновники везли укази свого правителя. Це єдиний збудований людиною об'єкт на Землі, який видно з Космосу неозброєним оком.

Усі реформи імператора коштували великих жертв китайському народові. Багато селян загинули від непосильної праці на будівництвах та від голоду.

Останні роки життя Цінь Шіхуанді провів, зачинившись у своєму палаці. Йому здавалося, що всі навколишні люди хочуть позбавити життя свого правителя. У 210 р. до н.е. під час інспекційної поїздки по Китаю імператор помер.

Наступникам Цінь Шіхуанді недовго судилося керувати Китаєм. Після смерті імператора вибухнуло народне повстання, яке супроводжувалося кровопролитною боротьбою за владу. У цій боротьбі переміг селянин Лю Бан.

鏡
生
於
石
盤
前
於
陳
設
古
於
陳

ІЕРОГЛІФ

прочитайте документ

Із збірки народних пісень «Юефу»,
II–I ст. до н.е.

...У роки війни підневільних зганяють
З півночі, з півдня для тяжких робіт.
Хліб достигає, колосся пружне, –
Жнив не буде, і голод прийде.
Обов'язок свій готові ми чесно виконати,
Мудрий правителю, подумай про нас!
Військо скоріше відкликавши з походу,
Багато б людей ти від загибелі спас!

鏡
生
於
石
盤
前
於
陳
設
古
於
陳

Яких бід китайським селянам завдавали війни?

який очолював повсталих. Він заснував нову династію Хань. Так у 206 р. до н.е. почалася чотирьохсотлітня історія заснованої ним імперії Хань.

Нові правителі намагалися поліпшити становище населення. Було подаровано волю тим, хто вимушено продав себе у рабство за борги, зменшено податки. Зміцненню держави сприяло запровадження законів, які визначали державне, економічне, повсякденне життя і навіть поведінку в родині. Але, незважаючи на проведені реформи, у країні було неспокійно. Місцеві правителі боролися проти влади імператора та сварилися між собою. Невдоволені життям селяни не раз повставали.

У 184–185 рр. н.е. на території Китаю спалахнуло повстання «Жовтих пов'язок». Назва його походить від кольору стрічок, якими його учасники пов'язували голови. Повстання, яке у суворій таємниці готували протягом 10 років, охопило майже всю імперію. Очолив його Чжан Цзюе. У його армії налічувалося близько 360 тис. чоловік. Повсталі руйнували маєтки багатіїв, відбирали землю, випускали на волю в'язнів і рабів. Одночасно з «Жовтими пов'язками» діяли й інші загони повсталих: «Біла хви-

Китайський учений

НАКАЗ ІМПЕРАТОРА

вивчіть слова
та їх значення

Аристократія (в перекладі з грец. влада найзатятіших) – верства суспільства, яка має найбільше прав і пільг.

Набір із 65 ритуальних
бронзових дзвонів.
433 р. до н.е.

ля», «Жовтий дракон», «Чорна гора» тощо. Майже рік добірні імператорські війська з допомогою кочівників-найманців воювали із загонами бунтівників. Сили були нерівними, і повстання зазнало поразки.

Та не лише повстання ослабили імперію Хань. На північ від Китаю жили різні кочові народи, які періодично нападали на Піднебесну. Іноді жителям Китаю вдавалося відкинути нападників за кордони імперії. Інколи ж китайські правителі змушені були підкорятися і сплачувати кочівникам данину.

На початку I тис. до н.е. кочові народи утворили могутній союз племен хунну (гунів). Войовничі гуни були вправними та безстрашними воїнами. Армію гунів становили кіннотники, які майстерно володіли мечем і списом, вміли на повній швидкості влучно стріляти з лука. Протягом II ст. до н.е. – III ст. н.е. між гунами і китайцями велися запеклі війни, у яких обидва народи зазнавали величезних втрат. Так, під час однієї з воєн китайці втратили лише коней 100 тис. І хоча китайцям вдалося відтіснити гунів у степи, ослаблена повстанням «Жовтих пов'язок», війнами з кочівниками і, найголовніше, боротьбою за владу імперія Хань на початку III ст. н.е. занепадала.

6. Суспільство

Так само, як в Єгипті та державах Дворіччя, китайське суспільство поділялося на кілька верств. Найвище становище у державі після імператора посідала **аристократія** – цзюнь-цзи. До цієї верстви належали родичі імператора, придворні, найвищі чиновники. Вони не сплачували податків, їх не піддавали тілесним покаранням.

鏡
生
於
石
盤
前
於
大
石
堂
陳
設
古
器
也

ІЕРОГЛІФ

прочитайте документ

Фань Є про повстання «Жовтих пов'язок»

...Чжан Цзюе, родом з Цзюйлу, назвав себе «Жовтим небом». Йому підпорядковувалася армія з 360 тис. чоловік. Усі вони наділи жовті пов'язки і повстали в один і той самий день...

...Хуанфу Сун воював з «Жовтими пов'язками» в Гуанцзуні. Захопив молодшого брата Чжан Цзюе – Чжан Ляна. Чжан Цзюе, помер від хвороби ... Хуанфу Сун призначили старшим полководцем кінноти... Хуанфу Сун знову розбив «Жовті пов'язки» в Сяцзюані, стратив молодшого брата Чжан Цзюе – Чжан Бао. Здобич становила близько 2 тис. [відрізаних] голів. Хуанфу Сун побудував з них башту на південь від міста....

鏡
生
於
石
盤
前
於
大
石
堂
陳
設
古
器
也

Чим закінчилося повстання «Жовтих пов'язок» за описом Фань Є?

Чиновником могла стати будь-яка людина у державі, навіть звичайний ремісник або селянин. За доби Хань, щоб стати чиновником, потрібно було скласти іспит на ту або ту посаду.

Вчені (ші) працювали у бібліотеках, вчителями у школі, приймали іспити у тих, хто бажав стати чиновником, служили радниками в імператора тощо. Як і аристократів, їх заборонялося карати тілесно. До верстви вчених належали й жерці, які були нерідко ще й чиновниками.

Найчисленнішою верствою китайського суспільства були селяни – нун. Вони сплачували податки, виконували громадські роботи, будували шляхи, міста, оборонні споруди. У Китаї існувала так звана система дев'яти полів. Вісім наділів держава надавала для користування селянам, а дев'ятий вони повинні були обробити для правителя. Селяни зазвичай не навчалися у школах, але найбільш талановиті могли не тільки здобути освіту, а й скласти іспит та стати чиновником. На відміну від інших давніх країн, у Китаї було небагато рабів. Ними, як правило, ставали полонені й боржники.

Структура давньокитайського суспільства

Посперечайтесь з мудрецем

Що спільне, а що відмінне між Давньокитайською і Давньоєгипетською державами?

ЗАГАДКИ ПІДНЕБЕСНОЇ

1. Які сільськогосподарські рослини вирощували давні китайці?
2. Охарактеризуйте найважливіші ремісничі досягнення китайців.
3. Які обов'язки мали селяни перед державою?
4. Для чого було побудовано Велику Китайську стіну?
5. Назвіть причини занепаду імперії Хань.

ВЕЛИКА МАНДРІВКА

Позначте на контурній карті:

1. Давньокитайські держави.
2. Територію імперії Цінь Шіхуанді.
3. Велику Китайську стіну та Великий Шовковий шлях.

§ 26-27. Релігія та культура Давнього Китаю

Звершення китайських мудреців

1. Релігія й міфи

На світанку історії вірування давніх китайців майже не відрізнялися від вірувань інших народів. Проте поступово вони набули неповторних й самобутніх рис. Китайці, як і інші народи, обожнювали сили та явища природи: зірки, планети, небо, землю, гори, вітер, річки та ін. Давні китайці вважали, що душу має кожна рослина, озеро і навіть камінь. Їх вони зображали або у вигляді надзвичайно вродливих дівчат або у вигляді мудрих і симпатичних дідів. Щоб задовольнити духів, давні китайці виконували у священних місцях спеціальні ритуали й приносили жертви, навіть людські. Так, у царстві Вей прийнято було приносити у жертву духові річки Хуанхе молоду дівчину, яку одягали у весільне вбрання, клали на дерев'яне ложе і пускали річкою.

За епохи Чжоу постали культи фантастичних тварин. Найбільш шанованими були дракон, фенікс, одноріг. Фенікс вважався символом сімейної злагоди, одноріг – миру і достатку. Дракон, якому жителі піднебесної поклонялися ще у II ст. до н.е., став символом Китаю. У буддизмі дракони постають повелителями П'яти Сторін Світу. На дракона була схожа богиня Нюйва, яка, на думку давніх китайців, створила людей. Бог Чжулуна, який у міфах поставав істотою, що керувала світом і темрявою, мав людську голову та тіло дракона. Коли Чжулун заплющував очі – світ поринав у пітьму, коли розплющував – розвиднювалося. І сьогодні жителі Китаю вважають драконів істотами, що приносять удачу. Тому в театралізованих виставах, які супроводжують свята, часто головними персонажами є дракони.

У міфах про створення світу та виникнення людини розповідалося, як одного разу богиня Нюйва набрала жовтої глини і зліпила з неї перших людей. Наступного дня богиня занурила у глину мотузку і коли витягла та віджала її, з мотузки полетіли шматочки глини, які теж перетворилися на людей. Тих, кого Нюйва зліпила з глини першими, було небагато, і вони стали заможними. Інші ж, що з'явилися із шматочків глини, стали бідняками.

Як і в інших народів, у давніх китайців, життя яких залежало від землі й урожаю, поширені були міфи, пов'язані з землеробством. Жителі Піднебесної вірили, що навчив людей обробляти землю, сіяти зерно та збирати врожай бог землеробства Шень-нун. Із землеробством була пов'язана

Давньокитайські кості для ворожіння. Близько 1200 р. до н.е.

НАКАЗ ІМПЕРАТОРА

вивчіть слова
та їх значення

Філософія (від грец. «філео» – люблю і «софія» – мудрість) – наука про найзагальніші закони розвитку Всесвіту і людства.

Крилатий дракон.
Бронзова
скульптура. IV ст.
до н.е.

Бронзовий дзвін.
Близько 550 р.
до н.е.

й велика кількість ритуалів. Деякі з них вирізнялися надзвичайною жорстокістю. Так, у випадках засухи китайці, звертаючись до Землі, влаштовували ритуали викликання дощу. Жінки-жриці годинами стояли під палючим сонцем, прохаючи рятівної вологи. Якщо це не допомагало, їх спалювали, приносячи у жертву божеству посухи.

Релігійні уявлення давніх китайців з часом змінювалися і набували своєрідності. На відміну від Єгипту й Дворіччя, де люди поклонялися богам і бажали врятувати душу для життя в потойбічному світі, у Китаї цінувалося життя земне. На думку жителів Піднебесної, воно повинно бути гідним і підпорядковуватися чітким правилам.

Поступово в Китаї набули поширення три філософських учення і релігії: конфуціанство, даосизм, пізніше буддизм.

Буддизм почав поширюватися у Китаї в епоху Хань. Він прийшов сюди з Індії. Центром цієї релігії в Китаї став монастир, що мав назву «Храм білого коня». Але на всю країну буддизм так і не розповсюдився.

Конфуціанство як релігійно-філософське вчення з'явилося на початку V ст. до н.е., в період Воюючих царств. Це був час, коли правителі оточували себе мудрецами (на відміну від Шіхуанді, за часів якого вчених переслідували). Найвідоміший з них – учитель Кун-Фу-Цзи, Конфуцій (551–479 рр. до н.е.), що був засновником конфуціанства. Основний зміст його вчення, яке згодом стало офіційною релігією, становлять п'ять простих і великих чеснот. Вони є найважливішою умовою розумного порядку і спільного життя людей. Це – мудрість, гуманізм, доброчесність, шанування старших і мужність. Зокрема, Конфуцій вважав: «Якщо в серці є доброчесність, то в характері буде краса. Якщо в характері буде краса, то в домі буде гармонія. Якщо в домі буде гармонія, то і в країні буде порядок. Якщо в країні буде порядок, то на Землі буде мир».

На відміну від конфуціанства, даосизм надавав перевагу зв'язкам людини з природою. Дао – це шлях, вічний і загальний закон природи. Людина, яка, за цим вченням, вийшла з природи, має утримувати єдність з нею, повинна бути у злагоді зі світом. Саме на цьому ґрунтується її душевний спокій. Жити, згідно з дао, означало покірно сприймати життя таким, яким воно є, жити в гармонії з природою. Засновником даосизму вважають Лао-Цзи (604–499 рр. до н.е.).

У повсякденному житті китайців усі три релігії, а також релігійні уявлення попередніх епох перепліталися,

Зустріч Конфуція і Лао-Цзи

Юйді – Нефритовий імператор

Вчені створюють книги

доповнюючи одна одну. Саме тому в них була велика кількість богів і божеств. До того ж вони вірили у світ духів, зв'язок з пращурами, виконували безліч магічних ритуалів, пов'язаних з усіма сферами життя – від життя держави до лікування хвороб або придбання будинку.

Давні китайці поклонялися Шанді, якого вважали пращуром народу інь, та Юйді – верховному володареві, якому нібито підкорявся увесь Всесвіт: небо, земля, потойбічний світ, усі боги та духи. Юйді керував, сидячи на троні у шовковому, розшитому драконами халаті, в імператорському головному уборі з нефритовою табличкою. Тому його називали Нефритовим імператором.

2. Писемність і література

У Давньому Китаї письмо розвивалося поступово. Спочатку писали за допомогою піктограм у вигляді кіл, зигзагів, спіралей. За доби Шань у китайців з'явилися ієрогліфи. Легенда оповідає, що їх винайшов радник правителя Хуанді – Цзан Цзе. За доби Чжоу в Китаї було вже відомо 500 ієрогліфів. У цей самий час з'явилися перші книжки. Вони мали вигляд сувою, зробленого із бамбукових дощечок, зв'язаних між собою.

Писали бамбуковими паличками за допомогою чорнила, зробленого із соку лакового дерева. Давньокитайське письмо остаточно сформувалося в часи імперії Цінь. За доби правління Цінь Шіхуанді було впорядковано написання ієрогліфів, яких використовувалося вже 3000. Додалися й нові матеріали для письма: шовк, а згодом – папір. Письмо китайців було надзвичайно складним і сприяло розвитку образного мислення людини. Кожен із знаків міг означати звук, слово, кілька слів, поняття, речення. Залежало це від того, у поєднанні з якими ієрогліфами він вживався.

Писемність була основою розвитку літератури. Вже за доби Чжоу писали урочисті пісні (оди), вірші, прозові твори. Перша відома збірка віршів – «Канон поезії» – створена в VI ст. до н.е. До неї увійшли 306 творів, переважно культових пісень. «Книга гір і морів» належить до VII–V ст. до н.е. і являє собою зібрання найдавніших китайських міфів.

3. Освіта

Управління державою потребувало освічених людей. Майбутніх чиновників почали готувати з часів держави Чжоу. Спочатку їх навчав домашній учитель, а потім вони самостійно опановували знання на посадах секретарів. Секретарями майбутні чиновники могли бути десятиліттями, доки не складали спеціального іспиту.

Першу школу – «Школу освічених людей» – заснував 532 р. до н.е. Конфуцій. У ній вивчали історію, поезію,

релігійні ритуали, музику. Основою навчання було шанобливе ставлення до старших за віком, вищих за становищем у суспільстві та вчителів. Школу закінчували, коли засвоювали правила передбачення майбутнього та пояснення магічних символів. Тут здобули освіту близько 3000 учених та державних діячів. Пізніше з'явилися інші школи. Серед них були й такі, де давали вищу освіту. Наприклад, у «Школі законників» готували юристів та державних службовців. Щоб скласти іспити, треба було старанно вчитися, багато читати, мати глибокі знання в різних галузях науки.

鏡
生
於
石
盤
前
於
石
案
陳
設
古
器
陳

ІЕРОГЛІФ

прочитайте документ

Із книги Конфуція «Луньюй» («Бесіди та судження»), VI ст. до н.е.

21. Учитель сказав: «Шляхетний муж висуває вимоги до себе, а низька людина висуває вимоги до людей...»

24. Цзи-Гун запитав: «Чи можна все життя керуватись одним словом?» Учитель відповів: «Це слово милостивість. Не роби іншим того, чого не бажаєш собі».

Чим, на думку Конфуція, відрізняється шляхетна людина від низької?

鏡
生
於
石
盤
前
於
石
案
陳
設
古
器
陳

4. Наукові знання

Географія. Китайці, на відміну від інших народів, виділяли п'ять частин світу: південь, північ, захід, схід і центр. Свою країну вони вважали центром Всесвіту. Небо уявлялося їм у вигляді кола, а Земля – квадрата. Китай, на думку його жителів, був відображенням Неба на Землі.

Захід ототожнювався з хаосом, схід – із народженням нового життя. Особливе значення мав південь, до якого в урочистих випадках повертався обличчям імператор та повертали обличчям померлих при похованні.

Календар. У різні часи в Китаї існували різні календарі. Шанський календар мав 10 місяців, місячний календар чжоусців – 12 місяців. Одночасно давні китайці користу-

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Кожній стороні світу, за уявленнями давніх китайців, відповідав певний колір: півдню – червоний, півночі – чорний, заходу – білий, сходу – синьо-зелений, центру – жовтий.

	Людина	Пагорб	Сонце	Місяць	Вода
Піктограма					
Давній ієрогліф					
Сучасний ієрогліф					

Розвиток китайського письма

Релігія та культура
Давнього Китаю

Малюнок фарбами й тушшю на шовку. III ст. до н.е. – III ст. н.е.

Старі, що грають у кості.
III–I ст. до н.е.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Давні китайці одним із періодів своєї історії вважали добу правління п'яти абсолютно мудрих імператорів: Хуанді, Чжуансюй, Гао-Сінь, Яо і Шунь. Найбільш відомий з них, Хуанді, за уявленням китайців, був близько 3 м зростом, мав чотири ока та чотири обличчя, інколи перетворювався на дракона. Вважалося, що саме він винайшов сокиру, лук і стріли, одяг і взуття, навчив людей виплавляти метали, копати криниці, будувати човни й вози.

валися сонячним календарем, що мав 24 місяці. Рік китайці поділяли на зиму, весну, середину року, літо та осінь. Рік починали 22 червня.

Філософія – одна з вершин давньокитайської культури. Визначним філософом Давнього Китаю був Лао-Цзи, автор вчення про дао, яке викладене у книзі «Дао де цзин» і з часом перетворилося на релігію. На думку філософа, метою життя людини є самовдосконалення.

Шляхом до самовдосконалення були бойові мистецтва, зокрема кунг-фу. Вони не тільки вчили, як захистити себе, у ті неспокійні часи, а й як загартувати дух. Філософія даосистів закликала також тренувати психіку. У цій справі вони досягли визначних успіхів. Зокрема, йоги-даосисти могли повністю контролювати свій організм і, як йоги в Індії, навіть зупиняти серце.

Давньокитайський мудрець Конфуцій створив учення, яке сприяло примиренню та впорядкуванню життя суспільства. Головним принципом у його вченні було правило: «Не роби іншому того, чого не бажаєш для себе. І тоді зникне ненависть у державі, зникне ненависть у сім'ї». Кожна людина повинна бути гуманною, співчутливою, справедливою, мудрою та вірною. Конфуцій сповідував патріотизм, служіння державі, вірність своєму слову. Великого значення надавав він вихованню, з яким пов'язував розвиток у людині найкращих рис. Правил, які визначив Конфуцій, і нині дотримуються китайці.

В історію увійшло ім'я філософа та державного діяча Шан Яна (400 – 338 рр. до н.е.). На його думку, управління народом може здійснюватися лише за допомогою суворих законів. Правитель повинен мати необмежену владу і придушувати будь-яку непокору. Освіту він вважав зайвою та шкідливою, оскільки неосвіченим народом легше управляти та змушувати його до тяжкої праці. Життя Шан Яна закінчилося трагічно: він став жертвою того насильства, яке сам насаджував. На вимогу аристократії його було страчено (розірвано колісницями).

Історичні знання. Першою історичною працею можна вважати збірник офіційних документів «Шу-цзин» (книга історії), де йшлося про міфічні події на території Китаю, про перших творців держави. Час створення книги відносять до початку I тис. до н.е. У VI–V ст. до н.е. було створено «Книгу літописів» («Чунь-цю»), що являла собою літопис держави Лу. Найвидатнішим твором Давнього Китаю є «Історичні записки» («Ши-цзи») Сима Цяня (145–90 рр. до н.е.). Він розповідає про події від міфічної епохи «п'яти імператорів» до початку правління династії Хань.

Посудина, прикрашена скульптурами звірів і вершника. Бронза, позолота. III–I ст. до н.е.

Слуга верхи на коні. 185 р. до н.е.

5. Архітектура

У Китаї будували кількаповерхові споруди на високій глиняній платформі. Уже в давні часи відомі були триярусні башти, храми, палаци. У IV ст. до н.е. почали будувати дах із загнутими вгору кутами. Так виник новий тип архітектурної будівлі – пагода.

Величними будівлями за імператора Цінь Шіхуанді була прикрашена столиця – місто Сіань. Витвором архітектурного мистецтва давніх китайців став підземний палац – гробниця правителя, знайдена археологами за 20 км від давньої столиці в 1974 р. Археологи вважають, що її площа становила 5600 га. Будували місце останнього спочинку імператора близько 700 тис. людей з різних куточків Китаю.

За повідомленням Сима Цяня, головна зала являла собою модель імперії Цінь. Її перетинали рукотворні Янцзи й Хуанхе та інші річки. Русла річок були наповнені ртуттю. Стелю зали прикрашало коштовне каміння, яке зображало зоряне небо. Міцні дерев'яні колони тримали на собі стелю коридорів, вкриту великим шаром водостійкої глини. Підземне царство було захищене великою кількістю різних пасток – арбалетами, механічними списометалками та ін. Імператор помер, коли підземний палац готовий був лише наполовину.

6. Мистецтво

Найдавніші твори художнього мистецтва, знайдені на території Китаю, належать ще до періоду неоліту. Керамічні вироби створювали вручну або за допомогою гончарного круга. Випалені в печах керамічні вироби потім розписували червоною, чорною, жовтою або білою фарбами по коричневому, сірому чи червоному тлу. Посуд зазвичай прикрашали різноманітними орнаментами. Серед найпоширеніших були шахові, ромбовидні малюнки, спіральні завитки тощо. За доби Інь китайці навчилися виготовляти посуд з бронзи. Вироби того періоду вважають шедеврами світового мистецтва. У цей час поширилося різьблення. Майстри виробляли амулети, обереги, прикраси, використовуючи для цього камінь нефрит. Найвищого розвитку давньокитайське мистецтво досягло за епохи Хань. Прославила тогочасний Китай кераміка, прикрашена яскравими фарбами.

Гудзик. Бронза, позолота. Епоха Хань. III ст. до н.е.

*Глиняна армія імператора.
Гробниця імператора Цінь
Шіхуанді. III ст. до н.е.*

*Вершник глиняної армії
імператора. Гробниця імператора
Цінь Шіхуанді. III ст. до н.е.*

*Нефритова пластина
у вигляді журавля.
Близько 1200 р. до н.е.*

Скульптура. Високий рівень розвитку мистецтва скульптури засвідчують скульптурні зображення у гробниці-палаці Цінь Шіхуанді. Археологи знайшли цілу «глиняну армію». Вона складалася із 7–8 тис. вояків: піхотинців, вершників, воїнів на колісницях. Скульптури були зроблені на весь зріст. Уся армія стояла обличчям на північ. Зброя та обладунки імператорської армії зроблені з бронзи. Спочатку китайські майстри виліплювали тулуб і випалювали його в печі. Потім прикріплювали руки, ноги й голову. І, нарешті, скульптори надавали кожному обличчю індивідуального виразу. Після повторного випалювання на глиняних вояків надівали обладунки. Колісничі були вирізані з дерева, навколо них зосереджувалися піхотинці, озброєні шестиметровими бамбуковими списами.

Живопис. В епоху Чжоу вже існував фресковий живопис, який використовувався в похованнях. В епоху Хань зародився світський живопис. Мистецькі шедеври на шовковій тканині вражають і сьогодні. Основними сюжетами живопису були сцени із міфів та історичних переказів, релігійні ритуали, сцени повсякденного життя.

Театр. У столицях китайських правителів за часів династії Шань споруджували спеціальні арени з місцями для глядачів. Там виступали акробати, танцюристи, музиканти. Знамениті китайські майстри використовували складні технічні засоби для створення різних ефектів: снігу, туману тощо. Для власних розваг можновладці й правителі влаштовували масштабні вистави зі спеціально побудованими палацами, храмами й навіть кораблями.

*Колісничі. Настінний розпис.
II ст. до н.е.*

Жонглери. Пряжка.
Бронза, позолота.
206 р. до н.е. – 220 р. н.е.

Емблема у вигляді тигра. Доба
Воюючих царств.
475–221 рр. до н.е.

Музика. Музика лунала під час весіль, поховальних обрядів, релігійних ритуалів, прийомів гостей. Виконувалися музичні твори на кам'яних або шкіряних барабанах, металевих дзвонах, цимбалах, бамбукових дудках і флейтах. Цілі оркестри музичних інструментів існували вже за епохи Чжоу. Кількість музичних інструментів і музикантів в оркестрі залежала від статків господаря.

ЗАГАДКИ ПІДНЕБЕСНОЇ

1. Які матеріали використовували для письма китайці?
2. Назвіть найвидатніших філософів Китаю та їхні основні ідеї.
3. Які людські якості найвище цінував Конфуцій?
4. Чим, крім реформ, вам запам'ятався Цінь Шіхуанді?

Посперечайтесь
з мудрецем

Що сприяло розвитку
знань у Китаї?

Висновки

- У Китаї, на відміну від інших давніх країн, не було окремих міст-держав, усе життя країни контролювали вани – царі – з допомогою чиновників.
- На відміну від Індії, у Китаї, здобувши освіту, склавши іспити тощо, можна було перейти з однієї верстви до іншої.
- Давні китайці не мирились із свавіллям чиновників і держави, що призводило до численних повстань.
- Китайська цивілізація подарувала людству такі винаходи, як папір, шовк, лаки та багато інших. У Китаї високого рівня розвитку досягла філософія. Надзусиллями народу Китаю створене диво світової архітектури – Велика Китайська стіна.

*З якими подіями в історії
Індії пов'язані ці дати?*

**268–232 рр.
до н.е.**

327 р. до н.е.

II тис. до н.е.

IV–II ст. до н.е.

1. Охарактеризуйте становище у суспільстві зазначених на схемі верств населення.
2. Які верстви населення на схемі не зазначені?

*Боги яких релігій зображені на малюнках?
Що ви можете розповісти про ці релігії?*

*Розкажіть про життя
та діяльність Будди*

Оберіть правильну відповідь:

1. Об'єднав майже всі індійські землі і створив велику імперію:
а) Ашока;
б) Махападма Нанда;
в) Чандрагупта.
2. Коли виникли перші землеробські поселення в Індії?
а) IV тис. до н.е.;
б) II тис. до н.е.;
в) VIII тис. до н.е.;
г) V тис. до н.е.
3. Найдавніше населення Китаю:
а) іньці;
б) шаньці;
в) ханьці;
г) чжоусці.
4. Засновник імперії Хань:
а) Чжан Цзюе;
б) Шан Ян;
в) Лі Си;
г) Лю Бан.

ЛЕГЕНДАРНІ ЧАСИ

XXIX–XVIII ст. до н.е.

ДЕРЖАВА ШАНЬ-ІНЬ

XVIII–XII ст. до н.е.

ДЕРЖАВА ЧЖОУ

XII–III ст. до н.е.

ІМПЕРІЯ ЦІНЬ

III ст. до н.е.

ІМПЕРІЯ ХАНЬ

III ст. до н.е. – III ст. н.е.

Назвіть найважливіші події в історії Давньої Індії та Давнього Китаю.

Використовуючи малюнки, розкажіть про заняття давніх китайців.

390–338 рр.
до н.е.

551–479 рр.
до н.е.

259–210 рр.
до н.е.

221–206 рр.
до н.е.

Розкажіть про устрій імперії Цінь Шіхуанді.

З якими подіями в історії Китаю пов'язані ці дати?

1. Назвіть основні досягнення китайців у галузі культури.
2. Розкажіть про релігію та філософію Китаю.
3. Яке значення мали вчення Конфуція й Лао-Цзи для Китаю?

Встановіть відповідність:

327 р. до н.е.

180 р. до н.е.

317 р. до н.е.

Загибель імперії Мауріїв

Повстання Чандрагупти

Поява в Індії військ

Александра

Македонського

вчені

чиновники

селяни

аристократія

цзюнь-цзи

нун

ші

чень

Розташуйте події в хронологічній послідовності:

1. Повстання Чандрагупти.
2. Царювання Махападми Нанди.
3. Утворення держави Ашоки.

1. Повстання «Жовтих пов'язок».
2. Виникнення Великого Шовкового шляху.
3. Занепад царства Чжоу.
4. Виникнення імперії Цінь.

Перевірте себе

ДАВНЯ ГРЕЦІЯ

МІНОЙСЬКИЙ
ПЕРІОД
IV–II тис. до н.е.

МІКЕНСЬКИЙ
ПЕРІОД
XXI–XII ст. до н.е.

ПОЛІСНИЙ

ГОМЕРІВСЬКИЙ
ПЕРІОД
XII–IX ст. до н.е.

АРХАІЧНИЙ ПЕРІОД
VIII–VI ст. до н.е.

КЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД
VI–IV ст. до н.е.

Середземне море

ЕЛЛІНІСТИЧНИЙ
ПЕРІОД
IV–I ст. до н.е.

Розповідь про Давню Грецію, історія якої є частиною історії стародавнього світу, – це розповідь про виникнення, розквіт і занепад держав і цивілізацій, що утворилися на Балканському півострові, островах Середземного моря, на території Італії та Північному Причорномор'ї – на території, яка тепер входить до складу України.

Близько 4000 років тому на о. Крит, одному з островів Егейського моря, зародилася чудова цивілізація. Найбільше місто Критської цивілізації Кнос прикрашав величний та пишно оздоблений палац царя Міноса. Цей період прийнято в історії називати його іменем. Найвищого розквіту Мінойська цивілізація досягла близько 1450 р. до н.е., але вона впадала під ударами мікенців. Назва цього народу умовна, утворена від назви міста Мікени, де археологи вперше відкрили сліди його діяльності. Період панування мікенців в історії Греції називають Мікенським.

Наприкінці XII ст. до н.е. Греція потрапила під владу ще одного народу – дорійців. Їх вторгнення було початком нового періоду в історії країни. У цей період на території Греції виникали й розвивалися міста (поліси), тому вчені-історики називали його Полісним. Він тривав з XI до IV ст. до н.е. Згодом найбільші міста перетворилися на могутні держави. Серед них – Афіни, Спарта, Коринф та ін.

Ця доба позначена розквітом літератури, мистецтва, архітектури. Тоді було забудовано афінський Акрополь, почали діяти театри, прославилися вчені Гомер, Платон, Аристотель та ін. Завершує історію Давньої Греції – Елліністичний період (IV–I ст. до н.е.). На нього припадають походи Александра Македонського й створення його імперії, численні війни між наступниками Александра. З Елліністичним періодом пов'язані розквіт і занепад держав, що утворилися на уламках імперії Александра Македонського, а також розвиток науки й мистецтва.

У I ст. до н.е. Греція потрапила під владу могутнього Риму.

§ 28. Природа і населення Давньої Греції

Країна тисяч островів

1. Природа та географічне положення

Давня Греція

- Межі розселення греків на початку II тис. до н.е.
- Критське царство (XVI–XV ст. до н.е.)
- Розселення грецьких племен
- ахейців
- дорійців
- еолійців
- іонійців
- ІОНІЯ Назви історичних областей

Греція розташована на Балканському півострові, у східній частині Середземного моря. З давніх часів місцеве населення називало свою батьківщину Елладаю. Із заходу її омиває Іонічне море, а зі сходу – Егейське. З півночі Еллада обмежена хребтами Балканських гір. Найвищими горами Греції є Олімп і Парнас.

Грецію поділяють на континентальну й островну. Континентальна складається з трьох частин: Північна (Ахея), Середня (Аттика) та Південна (Пелопоннес). Ахея й Аттика з'єднані між собою Фермопільським проходом, а Аттика і Пелопоннес – вузьким Коринфським перешийком. Острівна Греція налічує кілька тисяч великих і маленьких островів. Найбільшими з них є Крит, Евбея, Родос, Саламін. Літо в Греції жарке та посушливе, а зима порівняно прохолодна, хоча й без снігу. Опади бувають в основному восени й зимою. Навесні та влітку дощів украй мало. Великих річок, на відміну від Давнього Єгипту, Дворіччя, Індії, Китаю, немає.

Це гориста країна з гірськими луками, хребтами, долинами, у якій небагато земель, придатних для землеробства. Тільки на півночі та півдні, а також у гірських долинах є порівняно великі ділянки родючих земель. На схилах гір здавна вирощували виноград, ячмінь і фрукти, у південних долинах країни дозрівали апельсини й оливки.

Гори Еллади багаті на дорогоцінні, кольорові метали та залізо, славляться також покладами будівельного каменю, мармуру, високоякісної глини.

2. Населення Давньої Греції

Найдавнішими народами на території Греції, відомості про яких зберегла історія, були пеласги, карійці, лелеги й лелебої. Пеласги жили на півночі Еллади – на родючих землях долин Фессалії й Додони та на островах Егейського моря. Понад 4 тис. років тому, у III тис. до н.е., вони

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Висота Олімпу становить 2917 м, а Парнасу – 2450 м.

Фортеця Егосфени.
IV ст. до н.е.

почали розселятися по території Греції, просуваючись на південь. Разом з місцевим населенням – карійцями, лелегами й лелебоями вони утворювали військові союзи, будували укріплені поселення.

Такі поселення перетворювалися на осередки землеробства і скотарства. З часом тут почали будувати складні іригаційні системи. Це давало можливість за умов теплого клімату вирощувати зернові культури, виноград, оливки. Вже в ті часи з оливок виготовляли олію, з винограду – вино.

Поселення давніх жителів Еллади мали вишукані каміні вулиці й водогони. Палади й храми, багатоповерхові будинки будували із каменю, вміли виплавляти й обробляти мідь, бронзу, виготовляли високоякісну кераміку, будувати кораблі.

Життя давнього населення Греції було нерозривно пов'язане з морем. Це єдиний шлях, який сполучав Балканський півострів з островами Середземномор'я. Нерідко допливти до сусіднього поселення було легше, ніж долати шлях через гори. Море було багате на рибу та інші морепродукти, тому населення Греції було вправним у риболовстві та кораблебудуванні.

У III–II тис. до н.е. з півночі на Балканський півострів вторглися племена ахейців. Поступово вони захопили не тільки континентальну Грецію, а й острови Егейського моря.

Наприкінці II тис., так само з півночі, в Елладу прийшли дорійці. Вони були кочівниками і відзначалися надзвичайною агресивністю та жорстокістю. Давні народи, які населяли територію Греції, а також прийшли ахейці й дорійці утворили єдиний народ, який і дістав назву «греки».

Літаючі риби. Фрагмент фрески з о. Мелос. XVI–XV ст. до н.е.

ЗАГАДКИ ДЕЛЬФІЙСЬКОГО ОРАКУЛА

1. Які моря омивають Грецію?
2. На які частини поділяється Греція?
3. Порівняйте природні умови Балканського півострова і Месопотамії.
4. Які народи заселяли Грецію в давнину?

Посперечайтесь
з мудрецем

Як природні умови вплинули на життя та заняття давньогрецького населення?

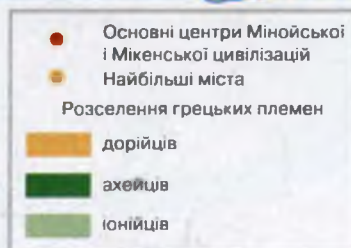
Природа і населення
Давньої Греції

§ 29. Мінойська (Критська) палацова цивілізація

Земля Мінотавра

Греція у Мінойський період

Тезей і Мінотавр.
Малюнок з грецької амфори

1. Перекази про найдавнішу історію Греції

Джерелами, які надихнули вчених на пошуки ранньої цивілізації на острові Крит, були давньогрецькі легенди й міфи. За ними, на Криті, у печері гори Дикта, народився головний бог греків – Зевс. Його мати Рея втекла сюди, рятуючи немовля від кровожерливого Кроноса, який поїдав своїх дітей, вбачаючи у них загрозу своїй владі на небі. Інший міф розповідає, що саме на Крит приніс Зевс доньку фінікійського царя Європу, у яку закохався. Тут вона народила величому богові сина Міноса, майбутнього царя Криту. Але Мінос прогнівив богів, і вони покарали його народженням сина-чудовиська. Звали його Мінотавр, і мешкав він у величезному палаці-лабіринті, який збудував на Криті майстер Дедал.

Жоден смертний, потрапивши у павутиння коридорів, не міг вийти з нього. Кожних дев'ять років підвладні Міносу народи відправляли на острів найчарівніших юнаків і дівчат, які повинні були стати здобиччю чудовиська. Одного разу давньогрецький герой Тезей, син афінського царя Егея, потрапивши на острів, змушений був зустрітися у двобої з Мінотавром. Йому вдалося за допомогою нитки, яку дала йому дочка Міноса Аріадна, знайти вихід з лабіринту і перемогти чудовисько.

На Криті, як розповідає легенда, майстром Дедалом і його сином Ікаром було втілено у життя багатолітню мрію людини злетіти в небо.

На Криті ще один давньогрецький герой – Геракл – приборкав страшного бика, здійснивши один із своїх дванадцяти подвигів.

2. Археологічне відкриття Мінойської цивілізації

Наукові дослідження острова Крит розпочалися в XX ст. У 1900 р. сюди приїхав Артур Джон Еванс. Вже через кілька тижнів розкопок він здивував людство знахідкою руїн будівель, площа яких сягала 2,5 га. Це був царський палац, де, можливо, й мешкав міфічний Мінотавр – син критського царя Міноса.

У минулому велична споруда мала безліч залів і комор, які з'єднувалися коридорами і сходами, загалом від 1500 до 2500 різних приміщень. Там були водопостачання, каналізація й вентиляція. Загальна площа палацу сягала 16 тис. м². Приміщення розташовувалися так, що людина, яка не була обізнана з їх планом, легко могла заблукати.

На відміну від палаців асирійських і вавилонських царів, критський палац не відгороджувався від міста високими мурами, за які не міг потрапити простий смертний, а був продовженням міста і навіть губився в ньому. У багатьох приміщеннях не робили вікон. Замість них існувала складна система отворів, за допомогою яких освітлювалися кімнати. Це вважають одним із геніальних досягнень давніх інженерів.

Вражало й внутрішнє оздоблення палацу. В одному з приміщень уздовж стін стояли кам'яні лави й трон давніх правителів острова. На високій спинці трону були зображені грифони та стебла і квітки папірусу. Приміщення було пофарбоване в червоний колір. Стіни вкривали чудові фрески. Критські майстри, так само як єгипетські та індійські, володіли секретами виготовлення фарб, що не втратили яскравості своїх кольорів і донині. Частково Еванс реставрував тронну залу. У такому вигляді вона збереглася і дотепер.

Розкопки на острові підтвердили існування однієї з найдавніших цивілізацій на території Греції. Вона увійшла в історію як Мінойська – за ім'ям царя Міноса. А палацовою її назвали тому, що палац, який був не лише центром влади царів, а й центром економічного життя, свідчив про досить високий рівень розвитку давньої держави.

Знахідки археологів дають можливість припустити, що Мінойська цивілізація не знала війн, бо живопис не прославляв вождів, військово мистецтво, перемоги у битвах. Навпаки, малюнки майстрів розповідали про спокійне та мирне життя. Улюбленими темами художників були: море, збирання врожаю, людська краса. Але найчастіше зображали бика. Цей образ трапляється у фресках, скульптурах, ювелірних виробах, кераміці.

3. Розквіт і занепад Мінойської цивілізації

Заможне життя населенню острова забезпечувала сама природа. Теплий, сприятливий для землеробства клімат давав змогу вирощувати зернові, виноград, оливи. У морі було багато риби й інших морепродуктів. Більшість населення Криту становили землероби, скотарі та рибалки. Вони обробляли землю, розводили худобу, освоювали неосяжні простори Середземного моря. Острів славився своїми ремісниками. Вони вміло обробляли дерево, камінь, бронзу, залізо, дорогі метали, знали гончарний круг

НАКАЗ ЗЕВСА

вивчіть слова
та їх значення

Герой – напівбог, нащадок божества і смертної людини, покликаний виконати волю богів на землі, серед людей.

Артур Джон Еванс
(1860–1941 рр.)

Англійський археолог, хоронител Оксфордського музею. Відкрив Мінойську цивілізацію на о. Крит.

Мінойська (Критська)
палацова цивілізація

Кносський палац. Нижній ярус світлового колодязя. XVI ст. до н.е.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Лінійне письмо «Б» на глиняних табличках розшифрували англійці М. Вентрис (фахівець з армійських шифрів) і Дж. Чедвік у 1952 р. Воно мало 88 знаків, що передавали склади, у тому числі й з одного голосного звука.

Табличка з написом лінійним письмом «Б». Теракота. XVст. до н.е.

5000 р. до н.е. 4500 р. до н.е. 4000 р. до н.е. 3500 р. до н.е. 3000 р. до н.е.

та ткацтво. Усе це сприяло зародженню Мінойської цивілізації.

Мінойська цивілізація виникла на межі IV–III тис. до н.е. (понад 5000 років тому). Чисельність населення острова з невідомих причин стрімко зростає. На східному узбережжі з'явилось кілька поселень, які поступово перетворилися на міста. З часом вони стали першими в Європі містами-державами. Наприкінці III тис. до н.е. на Криті було збудовано перші палаці.

Найбільш могутнім містом-державою був Кнос. Від нього через увесь острів проклали широкі дороги. У цей самий час почали будувати палац-лабіринт. Він був особливим місцем для мешканців острова. Тут відбувалися коронації царів та освячення жерців, тут приносили людські жертви божествам, влаштовували двобої з биками, які нагадували іспанську кориду. Дещо менші палаці були споруджені у Фесті, Гурнії та інших містах Криту. Поступово міста-держави об'єдналися навколо Кносса. На Криті утворилася єдина держава, у якій неподільно володарював кносський цар. Він одночасно був і верховним жерцем.

Ознакою цивілізованості жителів острова було письмо. Під час розкопок палаців знайдено тисячі табличок із давніми написами. Спочатку критяни, як і інші давні народи, писали ієрогліфами. Прикладом такого письма є Фестський диск, виготовлений із глини. На двох його боках витиснено 242 ієрогліфи, що донині не розшифровані. Згодом виникло два види письма, їх учені називають лінійним письмом «А» (XVIII ст. до н.е.) і «Б» (XIV ст. до н.е.). Перше так і залишилося нерозшифрованим, хоча доведено, що це – господарські документи.

Правителі Криту мали могутній флот. Критські кораблі контролювали морські простори, надійно захищаючи острів. Наявність флоту створила умови для безпечної торгівлі, процвітання, збагачення та посилення могутності Критського царства. Жителі Криту розселилися на

ПРОМОВА ОРАТОРА

прочитайте документ

Гомер про острів Крит

Острів Крит посеред виноцвітного моря, прекрасний, щедрий, звідусіль обійнятий водами, людьми багатий. Там дев'яносто вони міст населяють великих.

У чому, на думку автора, полягало багатство острова Крит?

Збирач шафрану. Фрагмент фрески Кноського палацу. Близько XVI ст. до н.е.

Руїни Кноського палацу

Балканах та островах Середземномор'я. Розквіт Мінойської палацової цивілізації припав на середину II тис. до н.е. Критська держава не поступалася перед Єгиптом і Вавилоном і вважалася однією з найсильніших держав світу.

Але сталося щось загадкове – в один і той самий час на руїни перетворилися Кносс, Фест, Гурнія та інші міста. Усе, що створювалося зусиллями жителів острова століттями, припинило своє існування за дуже короткий час. Цивілізація на острові Крит зникла близько 1400 р. до н.е. Можливо, причиною загибелі Мінойської палацової цивілізації був землетрус або виверження вулкана, а може, страшна навала ворогів. Вчені й донині не мають однозначної відповіді на це запитання.

Артур Еванс вважав, що загибель цивілізації спричинена природною катастрофою, оскільки під час розкопок Кноського палацу він виявив багато ознак раптової смерті: незавершені ремісничі вироби, покинуті на полях знаряддя праці та ін. На думку Еванса, відбувся настільки могутній землетрус, що відродити після нього цивілізацію було вже неможливо. За 100 км на північ від Криту знаходиться невеличкий острів Санторин (Тера). Тут, на думку геологів, і відбулося виверження вулкана з жахливим вибухом, що знищив частину цього острова та підняв величезну хвилю – цунамі. Імовірно, вона знищила критський флот і спричинила загибель Мінойської цивілізації.

Посперечайтесь з мудрецем

Доведіть, що культуру критян справді можна назвати цивілізацією.

ЗАГАДКИ ДЕЛЬФІЙСЬКОГО ОРАКУЛА

1. Назвіть особливості побудови Мінойського палацу.
2. Назвіть час розквіту і час занепаду цивілізації острова Крит.

Мінойська (Критська) палацова цивілізація

§ 30. Ахейська (Мікенська) палацова цивілізація

Легенди давніх Мікен

Греція у Мікенський період

- Основні центри Мінойської і Мікенської цивілізацій
- Найбільші міста
- Територія, заселена грецькими племенами
- Дорійці
- Іонійці
- Ахейці
- Еолійці

*Левові ворота у Мікенах.
1250 р. до н.е.*

1. Перекази про ахейців

Давнім джерелом знань про Ахейську цивілізацію були міфи й легенди давніх греків, що сформувалися на основі ахейських переказів. Так, міф про аргонавтів (тих, що пливають на кораблі «Арго»), хоч і не називає їх ахейцями, розповідає про подорож за золотим руном до Колхіди онука бога вітрів Еола – героя Ясона та його товаришів. У дитинстві його позбавили царської влади й віддали на виховання кентавру Хірону. Коли Ясон досягнув повноліття, він вирішив повернути собі трон, захоплений його дядьком Пелієм. Той погодився передати владу, якщо Ясон добуде золоте руно. Багато років Ясон разом з аргонавтами блукав безкраїми морями та казковими країнами, долаючи безліч перешкод і здійснюючи велику кількість подвигів. Нарешті Ясон досяг Колхіди. З допомогою богів та дочки царя цієї країни Медеї герой зміг пройти випробування – запрягти міднорогих биків, засіяти поле зубами дракона та здолати воїнів, які виростали з них, перехитрити дракона. Винагородою йому було золоте руно, яке він після багатьох пригод і привіз до Еллади.

Міф про Троянську війну вже безпосередньо вказує на ахейців, які воювали з троянцями. Приводом до військового конфлікту стало викрадення сином царя Трої – Парісом, дружини царя міста Спарта – Єлени. Довго ахейці, очолювані царем Мікен Агамемноном, намагалися взяти Трою, але їм це не вдавалося. Тоді цар острова Ітаки Одиссей запропонував перехитрити троянців. Було побудовано велетенського дерев'яного коня, порожнього всередині. Ахейці сіли в кораблі й вдали, що відступають. Троянці зраділи закінченню війни. Вони вийшли за мури міста, де їх зустрів один з ахейських воїнів, який пояснив, що кінь є подарунком богині Афіни. Троянці йому повірили й втягли дерев'яного коня до міста. Уночі, коли жителі спали, з коня на землю спустилися Одиссей та 30 найкращих ахейських воїнів. Вони відчинили міську браму і пустили основні військові сили. Так було захоплено Трою та повернуто до Спарти царицю Єлену.

У напівказкову оповідь повірив археолог Генріх Шліман, який присвятив своє життя пошукам міфічного, як тоді вважали, міста Трої.

Софія Шліман у прикрасах, знайдених у Мікенах

Генріх Шліман (1822–1890 рр.)

Німецький археолог. Йому належить першість у відкритті й дослідженні Трої. Відкриттям Трої довів, що в поемах Гомера відображені реальні історичні події. У 1874 р. відкрив Мікени.

2. Археологічні відкриття Ахейської цивілізації

У 1870 р. Г. Шліман розкопав та дослідив руїни давньої Трої на півострові Мала Азія (територія сучасної Туреччини). Він розкрив могутні мури міст, що в різний час існували тут. Серед знахідок Г. Шлімана – скарб із золотих речей, який він вважав багатствами царя Трої Пріама. Як з'ясувалося пізніше, його знахідка належала правителеві, що жив за тисячу років до Пріама.

Крім Трої, Г. Шліман дослідив Мікени. Дослідження археолога допомогли описати давньогрецькі міста та палади правителів і довели наявність високорозвинутої Ахейської цивілізації.

Палац царя Мікен розташовувався на акрополі, який захищали міцні мури, що простягалися майже на 900 м і мали товщину від 6 до 10 м. Вони були побудовані з величезних кам'яних блоків масою близько 6 т кожний. Головним входом до палацу слугували «Левові ворота». Вони символізували могутність Мікенської держави. Ворота, споруджені із чотирьох монолітів, прикрашала трикутна брила з рельєфом, який зображав двох левиць, що охороняли вхід. Від воріт звивалася на вершину пагорба дорога, яка сполучала їх із царським палацом. Його центром був мегарон – зала для свят і бенкетів з вогнищем посередині. Навкруг неї розміщувалися кімнати, комори, коридори. Навколо вогнища стояли чотири колони – опори для даху, що мав отвір, через який виходив дим.

Шліман знайшов та дослідив також дев'ять гробниць. Найвідомішою з них є «Скарбниця Атрея». Це підземне приміщення висотою понад 13 м було споруджене у схилі пагорба. Здавна вважалося, що тут зосереджені казкові багатства мікенських царів Атрея й Агамемнона. Виявилося, що й справді поховання практично засипані виробами із золота й коштовного каміння. У першій гробниці Шліман та його експедиція знайшли золоті лаврові вінки і 15 золотих діадем, у другій – понад 700 золотих пластин із зобра-

НАКАЗ ЗЕВСА

**вивчіть слова
та їх значення**

Акрополь (у перекладі з грец. – «верхнє місто») – підвищена та укріплена частина давньогрецького міста, яка слугувала фортецею та притулком для населення на час війни, тут знаходилися храми найвеличніших грецьких богів.

Вхід до «Скарбниці Атрея».
Мікени. 1250 р. до н.е.

Ахейська (Мікенська)
палацова цивілізація

Золотий перстень-печатка з гробниці в Мікенах. XVI ст. до н.е.

Маска Агамемнона. Мікени. XVI ст. до н.е.

женнями тварин, медуз, восьминогів, золоті прикраси. Вони виконані з дивовижною майстерністю і засвідчують високий рівень розвитку ювелірного мистецтва.

Визначними знахідками стали золота корона з 36 золотими листочками, золоті посмертні маски мікенських царів та золоті пластини, які вішали на груди померлим і які, на думку давніх греків, мали захищати небіжчиків від різних негараздів у потойбічному світі. Найвідомішою маскою з колекції Шлімана стала «маска Агамемнона». Вона доводить, що давні греки – суворі воїни – високо цінували прекрасне, а їхні майстри могли передати характер людини у мистецьких витворах. Скарби, знайдені в царських гробницях і гробницях заможних ахейців, є також свідченням поділу тогочасного суспільства на багатих і бідних.

У 1884 р. археолог розпочав дослідження ще одного міста Ахейської цивілізації – Тирінфа, батьківщини легендарного Геракла. Шліман знайшов залишки величного палацу, спорудженого, як і палац у Мікенах, з велетенських кам'яних брил. У нижній частині палацу розташовувалися господарські приміщення і стайні, у верхній – з товщиною стін 11 м і висотою 16 м – жив правитель. Усі приміщення були побілені, а стіни прикрашені розписами.

3. Розквіт і занепад Ахейської палацової цивілізації

Давня цивілізація з центром у Мікенах була створена прийшлими кочівниками – ахейцями. Вони з'явилися на Балканському півострові у XXI ст. до н.е. Рівень їхнього економічного і політичного розвитку на той час був нижчим у порівнянні з місцевим населенням. Ахейці одягалися в грубий одяг з вовни, виготовляли простий глиняний посуд і зброю з бронзи. Згодом вони багато чого навчилися у місцевих племен: вирощувати виноград і оливи, будувати кораблі й виготовляти якісну кераміку, зводити будівлі з каменю.

Місто Мікени ахейці заснували у XIX ст. до н.е. Захопивши в XVI ст. до н.е. о. Крит, ахейці вивезли звідти не лише предмети мистецтва, а й найкращих критських майстрів. І вже через 100 років новий палац у Мікенах був прикрашений фресками у критському стилі. На цій підставі, а ще й тому, що палац мікенського царя, так само як і критський палац, був центром, навколо якого зосереджувалось усе життя міста, цивілізацію називали палацовою.

У XV ст. до н.е. Мікени досягли найвищого розквіту й перетворилися на найбільший політичний, економічний та культурний центр Еллади. Тоді ж ахейці почали активно освоювати простори Середземномор'я та Малої Азії. Під час подорожей вони ознайомилися з фінікійською та егіпетською культурами та запозичили у цих народів любов до знань і книг, секрети виготовлення фарб.

Срібний ритон з головою бика із золотими рогами. Фрагмент

У цей час виникають десятки нових міст, серед яких були Фіви й Афіни. Так само як і Мікени, вони мали укріплення, акрополі та палаці. Царі нових міст-держав вели постійну боротьбу між собою за панування в Греції. Проте найвпливовішими були царі Мікен, які панували над іншими містами-державами.

Близько XIV ст. до н.е. було заснувано місто Трою. Вчені вважають, що в першій половині XIII ст. до н.е. Троя була зруйнована могутнім землетрусом. Але на цьому біди багатой Трої не закінчилися. Близько 1270 р. до н.е. царі грецьких міст-держав на чолі з мікенським царем Агамемноном розпочали тривалу війну проти Трої. За свідченням Гомера, вона тривала 10 років. Тому можна припустити, що війна закінчилася близько 1260 р. до н.е. Підтверджують це й археологи, які доводять, що в цей час Троя перебувала в тривалій облозі. Війна закінчилася поразкою царя Трої Пріама і взяттям Трої.

Після перемоги над Троєю Мікени починають втрачати свій вплив на ахейські міста-держави. Їхній союз розпадається. Ослабленням роз'єднаних ахейських держав скористалися дорійці – племена, що постійно загрожували їхнім кордонам. У середині XII ст. до н.е. вони захопили територію Греції. Племена дорійців не знали, що таке державний устрій, у них не було писемності, але вони вміли обробляти залізо й виготовляти з нього зброю і мали добре організовану армію, яка складалася з важкої піхоти та кінноти.

На відміну від ахейців, дорійці не переймали культуру завойованих, а нищили її. Захоплені квітучі міста ахейців – Мікени, Афіни, Тирінф, Пілос та інші – були зруйновані. Учені, митці й ремісники змушені були залишити батьківщину. Поступово занепали торгівля, кораблебудування, зруйнувалося те, чим пишалися ахейці, – водогони, дороги, мости й палаці. Зникли фрески, була забута писемність. Людей, які вміли писати й читати, переслідували як злочинців або чаклунів. Отже, усі досягнення Ахейської палацової цивілізації були втрачені, а грецьку культуру було відкинуто на століття назад.

НАКАЗ ЗЕВСА

**вивчіть слова
та їх значення**

Ритон – посудина для пиття у вигляді рогу. Частото завершувалася скульптурним зображенням.

**Посперечайтесь
з мудрецем**

Чому кочівники-дорійці змогли перемогти цивілізованих ахейців?

ЗАГАДКИ ДЕЛЬФІЙСЬКОГО ОРАКУЛА

1. Назвіть найбільші міста Ахейської цивілізації.
2. На який час припадають розквіт і занепад Мікенської цивілізації?
3. Як історія Ахейської цивілізації відображена у грецьких міфах?
4. Які були причини занепаду Ахейської цивілізації?

Ахейська (Мікенська)
палацова цивілізація

§ 31. Греція в XI–VI ст. до н.е.

Герої з легенд

Гомер

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Гомер жив на межі IX–VIII ст. до н.е. Точних біографічних відомостей про нього не збереглося. За переказами, він народився на о. Хіос. Був сліпим мандрівним поетом. Йому приписують запис міфів про Троянську війну та створення поем «Іліада» і «Одіссея».

Гектор і Мінелай

1. Поеми Гомера «Іліада» і «Одіссея»

Після занепаду Ахейської цивілізації та вторгнення дорійців розпочався Полісний період в історії Давньої Греції.

Його початок, що знайшов відображення у творах легендарного давньогрецького поета Гомера, історики називають «гомерівським». Вважають, що близько 800 р. до н.е. Гомер склав дві поеми – «Іліада» та «Одіссея». В «Іліаді» (назва – від «Іліон», так греки називали Трою) розповідалося про десятирічну війну між ахейцями і троянцями. Герої поеми діють поруч з богами і міфічними істотами.

Гомер описує останні 41 день війни. Автор «Іліади» захоплено писав не лише про ахейців Ахілла і Патрокла, а й про їхніх ворогів-троянців – царя Пріама та воїна Гектора. Напівбог Ахілл після дев'яти років війни відмовився продовжувати боротьбу і передав свої обладунки найближчому другові Патроклу, який очолив ахейців і повів їх на штурм Трої.

Біля брами міста Патрокл зустрівся у двобої з троянським героєм Гектором, від руки якого і загинув. Це змусило Ахілла знову взятися за зброю. Він помстився за смерть свого друга – убив Гектора. Але сам недовго прожив після цього: отруйна стріла брата Гектора – Паріса, спрямована самим богом Аполлоном, наздогнала його. Гомер описав ці події, прославляючи не саму війну, а мужність, відвагу, силу, гідність та почуття обов'язку греків і троянців.

Продовженням оповіді про Троянську війну була «Одіссея» – опис казкових пригод царя о. Ітаки Одіссея. Десять років цей грецький герой воював з Троєю. Після взяття міста він вирішив повернутися додому, до Ітаки, але його мандрівка затяглася ще на десять років. Під час плавання він заблукав і потрапив на острів лотофагів, де, скуштувавши лотоса, втратив пам'ять і забув про батьківщину. Потім Одісей відвідав острів циклопів. Із своїми товаришами він прийшов до печери одноокого велетня Поліфема, сина бога морів Посейдона, де і був захоплений чудовиськом. Лише завдяки кмітливості та хитрості Одіссея їм вдалося осліпити циклопа та врятуватися. Після цього Одісей зі своїми товаришами відвідав острів бога вітрів Еола, боровся з племенем велетнів-людожерів, потрапив у володіння чаклунки Кірки, яка перетворила його супутників на свиней, побував у підземному царстві бога Аїда. Дивом стало те, що він лишився живим після зустрічі з потворами Сциллою та Харібдою. Через десять років поневірянь Одісей під виглядом жебрака повернувся до Ітаки, де його чекала вірна дружина Пенелопа.

За казковими пригодами, описаними у поемах, ми бачимо життя, побут, вірування та ідеали давньогрецького суспільства. Тому «Іліада» та «Одіссея» є неоціненним історичним джерелом. У поемах Гомера, крім опису Троянської війни і пригод героїв, містяться цінні відомості про грецьке суспільство у початковий період панування дорійців. Тому в його творах не знайшли відображення досягнення Мінойської й Ахейської цивілізацій, немає опису величних палаців, не згадуються високоосвічені люди.

Ахілл

2. Давньогрецьке суспільство

Поліс

Філа

Фратрія

Рід

Дорійські племена, які підкорили Грецію, жили невеликими родовими общинами. Керував життям общини обраний її членами правитель – **басилевс**. Об'єднання кількох родів називалося **фратрія**. Інколи багато дорійських родів об'єднувалися у **філи**. З поем Гомера видно, що на цей час виникла заможна верхівка роду – **аристократія**, яка володіла багатьма землями, що передавалися у спадок. Поступово філи об'єднувалися, і ці об'єднання були основою для виникнення згодом невеликих міст-держав – **полісів**.

Центрами полісів були відроджені дорійцями міста, навколо яких розташовувалися невеликі поселення із сільськогосподарськими угіддями.

У містах-державах на періоди воєнної небезпеки або економічної скрути з-поміж найвпливовіших громадян обирали правителя з особливими повноваженнями. Він мав право одноособово вирішувати всі питання, що стосувалися життя міста. Таких правителів називали **тиранами**.

А оскільки міць тогочасного суспільства трималася на праці общинників, то тирани намагалися поліпшити їхнє життя, сприяючи розвитку землеробства, ремесел, торгівлі.

Перехід від родової до державної організації у дорійців

У відповідь вони мали підтримку найбільш багатих жителів. Спираючись на них, тирани втримували владу протягом тривалішого часу, ніж цього вимагало становище в полісі. Аристократія, яка втрачала свій вплив на життя полісу, намагалася відсторонити тиранів від правління. Внаслідок цього загострювалася боротьба за владу.

Багатство роду визначалося кількістю худоби в господарстві. Ремесло ще не відігравало важливої ролі в житті греків, проте, як і мікенські таблички, поеми Гомера згадують багато ремісничих професій: ковалів, столярів, каменярів, мулярів, кораблебудівників.

НАКАЗ ЗЕВСА

**вивчіть слова
та їх значення**

Поліс – місто-держава, община громадян, з власними органами управління, законами, армією, судом.

Греція в XI–VI ст.
до н.е.

Грецький воїн.
Середина VI ст. до н.е.

НАКАЗ ЗЕВСА

вивчіть слова
та їх значення

Колонізація – переселення на нові землі та їх господарське освоєння.

Місто-метрополія – місто, яке є засновником нового поселення – колонії.

Давньогрецькі воїни. Малюнок з книги «Le costume et les armes des soldats de tous les temps»

Основу суспільства в гомерівський період становили общинники. Їхнім основним заняттям було землеробство. Вони вирощували сільськогосподарську продукцію на маленьких земельних наділах, що були в їхній власності, а також працювали на багатіїв за мізерну плату.

Усі види господарської діяльності – землеробство, ремесла, торгівлю – держава обкладала величезними податками. За словами героя гомерівської поеми Ахілла, життя общинників було не набагато краще, ніж смерть і пекельні муки. А гірше, ніж селяни-общинники, жили раби. Їх використовували для тяжкої праці в домашньому господарстві або вони пасли худобу, працювали на полях. Гомер оповідав, що дома в Одиссея було 50 рабинь. Рабами ставали переважно військовополонені, а також селяни-боржники.

Побут басилевсів, за описами Гомера, був дуже простим. Басилевси, хоча й мали рабів, самі орали землю, а їхні дружини пряли, прали білизну поряд із слугами й рабами. Правителі самі виготовляли предмети побуту і зброю.

3. Військова організація

Відмінності в становищі рядових общинників і басилевсів та аристократів виразніше простежувалися у військовій організації Давньої Греції. Басилевси й аристократи воювали на бойових колісницях. Їх підтримували у бою легкоозброєні піхотинці, якими зазвичай були прості общинники. Зброєю піхотинців були переважно списи з бронзовим або залізним вістрям. Опис їх часто трапляється в «Іліаді». Списи слугували як для метання, так і для ураження супротивника на близькій відстані. Гомер писав, що Ахілл убив Гектора саме за допомогою цієї зброї, а довжина списа Гектора сягала 5,5 м.

Грізною зброєю були мечі, загострені з обох боків. Воїни того часу мали щити двох видів: один високий, який повністю закривав воїна, другий меншого розміру, круглий. Щити робили із шкіри биків і зміцнювали бронзовими пластинами.

4. Велика грецька колонізація

Із завойовниками-дорійцями пов'язаний не лише занепад грецьких міст. З їхнім приходом поширюється застосування заліза у виготовленні зброї та знарядь праці.

Вдосконалення сільськогосподарських знарядь сприяло зростанню продуктивності праці селянина, він уже здатний був обробити більшого розміру земельну ділянку. Дуже швидко не залишилося вільних земель для розширення сільськогосподарських угідь. Збільшення виробництва продуктів харчування сприяло стрімкому зростанню чисельності населення. Виникла проблема перенаселення.

Грецька колонізація.
VIII–VI ст. до н.е.

Так само стрімко розвивалися ремесла. Давньогрецькі майстри потребували все більше сировини й ринків збуту.

Успішний розвиток господарського життя поглибив поділ суспільства на багатих і бідних. До влади прийшли аристократи. Загострилася боротьба аристократів за владу в полісах, а також боротьба між багатими і бідними. Переможені в цій боротьбі змушені були залишати батьківщину і шукати кращої долі на чужині.

Перенаселення країни, відсутність вільних земель, придатних для землеробства, пошук нових джерел сировини, передовсім металів, потрібних ремісникам, загострення боротьби між багатими і бідними – все це стало причинами переселення греків на нові землі.

Процес освоєння греками нових земель, який тривав протягом VIII–VI ст. до н.е., дістав назву «Велика грецька колонізація».

Греки заснували велику кількість колоній: Неаполь у Південній Італії й Сиракузи на о. Сицилія; Массалію у Франції; Візантій, Синопу у Малій Азії; Херсонес, Тіру, Ольвію в Північному Причорномор'ї (Україна). Міста, які були засновниками колоній, називалися метрополіями. Найбільше прославилося місто Мілет, яке сприяло виникненню близько 90 колоній.

Портик храму Весни в м. Селінї (о. Сицилія).
Початок VI ст. до н.е.

ЗАГАДКИ ДЕЛЬФІЙСЬКОГО ОРАКУЛА

1. Коли розпочався Полісний період в історії Греції? Чому він дістав таку назву?
2. Які були причини та напрямки грецької колонізації?
3. Розкажіть про участь грецьких героїв у Троянській війні.
4. Пригадайте з курсу «Зарубіжна література» легенду про Ахілла і поясніть походження вислову «ахіллесова п'ята».

Посперечайтесь з мудрецем

Чому «Іліада» і «Одіссея» є цінними історичними джерелами?

Греція в XI–VI ст. до н.е.

§ 32. Давня Спарта

*«Володар над життям і смертю,
чесстю і безчестям...»*

Давня Спарта

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

1. Перша Мессенська війна відбувалась у другій половині VIII ст. до н.е.

Друга Мессенська війна – у другій половині VII ст. до н.е.

2. Плутарх (бл. 45 – бл. 127) – давньогрецький письменник та історик, автор 50 порівняльних біографій видатних греків і римлян.

1. Формування Спартанської держави

У XI ст. дорійці завоювали півострів Пелопоннес. Тут близько 900 р. до н.е. вони заснували поселення Спарта, яке згодом перетворилося на місто-державу. Спарту, яка об'єднала під своєю владою навколишні землі в місцевості Лаконіка, ще називали Лаконікою або Лакедемоном. Місцеве населення дорійці перетворили на рабів – ілотів. З виникненням держави ілоти стали її власністю і більше не належали окремим спартанцям. Оскільки ілотів було набагато більше, ніж спартанців, у покорі їх утримували, щороку вбиваючи найсильніших, – це називалося **криптіями**. Ще однією верствою підкореного населення були **періеки** – жителі навколишніх земель, які зберегли свободу, але зобов'язувалися платити спартанцям данину.

Оскільки в Спарті родючих земель було мало, спартанці вдерлися до сусідньої Мессенії. Розпочалися Мессенські війни. Перша з них тривала майже 20 років. Переможені мессенці змушені були сплачувати данину в розмірі половини врожаю. Але згодом вони підняли повстання проти завойовників.

Розпочалася друга Мессенська війна. Найбільш яскравим епізодом війни була одинадцятирічна облога міста Гіра. Оборонці мужньо захищалися і дошкуляли нападникам сміливими вилазками. Під час цих битв керівник мессенців Арістомен двічі потрапляв у полон. Першого разу його скинули зі скелі, але він не тільки вижив, а й знову очолив оборону оточеного міста. Вдруге йому допомогла молода спартанка, яка напоїла вином вартових, і Арістомен знову врятувався.

ПРОМОВА ОРАТОРА

прочитайте документ

Плутарх про вибори геронтів

У цьому випадку починалося найвеличніше змагання у світі, змагання, де кожен бився до останніх сил. Йшлося не про те, щоб бути оголошеним найпрудкішим із швидких у бігові, найсильнішим із сильних, а найкращим і найрозумнішим між найкращими і найрозумнішими людьми... За свою моральну перевагу переможець отримував позитивно... владу в державі, ставав володарем над життям і смертю, чесною і безчестям...

1. Що мала довести людина, щоб її обрали геронтом?
2. Чи справді геронти були, як стверджує Плутарх, «володарями над життям і смертю, чесною і безчестям»? Обґрунтуйте свою думку.

Облога Гіри закінчилася трагічно. Спартанці увірвалися до міста, ще три дні тривала кривава битва. Навіть месенські жінки взялися до зброї. Сили були нерівні, й Арістомен вишикував останніх захисників та, схиливши голову і списа, попрохав ворогів випустити їх із міста. Спартанці, які цінували мужність і військову доблесть, розступилися й дали дорогу. Після завершення війни частина месенців назавжди покинула батьківщину, а ті, хто залишився, були перетворені на ілотів.

2. Державний устрій Спарти. Закони Лікурга

Про державний устрій Спарти ми дізнаємося завдяки законам, які приписують Лікургу. Він належав до царського роду, але відмовився від влади на користь племінника. Після тривалих подорожей Лікург повернувся на батьківщину і запровадив у Спарті нові закони. Згодом він пішов у Дельфи, але взяв від спартанців обіцянку до свого повернення не змінювати запроваджених ним правил. Із Дельф Лікур поїхав на о. Крит, де заморив себе голодом. Тіло Лікурга було спалене, а попіл розвіяний над морем. Отже, Лікург справді ніколи не повернувся додому, і ніхто із спартанців не наважився змінити його закони.

Давньогрецькі мечі

Верстви спартанського суспільства

Закони про державний устрій. Лікург встановив порядок діяльності народних зборів – апели. Участь у таких зборах мали право брати лише громадяни-воїни. Ці збори ухвалювали закони, вибирали чиновників, провадили суд. Голосування здійснювалося за допомогою крику. Лікург змінив форму царської влади. На чолі держави стояли два царі-полководці – **архагети**, яких обирали на рік із двох найбільш могутніх та ворогуючих між собою родів. Це давало гарантії, що жоден з них не стане тираном. Царі мали необмежену владу тільки під час війни. У мирний період усі найважливіші питання вирішувала рада старійшин – **герусія**. Вона складалася з 30 осіб – **геронтів**. Усі вони мали вік понад 60 років. Геронти обговорювали закони й виносили їх на голосування народних зборів.

Лікург заснував колегію (раду) з п'яти **ефорів**. Вони скликали народні збори та керували їх роботою, стежили за чітким дотриманням спартанцями чинних законів і традицій. Головним їхнім завданням було не допускати в Спарті необмеженої влади царів. Ефори також спостерігали за зоряним небом і залежно від розташування планет передрікали сприятливі або несприятливі дні для війни, зборів, суду.

Спартанський воїн

Спартанка

Статуетка із Спарти.
Деталь. VII ст. до н.е.

Закони про землю. Верховним власником усієї землі, згідно із законом, був поліс. Але землі були поділені серед громадян Спарти на 9000 рівних частин – **клерів**. Їх забороняли продавати чи дрібнити між синами. Клери обробляли не самі власники, а ілоти.

Закони проти розкоші. Щоб зберегти єдність спартанців і унеможливити поділ суспільства на багатих і бідних, Лікурґ спрямовував свої закони проти можливого збагачення окремих громадян. Так, заборонялося під страхом смертної кари користуватися золотом, сріблом, коштовним камінням. Житла й одяг спартанців були простими та одноманітними. Будинки, згідно із законом, належало споруджувати тільки за допомогою сокири та пилки. Смертною карою закінчувалася спроба спартанця залишити межі держави у будь-яких справах. Хитромудрий Лікурґ запровадив нові гроші, які нікому не спадало на думку нагромаджувати. Одна монета, що виготовлялася із заліза, важила кілька десятків кілограмів.

3. Життя спартанського суспільства

Спартанці були хоробрими, витривалими воїнами. Зазвичай вони не переслідували відступаючих ворогів, вважаючи нижче своєї гідності вбивати тих, хто втікав. Триста найкращих із них ставали особистою охороною царя – гіппеями. Жителі міста вважали себе непереможними у битвах, і тому місто Спарта не було захищене мурами.

Усі чоловіки поліса становили могутню армію. Громадяни Спарти не мали права займатися торгівлею або ремеслом. Серед спартанців не було ні бідних, ні багатих. Спартанське суспільство певним чином нагадувало суспільство Індії. Воно поділялося на дві основні верстви: вільних воїнів і залежних землеробів. Перехід із одного стану до іншого був неможливий. За зраду або боягузтво воїна могли стратити чи вигнати з міста, але не могли перетворити на ілота. Так само, незважаючи на будь-які досягнення та заслуги перед Спартою, ілот або чужоземець не міг стати повноправним громадянином суспільства.

Традицією спартанського суспільства були спільні обіди – **сиситії**. Це не було просте споживання їжі. За столом збиралося близько 20 чоловіків з одного військового загону, пов'язаних міцною дружбаю і ладних померти один за одного. Їх називали сиситами. Учасники сиситії робили щомісячний внесок продуктами – вином, сиром, маслинами та ін. Того, хто не робив такого внеску, не допускали до спільного обіду, і він втрачав громадянські права.

У Спарті батьки не мали права розпоряджатися своєю новонародженою дитиною – її долю вирішували геронти. Вони прискіпливо оглядали дитину і, якщо вирішували, що вона слабка, наказували кинути її у прірву.

ПРОМОВА ОРАТОРА

прочитайте документ

Плутарх про спартанське військо

Коли військо вишикувалося в бойовому порядку перед ворогом, цар приносив у жертву козу і наказував усім солдатам надіти вінки, флейтистам грати... Сам він починав військову пісню, під яку йшли спартанці... Їхні ряди були зімкнуті; нічиє серце не билось від страху; вони йшли назустріч небезпеці під звуки пісень, спокійно і весело... Цар ішов на ворога в оточенні воїнів...

Що допомагало спартанцям підтримати бойовий дух перед початком битви?

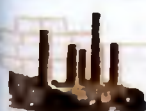

Спартанський воїн

Життя спартанців проходило у постійних військових вправах. Хлопчики із семи років вчилися мистецтва війни у спеціальних школах. Тут вони разом зростали, виховувалися, потім разом воювали. Змалечку спартанські діти вчилися точно та чітко висловлювати свої думки. До 12 років вони не носили ніякого одягу, спали на в'язках соломи чи очерету. Найбільш витривалі клали до свого імпровізованого ліжка кропиву. З 14 років їм дозволялося носити зброю. З 16 років і до старості спартанець зобов'язаний був служити в армії. У 30 років спартанець вважався повнолітнім і мав право отримати ділянку землі та одружитися. Неодруженого спартанця суспільство карало. Його могли побити під час релігійних свят.

Спартанські жінки були найбільш вільними й незалежними порівняно із жінками інших грецьких полісів. Вони нарівні з чоловіками діставали фізичну підготовку, змагалися під час спортивних ігор, які присвячувалися богині Гері. Жінки цілком і неподільно володарювали у господарстві, тоді як чоловіки займалися військовою справою. Спартанки самостійно виховували своїх дітей: хлопчиків – до семирічного віку, дівчаток – до одруження. Але вони не мали права брати участь у народних зборах.

В цілому життя спартанського суспільства підпорядковувалося жорстким правилам і вирізнялося невибагливим побутом, наданням пріоритету не праці землероба або ремісника, а воїнській доблесті, майстерному володінню зброєю, силі й витривалості.

ЗАГАДКИ ДЕЛЬФІЙСЬКОГО ОРАКУЛА

1. Опишіть державний устрій Спарти.
2. Які чесноти цінувалися в Спарті?
3. Опишіть життя спартанських дітей.

ЦЕ ЦІКАВО

Короткі та влучні вислови, які цінувалися спартанцями, прийнято називати лаконічними (від назви «Лаконіка»).

Посперечайтесь з мудрецем

Чому спартанці були вмілими та витривалими воїнами?

§ 33. Утворення Афінської держави

Батьківщина демократії

Аттика у давнину

- Столиця Афінської держави
- Найбільші міста
- АТТИКА Історичні області

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Перший архонт (епонім) розпоряджався внутрішніми справами міста.

Другий архонт (басилевс) керував релігійним життям.

Третій архонт (полемарх) очолював військо.

Інші архонти (фесмофети) були суддями та законодавцями.

1. Об'єднання Аттики

Якщо над Лаконікою та Мессенією панувала Спарта, то в іншій частині Греції – Аттиці – лідерство належало Афінам – полісу, що розташовувався за 5 км від моря і був майже з усіх боків оточений горами.

Афіни виникли на місці землеробських поселень, заснованих у XVI–XIII ст. до н.е., ще до приходу дорійців. Важливу роль у становленні полісу відігравав головний порт Аттики – Пірей, що був за 8 км від Афін. Через Пірей афінські купці торгували, збагачуючи себе і своє рідне місто. Важливість порту підтверджувалася тим, що в 461–456 рр. до н.е. дорогу від поліса до порту з обох боків захистили міцними мурами. Афіни розташовувалися на кількох пагорбах. У центральній частині міста височів Акрополь. Поряд знаходилися Ареопаг (пагорб бога війни Ареса), Мусейон (пагорб муз) тощо.

За легендою, об'єднав землі Аттики навколо Афін басилевс Тезей. Спочатку об'єднаними землями керували царі, але згодом влада перейшла до кількох **архонтів**, яких обирали з представників аристократії народні збори – **еклесія**. Спочатку їх обирали пожиттєво, а з середини VIII ст. до н.е. – тільки на 10 років. З 682 р. до н.е. в Афінах правила колегія із дев'яти архонтів, які керували народом лише протягом року.

Громадяни Афін поділялися на три верстви: евпатридів (аристократів), деміургів (ремісників) та геоморів (землеробів). Вони мали виборчі права, але тільки аристократи мали право бути обраними.

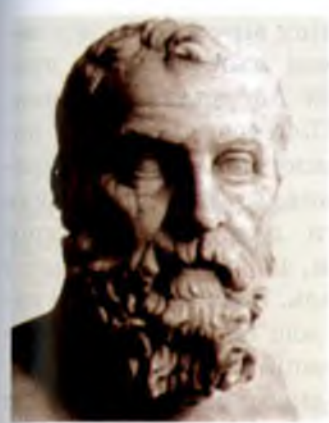
ПРОМОВА ОРАТОРА

прочитайте документ

Фукідід про об'єднання Аттики

...До Тезея народ у Аттиці завжди жив окремими общинами зі своїми...архонтами. На загальні збори, до царя люди збиралися лише у виняткових випадках.... Як мудрий і могутній володар, Тезей, ставши царем, встановив порядок у країні – усунув ... архонтів в окремих громадах і об'єднав усіх жителів Аттики в одне до того існуюче місто, з однією спільною радою...

Чи справді необхідно було знищити архонтів в окремих общинах, щоб об'єднати Аттику? Обґрунтуйте свою думку.

Солон

2. Закони Драконта. Реформи Солона

У 621 р. до н.е. в Афінах першим архонтом став Драконт. Його вважають автором перших писаних афінських законів. Вони передбачали покарання смертю майже за всі злочини: за вбивство людини, дрібну крадіжку, осквернення храму, неробство. За легендою, коли Драконта запитали про те, чому покарання такі суворі, то він відповів, що найменший злочин заслуговує смерті, а для серйозних злочинів він не знайшов більшого покарання. З того часу поширився вислів «драконівські закони».

У 594 р. до н.е. першим архонтом обрали Солон (бл. 640–560 рр. до н.е.). Він належав до давнього аристократичного роду і був талановитим військовим, дипломатом, державним діячем, філософом і поетом.

Солон, як і Лікурґ у Спарті, докорінно змінив життя Афін та заклав основи майбутньої влади народу – демократії. Він скасував ненависне народове боргове рабство, яке існувало до цього часу. Грек тепер не міг стати рабом грека. Усі афінські громадяни не за народженням, а за рівнем добробуту були поділені на чотири групи. Найвище становище посідали ті, хто отримував щорічно 500 медимнів (медимн – 52,5 л) продуктів. Вони мали право обиратися архонтами. Другу сходинку посідали вершники з прибутком 300 медимнів. Вони могли стати чиновниками. Наступна верства – громадяни, які щорічно збагачувалися на 200 медимнів. І останню сходинку в суспільстві займали ті, хто отримував прибуток, менший за 150 медимнів. Вони, як і інші групи, могли брати участь у народних зборах, засіданнях суду, але не мали права обіймати державні посади. Солон вважав, що заможніші громадяни повинні не тільки мати владу, а й відповідати за свої дії перед громадянами на народних зборах, яким за цими законами належала верховна влада. За дотриманням законів стежила рада старійшин (ареопар). Було також запроваджено уряд Афін, який складався з 400 представників від чотирьох філ, на які поділялося населення Аттики. Обов'язок чинити суд покладался на суд присяжних.

Так само як і Лікурґ, реформувавши суспільство, Солон залишив рідне місто. Після цього в Афінах розпочалася боротьба за владу між аристократичними родами.

3. Тиранія в Афінах

У боротьбі за владу, спираючись на підтримку ремісників і моряків, переміг Пісістрат (бл. 600–527 рр. до н.е.). Саме про нього Солон говорив, що Пісістрат одних переважає розумом, а інших мужністю. Розумом – тих, хто не знає, що він прагне тиранії, а мужністю – тих, хто знає, але мовчить. Використовуючи хитрість, підступ,

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Фуکیدід (бл. 460–400 рр. до н.е.) – давньогрецький історик, автор «Історії» (у 8 кн.), присвяченої Пелопоннеській війні.

Утворення Афінської держави

ПРОМОВА ОРАТОРА

прочитайте документ

З вірша Солона

Так, я народу почесні надав, які йому належать, –
 Не скоротив його я прав, не дав і зайвих зате.
 Також подбав про тих я, хто силу мав і багатством
 Славився, – щоб жодних їм не чинилося образ.
 Став я могутнім щитом тих і тих прикриваючи,
 І нікому перемагати не дав свавільно інших.

Чи справді афінське суспільство було таким, яким його описує Солон? Обґрунтуйте свою думку.

Афіна

грубу силу та сліпу віру в богів, він неодноразово ставав одноособовим правителем-тираном Афінської держави. Першого разу Пісістрат навмисне поранив себе і звинуватив своїх супротивників у нападі. Він переконав народ виділити для його охорони військовий загін, за допомогою якого і захопив Акрополь. Пісістрата двічі виганяли з Афін, але він щоразу повертався, застосувавши хитрість.

Так, тиран знайшов надзвичайно вродливу дівчину, надів на неї військові обладунки й поставив у колісницю,

пояснивши, як вона повинна поводитися. Сам став поряд з нею і вирушив до Афін. Попереду колісниці бігли люди, які голосно вигукували: «Афіняни, прийміть Пісістрата, його сама богиня Афіна повертає до свого Акрополя». Афіну, як покровительку олив, надзвичайно шанували селяни. Іншим її іменем було «Ергана» – «та, що займається ремеслом», тому і ремісники поклонялися богині. Афіна також вважалася захисницею міста. Ці уподобання і використав Пісістрат, щоб повернутися до Афін. Простий люд справді повірив, що сама богиня веде його до влади.

Ставши на чолі Афін, він наблизив до себе тих заможних громадян, які його підтримували. А своїх супротивників нищив або виганяв із поліса. Щоб забезпечити себе від виступів аристократів, Пісістрат узяв у заручники синів відомих родів та відправив їх на острів Наксос. Землі вигнанців було забрано на користь держави та поділено між найбіднішими жителями країни. За правління Пісістрата в Афінах запровадили десятину від прибутків. Зібрані кошти витрачалися на будівництво водогону, храмів та на інші потреби поліса.

За Пісістрата були збудовані величні храми Афін Паллади і Зевса Олімпійського. Тиран запрошував до Афін рапсодів – виконавців поем Гомера. Спеціальна комісія, створена тираном, уперше записала ці твори. Свята богів Афін та Діоніса, якого поважали селяни-винороби, стали загальнодержавними. Після смерті Пісістрата, у 527 р. до н.е., влада перейшла до його синів Гіппія та Гіппарха. У 509 р. до н.е. влада спадкоємців Пісістрата була повалена.

4. Утвердження демократії

Після повалення тиранії на чолі Афін став Клісфен (VI ст. до н.е.). Він походив із аристократичного роду, проклятого афінянами за вбивство у храмі. Клісфен представляв інтереси простих громадян і був обраний першим архонтом.

Саме він, продовживши справу Солона, утвердив демократію в Афінах.

Клісфен збільшив кількість філ до 10, поділивши землі поліса за територіальним принципом. У зв'язку з цим він змінив спосіб виборів до органів влади. Тепер до народних зборів входило 500 осіб, по 50 від кожної філи. Керував ними громадянин, якого обирали на один день за жеребом. Він зберігав державну печатку, ключі від скарбниці, вислуховував скарги афінян.

Клісфен утворив колегії, які стежили за дотриманням афінянами законів і звичаїв. До їх складу входили: по 10 скарбничих, військових командирів (стратегів), чиновників та ін.

Усі громадяни Афіньської держави, які могли довести своє афіньське походження, дістали рівні права. Вони могли брати участь у народних зборах і засіданнях суду, керувати полісом.

Народні збори вирішували, помилувати чи ні засудженого на смерть. Він виходив на агору із мотузкою на ший. Якщо засудженого милували, то мотузку знімали, якщо ні – то відразу страчували. За Клісфена вперше було запроваджено таємне голосування, яке проводилося з використанням чорних і білих камінців. Білий камінець означав згоду, а чорний – незгоду з рішенням.

Щороку громадяни Афін проводили «суд черепків» – остракізм, вирішували, хто в Афінах є можливою загрозою для демократії й кого потрібно вигнати з міста. Кожен афінянин таємно записував на черепку ім'я. Якщо третина із 18 000 громадян називала одну й ту саму людину, то визначений голосуванням мав за 10 днів залишити Афіни.

Клісфен став жертвою своїх реформ. Він був першим політиком, якого піддали остракізму і вигнали з міста.

Демократичний устрій Афін, започаткований Солонем і утверджений Клісфеном, набув поширення у більшості грецьких полісів і був типовим для міст-держав Греції та їхніх колоній.

НАКАЗ ЗЕВСА

вивчіть слова
та їх значення

Агора – ринкова площа в Афінах, на якій відбувалися народні збори.

Посперечайтесь
з мудрецем

Порівняйте демократичний устрій Афін, запроваджений Солонем, і устрій за часів Клісфена?

ЗАГАДКИ ДЕЛЬФІЙСЬКОГО ОРАКУЛА

1. Звідки пішов вислів «драконівські закони»?
2. У чому полягали заслуги Солона перед афіньськими громадянами?
3. Що було характерне для тиранії в Афінах?

Утворення Афіньської
держави

§ 34. Греко-перські війни

Час величних перемог

Греко-перські війни

1. Перське вторгнення в Грецію

У 492 р. до н.е. перський цар Дарій прагнув захопити весь світ, розпочав війну проти грецьких полісів. Він знав, що роз'єднані міста-держави, які часто ворогували між собою, навряд чи зможуть зібрати проти нього потужну армію. Дарій відправив у Грецію велике військо, яке очолив полководець Мардоній. Перський воєначальник розділив його на дві частини. Одна з них ішла суходолом через Фракію до Афін, друга – пливла на кораблях уздовж Балканського узбережжя.

Фракійці вороже поставилися до персів. Вони утворювали невеликі загони і постійно нападали на чужинців. У таких дрібних сутичках перси зазнали відчутних втрат. Незважаючи на це, Мардоній продовжував рух у бік Афін, розраховуючи на могутність перського флоту. Та, здавалося, самі боги захища-

ли греків. Неповдалі від Афонського мису перський флот потрапив у жахливий шторм. Один за одним стихія поглинула більшість кораблів. Перський флот перестав існувати, і Мардоній змушений був повернути назад. Але Дарій не полишив своїх планів підкорити Грецію. Він готувався до нового походу в Елладу. Грецію чекали нові випробування.

2. Марафонська битва

У наступному, 491 р. до н.е. Дарій відправив у грецькі міста послів з вимогою підкоритися йому. Деякі поліси не відважилися на відкриту боротьбу і визнали зверхність перського царя. Але спартанці та афіняни не бажали влади чужинців над собою. Вони вбили перських послів, і це означало оголошення війни Дарію.

У 490 р. перси розпочали новий похід у Грецію. Основні сили проти завойовників зібрали Афіни, Платеї та деякі інші поліси, пізніше до них приєдналася Спарта. Військо Дарія, очолюване колишнім тираном Афін – сином Пісistrата, Гіпием, висадилося неподалік містечка Марафон, за 42 км від Афін. Назустріч йому вийшли афіняни.

ЦЕ ЦІКАВО

Грецького воїна Філіппіда було відправлено посланцем з проханням про допомогу у війні з персами. За дві доби він пробіг 225 км до Спарти і назад. Потім він узяв участь у битві та пробіг ще 42 км до Акрополя в Афінах. Там він вигукнув: «Ми перемогли!» – і помер від втоми. Пізніше на його честь афіняни започаткували «марафонську дистанцію» в легкоатлетичних змаганнях, яка дорівнює 42 км 195 м.

Армії готувалися до битви. Перси розташували у центрі лучників, а справа і зліва від них, на флангах, – кінноту. План був простий. Доки лучники обстрілюють грецькі війська, кіннота оточує їх, і ось вона – перемога! Афіняни довго не могли вирішити, чи варто їм вступати у бій. Голосуванням вони все ж таки прийшли до думки, що потрібно чинити опір загарбникам. Але жоден з 10 афінських стратегів не бажав узяти на себе відповідальність і хоча б вишикувати військо у бойові порядки. Найбільш рішучим виявився Мільтіад. Уранці 12 серпня 490 р. до н.е. він почав готуватися до битви.

Щоб уникнути оточення, грецький полководець посилив фланги. На правий фланг Мільтіад поставив афінян, а ліворуч – могутніх піхотинців-платеян, які були союзниками Афін. Кінноти грецькі війська не мали. Тільки-но Мільтіад вишикував війська, як відразу ж віддав наказ іти в атаку. Греки кинулися на ворогів. Перси були здивовані й навіть налякані таким перебігом подій. Чи могли вони собі уявити, що військо, значно менше за чисельністю, атакуватиме такого могутнього супротивника? Адже чисельність грецького війська становила близько 10 тис. чоловік, а перського – 25 тис.

Прощання воїна. Розпис. Друга пол. V ст. до н.е.

Розпочався запеклий бій, у якому вирішувалася доля Греції. Доки перські лучники обстрілювали грецьку фалангу, кіннота кинулася вперед. Але не так легко було перемогти греків, які захищали свою батьківщину. Перси наštовхнулися на могутній спротив і змушені були відступити. Тоді Мільтіад ударив по перському війську з флангів. Вороги не витримали цієї атаки й почали втікати. Майже півтора кілометра греки переслідували загарбників.

Останній бій відбувся на березі моря. За твердженням Геродота, перси не встигли сісти на кораблі й були повністю розгромлені. Греки здобули блискучу перемогу. Їм вдалося захопити сім перських кораблів. Під час битви афіняни втратили 192 воїна, тоді як перси залишили на полі бою 6400.

3. Похід Ксеркса

До наступного походу проти греків перси готувалися майже 10 років. Але цар Дарій I вже не зміг помститися грекам за поразку. Він помер у 486 р. до н.е. Підготовку до бойових дій проти греків продовжив його наступник – Ксеркс. У 480 р. велике перське військо, підсилене загонами, які складалися з населення підкорених країн, вирушило у похід проти Греції. Єгиптяни й фінікійці,

Схема Марафонської битви

Битва біля Фермопіл.
Малюнок з книги «Le costume
et les armes des soldats de tous
les temps»

підвладні персам, збудували міст через протоку Гелеспонт (Дарданелли), щоб пройти на територію Греції в районі Фессалії. Але знову стихія була на боці греків – буря зруйнувала споруду.

Розгніваний Ксеркс наказав відрубати будівельникам голови. Було покаране й море. Його відшмагали 300 ударами батогів і кинули у воду кайдани. Це символізувало підкорення моря персами. Після цього з кораблів було споруджено нову переправу, через яку сім діб безперервно йшли загони Ксеркса. 1200 перських кораблів перевозили зброю та військове спорядження. Переправивши військо Ксеркс відрядив до грецьких міст, – окрім Афін і Спарти, які вважав головними супротивниками, – послів з наказом скласти зброю. Кілька полісів погодилися піти під його верховенство. Афіни й Спарта знову очолили боротьбу греків за свободу. Вони готувалися до битви не на життя, а на смерть.

Перси спрямували своє військо до Афін, просуваючись морем та суходолом. Кораблі Ксеркса рухалися назустріч ворогові. Погода була гарною, а море спокійним. Ніщо не віщувало біди. Але, як і під час походу Дарія, зненацька зчинилася буря, яка тривала близько трьох діб. Під час стихії перси втратили 400 кораблів та багато воїнів. Ксеркс дуже засмутився, але не припинив похід. Він привів свої війська до річки Фенікс і розбив на її березі табір. Неширока річкова долина закінчувалася ущелиною, яка мала назву Фермопіли і з'єднувала Північну й Середню Грецію. Саме там чекали персів грецькі війська на чолі із спартанським царем Леонідом.

Співвідношення сил у битві біля Фермопіл

5000 воїнів:	За різними версіями,
500 тигейців та мотинейців,	від 50 до 350 тис.
300 спартанців,	чоловік
120 орхамінців, близько	
1000 воїнів з Аркадії,	
400 з Коринфа,	
200 з Фмунта,	
80 з Мікен,	
700 з Беотії, 400 з Фію,	
1000 фокійців та ін.	
ГРЕКИ	ПЕРСИ

4. Битва біля Фермопіл

Для битви з персами греки обрали надзвичайно зручну позицію. Цар Леонід зосередив свої війська у кінці вузької ущелини, де ще задовго до цих подій було побудовано кам'яний мур з брамою. Греки зайняли позицію для оборонного бою і спокійно чекали ворога. Перси мали, як мінімум, десятиразову перевагу в кількості воїнів. Ксеркс був як ніколи впевнений у собі й мріяв про близьку перемогу. Але вирішив вислати розвідку, яка й сповістила йому про малу чисельність греків та їхню рішучість до битви. Чотири доби перський цар чекав, що греки здадуться або залишать свої позиції.

Але його сподівання не виправдалися, греки не злякалися величезного

ПРОМОВА ОРАТОРА

прочитайте документ

Геродот про битву біля Фермопіл

...Коли у більшості еллінів списи вже зламались, вони рубали персів мечами. У цій битві загинув і Леонід... За тіло Леоніда відбулась жорстока сутичка між персами і лакедемонянами, поки, нарешті, елліни, завдяки своїй хоробрості, не забрали тіло до себе після того, як чотири рази змушували втікати ворога...

Доведіть, спираючись на оповідь Геродота, що спартанці, справді були мужніми та хоробрими воїнами.

війська загарбників. І Ксеркс розпочав битву. Спочатку він відправив у бій загони, які склалися із підкорених народів. Цілий день греки відбивали перські атаки. Наступного дня атаку почали добірні загони Ксеркса. Але навіть найкращим перським воїнам не вдалося здолати опір греків. Тоді загарбники почали шукати інший шлях до перемоги. Один з греків, які потрапили в полон, пообіцяв показати перському цареві таємну гірську стежку, що вела у тил військ Леоніда. Вночі зрадник повів ворога до перемоги. Цар Леонід своєчасно дізнався про підступний напад персів. Він наказав воїнам покинути укріплення і відступати, а сам з 300 спартанськими воїнами залишився прикривати відхід інших грецьких сил. Спартанці зосередилися в ущелині й захищалися мечами, руками і навіть зубами, доки всі до одного не загинули. У бою поліг і цар Леонід. Його тіло спартанці поклали на землю і створили навколо нього живе коло, захищаючи свого, хоча й мертвого, царя. Величезною була ціна перемоги Ксеркса. На думку деяких істориків, перси втратили близько 20 тис. чоловік. Загинули тут і сини Дарія – Аброком та Гіперанф. Подвиг трьохсот спартанців навіки залишився у пам'яті нащадків. На їхню честь на місці битви греки поставили кам'яного лева, який повинен нагадувати про сміливість, мужність і відвагу спартанських воїнів та їхнього царя Леоніда.

5. Саламінська битва

Після перемоги біля Фермопіл Ксеркс продовжив похід до Афін. Перси через ущелину рушили до Середньої Греції й увійшли до

ВІЙСКОВА ТАЄМНИЦЯ

Співвідношення сил у Саламінській битві

Афіни – 150 бойових кораблів,	Фінікія – 100 – 120 бойових кораблів,
Пелопоннес – 50,	поліси Іонії – 100,
Коринф – 40,	Єгипет – 75 – 90,
Егіна – 30,	Кіпр – 50,
Мегари – 20	Сицилія – 30,
інші – 20.	Карія – 25,
	Лікія – 20, інші – 50.

ГРЕКИ

ПЕРСИ

Греко-перські війни

Атики. Вони рухалися і суходолом і морем. Смертельна небезпека загрожувала Афінам. Жителі цього поліса розуміли, що навряд чи зможуть захистити місто. Афіняни завантажили на кораблі все потрібне і переправились на о. Саламін. Тільки в Акрополі зосередилося кілька десятків городян, які вирішили до останнього захищати храм богині Афіни.

Перси, увійшовши до безлюдного міста, атакували храм, але взяти його не змогли – захисники скидали зі стін на ворогів велетенські кам'яні брили. Ксеркс запропонував афінянам скласти зброю і здатися, обіцяючи зберегти їм життя, але спротив тривав. Тоді перські воїни непоміченими піднялися схилом до храму і напали на захисників. Акрополь було захоплено, а всіх його оборонців знищено. Сам храм перси пограбували та спалили.

У цей час 800 перських кораблів підійшли до о. Саламін. Тут зосередився грецький флот, очолюваний спартанцем Еврібіадом. Він налічував 370 кораблів. У цей вирішальний момент греки довго сперечалися, чи давати бій, чи відступити.

Але коли греки побачили, що вони оточені, а шлях до материка відрізаний, від суперечки не залишилося й сліду. Їхні кораблі вийшли у відкрите море назустріч ворогові. На відміну від персів, греки чітко виконували накази командирів, і рухливі грецькі трієри нищили скупчені у вузькій протоці перські кораблі. Втрати в армії Ксеркса були величезні. Більшість його воїнів просто не вміли плавати й потонули разом із своїми кораблями. Перський цар спостерігав за битвою з високого берега. Він обіцяв щедро винагородити тих, хто відзначиться хоробрістю. Але нагороджувати було нікого, битву перси програли. І хоч у Ксеркса ще залишалися багато кораблів і велика армія, він вирішив припинити війну.

6. Остаточна перемога греків та її значення

Відступаючих персів не переслідували. Ксеркс повернувся у Фессалію, звідки починав наступ. Тут він поділив свою армію на дві частини. Одну з них він залишив у Греції для продовження війни, а іншу вирішив переправити до Азії. Шлях додому був надзвичайно тяжким. Сорок п'ять днів та ночей ішло військо Ксеркса грецькою землею. Місцеве населення докладало всіх зусиль, щоб загарбники не отримали продуктів харчування. Коли ж перси підійшли до переправи, то з'ясувалося, що міст через Геллеспонт (Дарданелли) зруйновано. Довго стомлені та голодні воїни кораблями переправлялися через протоку. Від колишнього великого та могутнього війська Ксеркса не лишилося й сліду.

НАКАЗ ЗЕВСА

вивчіть слова
та їх значення

Трієра – весловий військовий корабель з трьома рядами весел, розташованими один над одним у шаховому порядку.

Порядок шикуння воїнів
грецької фаланги

Ті загони перської армії, що лишилися в Греції, очолив досвідчений полководець Мардоній. Він повернувся до Атики й знову захопив Афіни. Вирішальна битва між об'єднаними силами грецьких міст-держав і персами відбулася в 479 р. до н.е. біля міста Платеї. Вісім днів вишикувані війська не наважувалися розпочати бій, бо жерці пообіцяли перемогу тій стороні, що буде оборонятися. І лише на дев'ятий день греки перейшли до активних дій, захопивши перський обоз з продовольством. Ворог відповів атакою кінноти.

Під час цієї битви відзначилися спартанці на чолі з царем Павсанієм. Вони дали відсіч гвардії Мардонія, який ішов у бій разом із своїми воїнами. Перський командир не врахував, що спартанцям, добре озброєним, тренуваним, витривалим і загартованим у багатьох битвах, у рукопашному бою не було рівних. Вони вбили Мардонія й повністю знищили його загін. У цій битві перси були вщент розбиті. Втрати становили близько 70 тис. чоловік. Після нищівної поразки перси більше не наважилися на великі походи проти Греції, але війна, переважно на морі, тривала ще близько 30 років, до 449 р. до н.е.

7. Перший Афіньський морський союз

Війна з персами спонукала грецькі міста до об'єднання для захисту своїх земель від ворожого вторгнення. Між жителями континенту й островних територій склався союз на чолі з Афінами. Усі його учасники повинні були вносити до загальної скарбниці кошти на військові потреби, будувати кораблі, надавати озброєні загони. З північного берега Егейського моря до Афін везли золото, деревину для будівництва кораблів, з Північного Причорномор'я – пшеницю. Флот союзників налічував близько 400 кораблів. Головним завданням морських сил союзу було не впускати персів до Егейського моря і до узбережжя Греції. Поступово Афіни захопили владу в союзі й підпорядкували собі всіх його учасників.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Скарбниця Афіньського морського союзу була на о. Делос, тому цей союз інколи називають Делоським.

ВЕЛИКА МАНДРІВКА

Позначте на контурній карті:

1. Напрямки походів персів.
2. Місця основних битв у греко-перських війнах.

Посперечайтесь з мудрецем

Чому греки перемогли у війнах з персами?

ЗАГАДКИ ДЕЛЬФІЙСЬКОГО ОРАКУЛА

1. Опишіть перебіг Марафонської битви.
2. Хто очолював війська греків і персів у битві біля Фермопіл?
3. У чому полягав подвиг трьохсот спартанців?
4. Як було здобуто остаточну перемогу греків над персами на суходолі?

§ 35. Розквіт афінської демократії

Злет і падіння

1. Вдосконалення демократії за Перікла. Політичний устрій Афінської держави

Ставши наймогутнішою державою Греції, Афіни досягли свого розквіту за часів Перікла (495–429 р. до н.е.). Він належав до відомого аристократичного роду і був правнуком Клісфена. Перікл мав добру освіту, багато талантів. Будучи гарним оратором, він швидко завоював повагу афінян. У 462 р. до н.е. Перікл провів реформу ареопагу, позбавивши аристократію привілеїв. Він зрівняв усіх громадян незалежно від майнового стану в правах. Вони могли бути обраними до органів влади всіх рівнів.

За Перікла найвищим органом влади стала еклесія. У її роботі мали право брати участь усі громадяни, яким виповнилося 20 років. Життя суспільства регулювалося не законами, як раніше, а постановами народних зборів, які майже завжди підтримували Перікла. З його ініціативи афінянам почали платити гроші за участь у засіданнях органів влади, суду та за службу в армії (так звані діети).

Реформи Перікла сприяли вдосконаленню в Афінській державі демократії. Її ознаками були:

- рівність усіх громадян (громадянами не могли стати раби, іноземці та союзники);
- виборність органів влади;
- участь демосу в керівництві державою;
- провідна роль народних зборів.

Час правління Перікла позначився розквітом культури – в Афінах жили найвідоміші в Греції філософи, митці, вчені. Афінянам видавали гроші на відвідування театральних вистав та інших видовищ. Перікл розгорнув грандіозне будівництво в Афінах, зокрема відновив храми Акрополя, зруйновані персами під час греко-перських війн.

Перікл здобув велику популярність у народі, його обирали головним стратегом протягом 444–429 рр. до н.е. (за винятком 430 р. до н.е.). Але його реформи мали не тільки позитивні наслідки. Щоденні грошові виплати призвели до того, що Перікл почав самостійно розпоряджатися казною поліса. Поширилися хабарництво, підкуп виборців. Афіняни перестали сприймати службу в армії як почесний обов'язок – наймали замість себе інших людей. Тепер громадяни поліса не обов'язково мали тяжко працювати, щоб прогодувати себе та родину. Працьовитість перестала бути чеснотою.

Проте загалом правління Перікла було періодом розквіту Афінської держави. Її зміцнення та поширення у Греції влади Афін викликало невдоволення в інших полісах.

Афінський Акрополь

НАКАЗ ЗЕВСА

вивчіть слова
та їх значення

Оратор – людина, яка майстерно вміє виголошувати промови.

Парфенон (храм Афіни Парфенос) на вершині Акрополя

2. Пелопоннеська війна (431–404 рр. до н.е.)

Суперництво найбільших міст-держав за владу над Елладою, за контроль над колоніями, страх правителів Спарти, Коринфа та інших полісів перед поширенням демократії, що панувала в Афінах, стали причинами війни між Афінами і Спартою та їхніми союзниками.

Приводом до війни був конфлікт між Афінами і союзниками Спарти – Коринфом і Мегарами. Перікл оголосив Мегарі торговельну війну. Спарта, у свою чергу, звернулася до Афін з вимогою припинити економічну облогу союзників. Коли Перікл відмовився це зробити, Спарта розпочала війну проти Афін. Ця війна відома в історії як Пелопоннеська.

Спарта мала численну добре озброєну та дисципліновану армію, яка була кращою за афінську. Але афіняни одноособово володарювали на морі. Їхній флот мав близько 300 трієр. Саме за допомогою флоту Перікл мав надію розгромити ворога. Афіняни розраховували на те, що міцні укріплення міста, а також так звані довгі мури (довжиною 42 км), що сполучали Афіни і порт Пірей, допоможуть їм відбити напади спартанців, а флот заблокує Пелопоннес і змусить супротивників здатися. Пелопоннеську війну умовно поділяють на два періоди: Архідамова війна та Декелейська війна.

Архідамова війна (назва пішла від імені царя Спарти – Архідама) розпочалася у 431 р. до н.е. невдалим нападом союзника Спарти Фів на місто Платеї, яке було союзником Афін. Багато фіванців загинуло, а ті, хто потрапив у полон, були страчені. Тоді спартанці на чолі з Архідамом вдерлися в Аттику. Спартанці спустошили околиці Афін, але, не зважившись на облогу, відступили. У цей самий час афіняни захопили Мегару й Егіну.

Перікл

ПРОМОВА ОРАТОРА

прочитайте документ

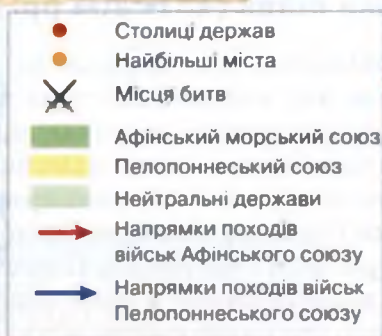
Плутарх про Перікла

Як стратег Перікл славився насамперед своєю обережністю: він ніколи не рвався непродумано до битви, якщо вона була пов'язана з великим ризиком і результату її не можна було передбачити. Він не наслідував і не брав собі за зразок тих полководців, які добивалися блискучого успіху ризикованими діями і ставали предметом загального подиву. Перікл постійно говорив своїм громадянам, що, наскільки це залежить від нього, вони завжди будуть жити в мирі.

1. Чому Плутарх вважає Перікла уславленим стратегом?
2. Чому Перікл, будучи уславленим стратегом, прагнув не війни, а миру?

Розквіт афінської демократії

Пелопоннеська війна.
431–404 рр. до н.е.

У 430 р. до н.е. Архідам знову увійшов до Аттики й кілька місяців утримував в облозі Афіни. У місті, що було переповнене втікачами з усієї Аттики, розпочалися голод і епідемія чуми. І хоча афінський флот блокував Пелопоннес, в афінян не вистачало піхоти, щоб звільнити місто. Війна затяглася. У 429 р. до н.е. в оточених Афінах від чуми померла велика кількість городян, серед них був і Перікл.

Війна велася з перемінним успіхом. На суходолі домінували спартанці, а на морі цілком володарювали афіняни. У 422 р. до н.е. біля Амфіополя відбулася вирішальна битва Архідамової війни. Під час бою загинули як полководець спартанців Брасид, так і Клеон – стратег, який очолював афінян. Військо Афін було розгромлене, але і їхні вороги не мали сил, щоб продовжити війну.

ПРОМОВА ОРАТОРА

прочитайте документ

Плутарх про Перікла

Коли Перікл уже був при смерті, біля нього зібралися щонайкращі громадяни і його друзі, які залишилися в живих. Вони говорили про його небуденні якості й значення в державі, перелічували його подвиги й численні воєнні трофеї... Перікл уважно все це слухав і, перебивши їх, сказав, що він дивується їхній мові, бо вони хвалять його і згадують такі його заслуги, якими він завдячує в не меншій мірі своєму щастю і до яких були причетні інші стратеги, а так і не згадали найпрекраснішої і найважливішої з його заслуг. «Адже з моєї вини, – підкреслив він, – ніхто з афінян не носив жалобу».

Що Перікл вважав найважливішою своєю заслугою перед афінянами? Чи вважаєте ви, що це, справді, основна заслуга Перікла? Обґрунтуйте свою думку.

Алквіад

У 421 р. до н.е. між супротивниками було укладено Нікійв мир. Він повертав держави до становища, яке існувало до початку військових дій. Але мир, укладений на 50 років, протримався недовго.

Декелейська війна. У 420 р. до н.е. стратегом в Афінах було обрано Алквіада. У 415 р. до н.е. він почав військовий похід на о. Сицилію. Метою Афін було захопити багатий на хліб острів і припинити постачання продуктів до Пелопоннеса. Це змусило б Спарту капітулювати. Афінські війська захопили острівне місто Катану і взяли в облогу Сиракузи.

Та сталося непередбачуване – Алквіада звинуватили у неповазі до богів і відкликали на суд до Афін. Щоб уникнути покарання, полководець утік до Спарти, передавши командування Нікією. Спартанці на чолі з Гісиппом висадилися на острові й атакували ворога біля Сиракуз. Афіняни зазнали нищівної поразки. Не допомогло їм і підкріплення, яке привів Демосфен з рідного поліса. Афінська армія втратила понад 10 000 солдатів, 200 трієр, 7000 полонених було перетворено на рабів. Демосфена і Нікія, яких спартанці захопили під час битви, стратили. Вдершись до Аттики, спартанці захопили фортецю Декелея, і на їхній бік перейшло 20 000 афінських рабів.

Дещо пізніше в Афінах владу захопила аристократія, яка намагалася замиритися із спартанцями. Але спартанці вимагали відмови Афін від панування на морі. Домовитися не вдалося. Ще багато трагічних сторінок було у цій братовбивчій війні. Вирішальна битва відбулася в 405 р. до н.е. біля гирла річки Егоспотоми. Спартанськими військами командував Лісандр, який не тільки удвічі підвищив платню веслувальникам на кораблях, а й пообіцяв те саме афінцям, якщо вони перейдуть на його бік. Почалося масове дезертирство в афінській ескадрі.

П'ять днів кораблі супротивників не наважувалися почати бій. Спартанці виявили рішучість і атакували ворога одночасно на морі й на суходолі. Це принесло їм перемогу. Спартанці, крім хоробрості, виявили ще й жорстокість: вони відразу стратили 3000 полонених. У 404 р. до н.е. оточені афінцями капітулювали. «Довгі мури» були зруйновані, залишки флоту знищені. Морський союз, очолюваний Афінами, розпався. Першість у Греції перейшла до Спарти.

ВЕЛИКА МАНДРІВКА

Позначте на контурній карті:

1. Напрямки походів афінців і спартанців під час Пелопоннеської війни.
2. Місця основних битв Пелопоннеської війни.

Посперечайтесь з мудрецем

Які недоліки мала демократія за Перікла?

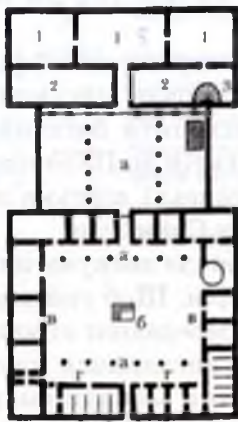
ЗАГАДКИ ДЕЛЬФІЙСЬКОГО ОРАКУЛА

1. Чому часи Перікла вважають розквітом демократії?
2. Назвіть основні ознаки афінської демократії.
3. Чому між Спартою і Афінами почалася війна?

Розквіт афінської демократії

План грецького будинку

- а – зали з колонами
- б – вівтар Зевса
- в – кімнати для чоловіків
- г – господарські приміщення
- 1 – кімнати для жінок на першому поверсі
- 2 – кімната для гостей на другому поверсі
- 3 – східці на другий поверх

§ 36. Повсякденне життя давніх афінян

Життя достойних

1. Житло та одяг

Житло греків було дуже простим. Будинок складався з двох частин: чоловічої й жіночої. Через ворота входили до передпокоїв, з обох боків від яких розташовувалися господарські приміщення. Далі – головна зала чоловічої половини з колонами. Посередині в ній стояв вівтар, присвячений Зевсу. З боків до нього примикали кімнати чоловіків. Коридор напроти головного входу вів до жіночої половини. Вона також мала залу з колонами та кімнати для жінок. За нею – приміщення для рабів та слуг. Якщо будинок мав два поверхи, то на другий поверх вели східці. На другому поверсі були кімнати для гостей та рабів. Тільки верхній поверх мав вікна, а нижній освітлювався через двері. Стіни білили як ззовні, так і всередині. Підлога була земляна, глиняна, інколи кам'яна. Деякі будинки мали опалення, каналізацію. В Афінах, на відміну від країн Стародавнього Сходу, розкіш не була модною.

Грецький одяг був так само простим. Складався із сорочки (хітона) і накидки (гіматія) або плаща. Одяг виготовляли із цілого шматка лляної або вовняної тканини, пізніше – бавовняної. Чоловіки вдягали короткі або довгі хітони. Жінки носили довгі, до п'ят, легкі, прикрашені вишивкою та золотом хітони.

2. Сім'я та виховання дітей

У Греції шлюби укладалися за розрахунком батьків. Законним вважався шлюб тільки між вільними громадянами. Очолював родину традиційно чоловік. Жінки із багатих родин майже весь час проводили у жіночій частині будинку – гінекії. Вони займалися не лише домашнім господарством, а й грою в м'яч, доглядом за зовнішністю, купанням, створенням вишуканих зачісок. У незаможних сім'ях жінки працювали нарівні з чоловіками. Вийти на вулицю жінка могла лише з дозволу чоловіка. Вона не мала впливу на громадське життя Афін, хоча в деяких полісах у жінок було більше прав. Народження дитини у грецькій родині відзначали пишним бенкетом. Якщо це був хлопчик, на дверях оселі вивішували маслинову гілку, якщо дівчинка – стрічку. На десятий день дитина отримувала ім'я. Інколи сім'ї відмовлялися від дівчаток чи дітей, що мали фізичні вади.

Греки вважали, що у людині все повинно бути прекрасним – і душа, і розум, і тіло. Тому великого значення вони надавали освіті та вихованню. Хлопчиків до семи років виховували батьки. Потім їх передавали у руки педагога – раба.

Чоловічий одяг часів Перікла

Святковий жіночий одяг

який водив дітей до школи та стежив за поведінкою їх на вулиці. Школи були початкові, середні та вищі. У початковій школі учні віком 7–12 років не тільки навчалися читати, писати, рахувати, а й займалися спортом та музикою. Вранці учні пізнавали різні науки. Хлопчики напам'ять вчили поеми Гомера. О 12 годині вони робили фізичні вправи.

У середніх школах – гімнасіях – перебували юнаки з 12 до 18 років. Оскільки цінувалося ораторське мистецтво, то тут вивчали граматику, риторику (мистецтво переконливо говорити), займалися гімнастикою. Хлопчаки бігали, стрибали, метали диск і спис, боролися. Усі школи були приватними, тому за навчання платили гроші. Найбільш талановиті юнаки навчалися у відомих мислителів, таких як Піфагор, Сократ, Платон, Аристотель.

Відома була Академія Платона, заснована у 388 р. до н.е. в саду Академа. Над її входом був напис: «Нехай сюди не зайде той, хто не обізнаний з математикою». Тут вивчали математику, астрономію, основи музичного мистецтва. Академіки (учні) відточували свої знання у суперечках – диспутах. Визначалася тема, і всі по черзі висловлював свої думки. З 18 років юнаки – ефеби – проходили військову службу. У 20 років їхні імена заносили до списків громадян міста. Перед цим вони складали присягу на вірність полісу. З цього часу вони мали право брати участь у політичному житті. Лише у 30 років чоловіки здобували право обиратися на керівні посади.

Дівчаток від народження і до 15 років, коли вони мали право виходити заміж, виховувала мама вдома. Так само як і хлопчиків, їх навчали читати й писати, а ще шити, ткати, виконувати різноманітну домашню роботу. Мати передавала свої знання, щоб донька в заміжжі уміла керувати господарством.

ПРОМОВА ОРАТОР.

прочитайте документ

Присяга громадянина Афін

Я не зганьблю священної зброї й не покину товариша, з яким їтиму в строю, а захищатиму і храми і святині – сам і разом з багатьма. Вітчизну залишу після себе не зменшеною, а більшою й кращою, ніж сам її успадкував. І я підкорятимусь владі, яка постійно існує, і дотримуватимусь установлених законів, а також тих нових, які запровадить у згоді народ. І якщо хтось скасовуватиме закони чи не підкорятиметься їм, я не допущу цього, а захищатиму їх і сам і разом з усіма. І я шануватиму батьківські святині.

Які чесноти були для громадян Афін найважливішими?

Посперечайтесь
з мудрецем

Чим афінське виховання відрізнялося від спартанського?

ЗАГАДКИ ДЕЛЬФІЙСЬКОГО ОРАКУЛА

1. Опишіть житло давніх греків.
2. Порівняйте чоловічий і жіночий давньогрецький одяг.
3. Які предмети вивчали хлопчики в афінській школі?

Повсякденне життя
давніх афінян

§ 37. Релігія давніх греків

Сходження на Олімп

1. Міфи про богів і героїв

Стародавні греки, як і інші народи, обожнювали явища природи, які не могли пояснити. Греки наповнили світ величезною кількістю різноманітних чудернацьких створінь. Вони склали цікаві оповіді – міфи – про своїх богів, людей та фантастичних чудовиськ.

Міф про створення світу і походження богів. За уявленнями давніх греків, коли ще не існувало Всесвіту, навкруги був лише Хаос. У ньому існувало джерело життя, з якого і народилася Гея – Земля. Глибоко під нею розкинувся Тартар – безмежне царство вічної темряви. Потім у Всесвіт прийшла могутня сила кохання – Ерос. Народилися ніч – Нікта і день – Гемера. З того часу день і ніч, світло і темрява змінюють одне одного.

Над землею Геєю розкинулося небо Уран. Від них походять могутні титани. Першим був Океан, що своїми водами омивав усю землю. Від нього та богині Фетіди народилися усі річки. Титани Гіперон і Тейя дали світові своїх дітей: Сонце – Геліос, Місяць – Селену та зорю – Еос. Дітьми Геї були також Кронос і Рея. Кронос відібрав владу у свого батька Урана. Гея напроорочила йому, що так само, як він позбавив влади Урана, його діти позбавлять влади самого Кроноса. Тому могутній бог відразу ж ковтав своїх дітей-немовлят. Така доля спіткала Геру, Деметру, Аїда, Посейдона. Коли ж народився наступний син Кроноса – Зевс, Рея сховала його на о. Крит, а Кроносу дала проковтнути камінь. Коли Зевс виріс, він напоїв батька чарівним зіллям і звільнив своїх братів та сестер.

З приходом у світ нових богів почалася війна між ними і титанами, яка тривала довгих 10 років. Переможених титанів скинули у Тартар. Зевс, якого визнали найголовнішим із богів, розподілив світ. Собі він узяв небо, Посейдонові віддав море, Аїдові – підземне царство, де мешкали душі померлих. Зевс був володарем вітрів і хмар, блискавок і грому. Своім скіпетром він наганяв шторми, бурі та урагани. Так само швидко бог міг і заспокоїти сили природи. Зевс був не лише володарем над богами, а й батьком багатьох героїв – Геракла, Персея, царів Міноса, Радаманса та ін. Дружиною Зевса була богиня Гера – хоронителька домашнього вогнища, покровителька жінок і шлюбу. Вона мала мстивий характер і накликала лихо на богів, героїв та людей.

Грецькі боги були схожі на людей і мешкали за хмарами на вершині величної, вкритої блискучими снігами гори Олімп. Вони уявлялися надзвичайно мудрими, могутніми, красивими істотами, інколи добрими до людей.

Кронос і Рея

Зевс

Аполлон

Гіганти

часом – злими. Боги уособлювали сили природи, керували цілим світом, визначаючи його долю та долю кожного створіння, у тому числі й людей. Усі вони становили велику родину, тобто мали спільних батьків. Вважалося, що боги мешкають у золотому палаці, створеному богом-ковалем Гефестом. Там панувало вічне літо, а хмари ховали богів від людського ока. Жодна людина не наважувалася піднятися на Олімп, щоб не потурбувати богів.

Серед багатьох богів і героїв були й найбільш шановані греками. **Аполлон** – покровитель мистецтв. Ще дитиною він знищив велетенського змія Піфона, що розорвав Дельфійські землі. **Артеміда** – богиня полювання й тварин. Вона мандрувала лісами, гірськими схилами у супроводі німф, диких тварин і птахів. Артеміда не любила, коли люди втручалися у її володіння, й карала тих, хто шкодив природі. **Афіна** – богиня мудрості, ремесел, справедливої війни. Вона народилася з голови Зевса у повному військовому озброєнні. Її символи – сова та змія. Афіну зображали з щитом, прикрашеним головою Медузи, яка мала силу перетворювати людей на камінь.

Афіна виступала також покровителькою героїв, гончарів, ткачів та захисницею законів. **Гефест** – бог вогню та ковальської справи. **Діоніс** – бог родючості, виноградарства та виноробства. **Гермес** – посланець богів, захисник подорожніх, мандрівників, купців. Він був посередником між світом живих і померлих, провідником душ до царства Аїда. Гермеса зображають юнаком у капелюсі із загнутими полями, у золотих сандаліях, з крилами, з золотим магічним жезлом, прикрашеним двома зміями. **Афродіта** – богиня краси й кохання. За однією з версій вона народилася із краплин крові Урана, які потрапили до моря. Греки уявляли її в оточенні троянд і нарцисів. Афродіта уособлювала доброту та радість життя. **Арес** – бог несправедливої війни. Його символами були спис, смолоскип, собака, шуліка. Греки вважали, що під час битви цей бог мчав на своїй колісниці, збираючи кроваву данину.

Міфи про героїв. Улюбленими героями грецьких міфів були Тезей, Геракл, Одисей, Ясон, Ахілл та ін. Вони – нащадки богів або напівбоги. Герої були сильними, витривалими, мужніми, кмітливими. Кожен з них уособлював певні чесноти, був прикладом для наслідування і підтриманий богами, протягом життя здійснив безліч подвигів, захищаючи людство.

Уособленням доброї безмежної сили був Геракл, син безсмертного Зевса та смертної Алкмени. Зевс пророкував йому стати могутнім царем та володарем Пелопоннесу. Але життя склалося по-іншому. Гера постійно переслідувала героя. Коли Гераклу було 8 місяців, вона підіслала до

НАКАЗ ЗЕВСА

**вивчіть слова
та їх значення**

Титан – могутній міфічний велетень.

Німфи – божества у вигляді молодих дівчат, що жили у лісах, полях, печерах, уособлювали сили природи.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

12 головних богів греків:
Зевс, Посейдон, Аїд, Гера, Артеміда, Афіна, Гермес, Аполлон, Гефест, Афродіта, Арес, Діоніс.

Святилище Афіни у Дельфах

*Геракл, Цербер і Еврисфей.
Близько 530 р. до н.е.*

ліжка малюка двох зміїв, яких він задушив голими руками. Одного разу Гера затьмарила йому розум і він, сприйнявши своїх дітей за страшних потвор, убив їх. Отямившись, Геракл пішов у Дельфи до оракула, який наказав йому 12 років служити царю Еврисфею. Лише тоді боги могли вибачити його гріх. За наказом Еврисфея Геракл здійснив 12 подвигів. Під час подорожей могутньому герою допомагали Гефест, Гермес, Афіна, але головним покровителем лишався Зевс.

Ще одним героєм був Персей – син Зевса і Данаї. Його послав цар Полідект на пошуки страшного чудовиська – горгони Медузи, яка своїм поглядом перетворювала людей на камінь. Німфи дали Персею крилаті сандалії, шапку-невидимку. Гермес озброїв його ножем, Афіна – щитом-дзеркалом. За їх допомогою Персей переміг Медузу. Персей виконав завдання Полідекта, але цар не повірив йому. Тоді герой показав голову чудовиська, і Полідект перетворився на камінь. Голову горгони віддали Афіні, яка прикрасила нею свій бойовий щит.

2. Підземний світ. Царство мертвих

На відміну від богів, люди були смертними. Греки вважали, що царство мертвих розташоване у надрах землі, а вхід до нього далеко на заході, за Океаном, який омиває землю. Гермес супроводжував туди душі померлих, показуючи їм шлях. Дійшовши до підземної річки Стікс, він передавав їх до рук перевізника на ім'я Харон, який перевозив душі до царства померлих, збираючи з них платню за переправу. Тому померлому завжди клали до рота монету, щоб його душа не блукала вічно, а могла заплатити Харону за переправу. Вхід до підземного царства охороняв триголовий (у деяких переказах – п'ятидесятиголовий) собака – Цербер (Кербер). Цей пес нікому не дозволяв потрапити з царства Аїда до світу живих. Царство мертвих, на думку греків, поділялося на дві частини – Тартар і Елізіум. Місце в Тартарі займали грішники. Душі тих, хто праведно прожив своє життя, перебували в Елізіумі. Суд над мертвими здійснювали сини Зевса – Еак, Мінос та Радамант.

3. Дельфійський оракул

Спілкування людини з богами відбувалося у храмах. Спочатку храми не були місцем поклоніння богам. Греки вважали, що у храмі живе те або те божество, а молитися йому треба на площі перед храмом. Народ перед богами представляли жерці, яких обирали під час народних зборів. Вони молилися від імені всієї громади, здійснювали інші обряди. У храмах встановлювали скульптури богів. Жертовники стояли на площі перед храмами.

Богиня війни Афіна

Богиня полювання
Артеміда

Храм Аполлона у Дельфах.
IV ст. до н.е.

Одним з головних релігійних центрів вважався Дельфійський храм Аполлона з оракулом. Коли у грецьких державах відбувалося якесь стихійне лихо, розпочиналася війна або Греції загрожувала епідемія, місцеві жителі йшли у Дельфи, щоб почути пророцтво оракула та запитати у нього поради. Оракул пророкував вустами жриці храму бога Аполлона – Піфії. У Дельфійському храмі також можна було очиститися від тяжких гріхів. Згодом оракул посів важливе місце у політичному житті грецького суспільства. Так, сварки між окремими містами-державами вирішувалися саме у Дельфах. Хто правий, визначав оракул. Окрім Дельф, релігійними центрами Давньої Греції були Афіни, Олімпія та інші міста.

Дельфійський оракул

ЗАГАДКИ ДЕЛЬФІЙСЬКОГО ОРАКУЛА

1. Як виник, за уявленнями давніх греків, світ?
2. Чому Зевса можна назвати головним богом?
3. Опишіть шлях у царство мертвих.
4. Чим був відомий храм Аполлона у Дельфах?

Посперечайтесь
з мудрецем

Згадайте міфи про Геракла, які ви вивчали, і доведіть, що цей герой був уособленням доброї сили.

§ 38. Спортивні змагання у Давній Греції. Олімпійські ігри

Змагання мужніх

1. Легендарне й історичне минуле

У прекрасному грецькому місті Олімпії ще за часів Гомера на честь бога Зевса було започатковано спортивні змагання, відомі всьому людству, – **Олімпійські ігри**. Стародавні греки по-різному розповідали про це. Одні казали, що змагання були започатковані самим верховним богом після його перемоги над батьком Кроносом. Інші запевняли, що батьком Олімпійських ігор був нібито син Зевса, величний грецький герой Геракл. Існували також інші легенди про народження цих спортивних змагань.

Відродив Олімпійські ігри в 776 р. до н.е. цар Іфіт. Важкі тоді були часи, Греція страждала від пошестей і війн. Довго цар Іфіт міркував, як же зарадити цим бідам, і вирішив запитати про це у богів. Пішов Іфіт у Дельфи, щоб оракул допоміг йому. Піфія виголосила цареві волю богів. Вона сказала: «Щоб припинити війни та знищити хвороби, повинен Іфіт відродити Олімпійські ігри». Послухав цар оракула. Він запросив до себе спартанського правителя Лікурга. Разом з ним Іфіт склав та підписав угоду про перемир'я, яке укладалося на час проведення змагань, і оголосив Олімпію священним містом, куди заборонялося заходити із зброєю. Щоб греки завжди про це пам'ятали, текст угоди було викарбовано на бронзовому дискові, який зберігався в Олімпії.

2. Проведення Олімпійських ігор

Олімпійські ігри влаштовувалися один раз на чотири роки і тривали п'ять днів. Спочатку вони були лише частиною свята на честь бога Зевса та інших богів, яким поклонялися давні греки. Потім вони перетворилися на самостійні спортивні змагання. На ігри приїздили учасники й гості з усієї Греції та Малої Азії. На три місяці припинялися будь-які військові дії, щоб усі бажаючі могли без перешкод дістатися до Олімпії. У спортивних змаганнях брали участь тільки повноправні громадяни грецьких держав. Інші ж жителі полісів, так само як і жінки, іноземці, могли бути тільки глядачами.

Перед початком ігор учасники, їхні родичі та вчителі перед статуєю Зевса складали присягу, що під час змагань вони дотримуватимуться звичаїв та законів олімпійських змагань. Спочатку виборювали першість тільки бігуни. На перших Олімпіадах вони долали 1 олімпійський стадій, який дорівнював 192 м. Бігунів поділяли на

Дискобол. Мірон. Римська копія V ст. до н.е.

ЦЕ ЦІКАВО

Тільки неодружені жінки мали право бути глядачами під час Олімпійських ігор. Заміжніх, за винятком жриці богині Деметри, на ці спортивні змагання не допускали.

Олімпійські ігри. Зображення на амфорі

Стадіон у Дельфах,
де проводилися Піфійські ігри

групи, переможці яких змагалися між собою, а найкращі доходили до фіналу. Історія зберегла ім'я чемпіона олімпіади 776 р. до н.е. Ним був Кореб із Гереї.

Переможців Олімпійських ігор – олімпіоніків – нагороджували вінком із гілочок дикої оливи. При цьому оголошували ім'я олімпіоніка, ім'я його батька та назву міста, у якому він народився. На батьківщині з великою шаною зустрічали переможців Олімпійських ігор. Вони мали різноманітні привілеї, їх обирали на керівні посади. З 540 р. до н.е. на честь олімпіоніків почали споруджувати статуї на їхній батьківщині.

Поступово програму Олімпійських ігор було розширено: дистанцію для бігунів збільшили удвічі, додали змагання у довгому бігові (24 стадії), та п'ятиборство (пентатлон). Згодом до програми Олімпійських ігор додали ще кулачний бій і перегони на колісницях. У 394 р. н.е. римляни скасували проведення Олімпійських ігор. І лише у 1896 р. з метою зміцнення миру та злагоди француз П'єр де Кубертен ініціював відновлення Олімпійських ігор.

НАКАЗ ЗЕВСА

вивчіть слова
та їх значення

Пентатлон – п'ятиборство:

- 1) метання списа,
- 2) стрибки у довжину,
- 3) боротьба,
- 4) біг,
- 5) метання диска.

3. Спортивні змагання у Давній Греції

Крім Олімпійських ігор, у Давній Греції проводилися й інші спортивні змагання. Існували Істмійські, Німейські та Піфійські ігри. Вони відбувалися один раз на два або три роки і відрізнялися від Олімпійських поєднанням у собі атлетичних, кінних, поетичних і музичних змагань. Істмійські ігри проводили з 582 р. до н.е. коринфіяни. Німейські відбувалися з ініціативи жителів Аргоса. Піфійські ж ігри проводилися мешканцями Дельф. Переможці останніх отримували вінок із священного лавра.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Сицилійський історик Тімей у 264 (чи 360) р. до н.е. започаткував літочислення за Олімпіадами. Незабаром воно було визнане в усій Давній Греції.

ЗАГАДКИ ДЕЛЬФІЙСЬКОГО ОРАКУЛА

1. Чому спортивні змагання Давньої Греції називають Олімпійськими іграми?
2. Кого у Давній Греції називали олімпіоніками?
3. Які спортивні ігри входили до програми Олімпійських ігор?

Посперечайтесь
з мудрецем

Опишіть правила проведення Олімпійських ігор.

Спортивні змагання
у Давній Греції

§ 39. Грецькі наука і мистецтво

Батьківщина краси

1. Наукові знання

Платон

Сократ

Геродот

Еллада дала людству багатьох видатних учених. Найголовнішою наукою греки вважали філософію, яка спочатку об'єднувала знання з усіх галузей. Її витoki сягають VI ст. до н.е. В основу грецької філософії та мистецтва покладені уявлення про силу і красу людини, її особистість, що перебуває в гармонії з природним середовищем і суспільством. Відомими філософами були **Фалес** (625–547 рр. до н.е.), **Анаксимандр** (611–547 рр. до н.е.), **Геракліт** (530–470 рр. до н.е.), **Піфагор** (582(580)–500 рр. до н.е.), **Сократ** (470–399 рр. до н.е.), **Платон** (427–347 рр. до н.е.).

Найбільше філософи прагнули з'ясувати, з яких елементів створене все у цьому світі. Фалес вважав, що з води, Геракліт – з вогню, Анаксимандр – з повітря. Пізніше **Демокріт** (460–370 рр. до н.е.) створив учення про атоми – найдрібніші частинки, з яких складається вся природа. Сократ увів саме поняття «філософія» – «любов до мудрості», і всіх мислителів відтоді почали називати філософами. За вільнодумство Сократа було звинувачено в «поклонінні новим богам», засуджено на смерть, і він прийняв отруту. Не написавши жодного рядка, Сократ свої думки передав наступним поколінням через свого видатного учня – Платона, який продовжив його справу.

Греція була батьківщиною **математики**. Одним з перших математиків вважають Фалеса. Він пояснив виникнення життя у світовому океані без допомоги богів, а також рух планет, обчислив висоту єгипетських пірамід. За допомогою математичних розрахунків передбачив сонячне затемнення 585 р. до н.е. Фалес і Піфагор сформулювали перші теореми.

В Елладі народилася ще одна наука – **історія**. Її батьком називають **Геродота** (484 – бл. 426 до н.е.). Учений відвідав Єгипет, Сицилію, Малу Азію, Північне Причорномор'я. Він поставив за мету описати славні діяння греків, щоб вони лишились у пам'яті нащадків. Його дев'ятитомна праця розповідала про греко-перські війни, історію Єгипту, населення Північного Причорномор'я. Ще одним істориком був **Ератосфен** (бл. 279–194 рр. до н.е.). Він установив час першої Олімпіади і Троянської війни. Йому належить створення нового календаря, що має 365 днів і високосний рік. Цим календарем, із деякими змінами, користуються й донині.

Основоположником **медицини** був **Гіппократ** (460–370 рр. до н.е.). На його думку, медицина має сприяти збереженню здоров'я та продовженню життя. Гіппократ

намагався встановити причини хвороби, щоб вилікувати її. Він вважав, що основний принцип лікаря – «Не нашкодь!» Високі моральні принципи Гіппократа, його відповідальне ставлення до хворих стали зразком для лікарів усього світу. І нині всі, хто присвячує себе цій важливій професії, складають клятву Гіппократа.

2. Давньогрецьке мистецтво

Надбання давньогрецької архітектури найбільш яскраво втілені в грецьких храмах, які й донині є взірцями вишуканості й краси. Найдавніші храми будувалися з дерева та цегли-сирцю. Дерев'яними були колони й дах. Згодом цей матеріал було замінено надійнішим та міцнішим – каменем. Основою храму слугував підготовлений майданчик. На ньому з зовнішнього боку встановлювали колони. Вони складалися з трьох частин: бази (опори), стовбура й капітелі (верхньої частини). Зверху на колони спирався дах.

У грецькій архітектурі переважали два стилі – доричний та іонічний.

Доричному притаманні простота, лаконічність, масивність. Він уособлював силу, мужність, надійність. Особливістю цього стилю було те, що колони не мали бази, а встановлювалися відразу на майданчик. Їхній стовбур вкривали вертикальні жолобки – канелюри. Зазвичай жолобків було не більше 20. Капітель складалася з двох елементів: круглої кам'яної подушки – ехіни – та квадратної плити – абаки, що лежала на подушці.

Іонічний стиль був складніший від доричного. Колони іонічного стилю були витонченими та стрункими і складалися із більшої кількості деталей. На відміну від доричних, вони мали базу, а кількість жолобків збільшилася до 24. Так само, як і доричні, капітелі іонічних колон складалися з ехіни та абаки, але були більш орнаментовані. Абака нагадувала закручений сувій чи баранячий ріг. Обидва стилі розвивалися паралельно, їх навіть намагалися поєднувати. У V ст. до н.е. на основі іонічного виник коринфський стиль. Він був ще вишуканішим за попередні. Колони стали ще стрункішими, капітель вищою, ніж в іонічному. Вона нагадувала перевернутий догори дзвін. Ехіну прикрашали тонкі дрібні завитки, що нагадували листки лотоса.

Шедеври архітектури прикрашали Афі́нський Акрополь. На невеликому майданчику (300x130 м) грецькі митці побудували прекрасні храми і скульптури. Спочатку ті, хто підіймався на Акрополь, проходили Пропілеї – парадний вхід на Акрополь. Він мав два доричних портики, до яких було прибудовано бібліотеку та картинну галерею. Далі виднівся другий за розміром храм – Ерехтейон, присвячений легендарному цареві Ерехтею. Окрасою Акрополя були

Доричний стиль

Коринфський стиль

Іонічний стиль

НАКАЗ ЗЕВСА

вивчіть слова та їх значення

Портик – розміщена перед входом у будинок відкрита галерея, утворена колонами або стовпами, що підтримують перекриття.

Портик

Пелика з ластівкою.
Червонофігурний стильДіоніс у човні. Чорнофігурний
стиль. Близько 530 р. до н.е.

також невеликий, але вишуканий храм богині перемоги Ніки та найбільша будівля Афін – храм Парфенон.

Усередині оточеного портиками храму височіла 12-метрова скульптура богині Афін. Основа статуї була зроблена з дерева. Обличчя вкривали пластини із слонової кістки. На одяг і озброєння богині скульптор Фідій витратив близько 2 т золота. Фриз Парфенону прикрашала скульптурна композиція довжиною 160 м – урочиста хода афінян.

Не тільки Афіни, а й інші міста Греції мали власні архітектурні шедеври. Дивом світу греки називали храм Артеміді в Ефесі. Він був збудований на місці боліт. Щоб захистити храм від землетрусів, грецькі архітектори поклали в основу багато змішаної з вугіллям вовни. Але вони не змогли його захистити від лихої людини. У 356 р. до н.е. храм був підпалений Геростратом і загинув у полум'ї пожежі. Іншим дивом світу елліни вважали храм Зевса Олімпійського. Його прикрашала статуя Зевса із золота та слонової кістки, яка сягала 18 м у висоту. За допомогою ліфта Зевсу підносили ритуальну їжу.

У VI ст. до н.е. давні греки зробили ще один геніальний винахід – театр. Театральне мистецтво виросло із свят на честь бога Діоніса. Перший театр з'явився в Афінах. Спочатку вистави відбувалися на площі. Згодом на південному схилі Акрополя побудували кам'яний театр. За розрахунками архітекторів він мав умістити всіх мешканців міста, тобто близько 17 тис. чоловік. Театр складався з трьох частин: театрона – місць для глядачів, оркестри – місця для хору, сцени – місця, де розміщувалися декорації та виступали актори.

Глядацькі місця розташовувалися півколом і поділялися на яруси й сектори. На вистави до театру допускали як громадян, так і тих, хто був особисто вільним, але не мав громадянських прав, а також іноземців. Жінки також мали право прийти до театру, але їм не дозволяли дивитися комедії, оскільки в них інколи йшлося про суспільне життя.

Деякі вистави тривали цілий день, тому глядачі брали з собою їжу, а якщо було холодно, – то й теплий одяг. Грали у виставах тільки чоловіки. Вони виконували по кілька ролей, у тому числі й жіночих, використовуючи великі та яскраві маски. Вистави супроводжувалися піснями, музикою, танцями. Глядачі, якщо їм подобалось, аплодували, а якщо ні, – голосно лаяли акторів і стукали ногами.

Живонис Давньої Греції дійшов до нас у малюнках на вазах і фресках у громадських спорудах. У мистецтві розпису були поширені два стилі: чорнофігурний та червонофігурний. Перший називався так тому, що на керамічний виріб наносили малюнок чорним лаком, другий – тому, що виріб зафарбовували чорним кольором, а залишалися малюнки природного червоного кольору обпаленої глини.

Актори з масками. Розпис кратера. Деталь. V ст. до н.е.

Скульптура. Скульптори зображали головним чином людей та богів. Прославленими майстрами були Мірон (V ст. до н.е.), Поліклет (V ст. до н.е.) та Фідій (500–431 рр. до н.е.). Мірон працював переважно із бронзою. Відомою є його скульптура «Дискобол». Поліклет зображав атлетів-переможців і воїнів. Цей митець прагнув підкреслити гармонію та красу людського тіла. Фідій працював у Афінах, Дельфах, Олімпії. Він брав участь у реконструкції Акрополя та прикрашав Парфенон.

Унікальною була грецька література, особливо поезія. У Давній Греції високо цінувалося мистецтво віршування. Вірші писали і жерці, і політики, і військові. Інколи навіть наукові книги й закони записували віршами. На початку VII ст. до н.е. з'явилася лірична поезія – вірші про почуття, настрої, переживання людини.

Сфінкс. Розпис кратера. Деталь. VII ст. до н.е.

Віршованими були і трагедії та комедії. Трагедія – урочистий жанр, звернений до богів. Її творцем вважається Есхіл (525–456 рр. до н.е.). Він написав близько 90 творів, з яких збереглися лише 7. Найвідоміші з них – «Прикутий Прометей», «Агамемнон». Афінський поет Софокл (496–406 рр. до н.е.) створив близько 120 трагедій. У своїх творах він відображав погляди заможних громадян. Найбільш відомі його трагедії – «Цар Едіп» і «Едіп у Колоні». Творцем комедії був син селянина Аристофан (близько 445–385 р. до н.е.). Комедія відображала життя грецького суспільства та висміювала людські недоліки.

Надзвичайно цінувалося у давніх греків ораторське мистецтво. За допомогою переконливого слова грецькі оратори схиляли на свій бік народні збори, закликали до відсічі ворогу, піднімали демос на повстання проти тиранів, доводили правоту в суді. Відомими промовцями були Ісократ, Гіперід, Есхін, Перікл, Демосфен.

НАКАЗ ЗЕВСА

вивчіть слова
та їх значення

Кратёр – посудина для
змішування вина з водою.

Посперечайтесь
з мудрецем

Уявіть себе мандрівником,
який відвідав Афінський
Акрополь. Опишіть свої
враження.

ЗАГАДКИ ДЕЛЬФІЙСЬКОГО ОРАКУЛА

1. Назвіть найвідоміших грецьких філософів.
2. Розкажіть про доричний стиль у грецькій архітектурі.
3. Що ви знаєте про грецький театр?
4. Розкрийте всесвітнє значення грецької культури.

Грецькі наука
і мистецтво

Що ви знаєте про цих людей?

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ!

1. Чим різнилися доричний, іонічний та коринфський архітектурні стилі?
2. Назвіть найвідоміших діячів культури Давньої Греції.
3. Розкажіть про найвідоміші архітектурні пам'ятки Давньої Греції.

1. На які періоди поділяється історія Давньої Греції?
2. До яких періодів належать ці архітектурні шедеври?

Оберіть правильну відповідь:

1. Вторгнення дорійців у Грецію відбулося в:

- а) X ст. до н.е.;
- б) XII ст. до н.е.;
- в) XV ст. до н.е.

2. Мінойська цивілізація виникла:

- а) VI–V ст. до н.е.;
- б) V–IV ст. до н.е.;
- в) IV–III ст. до н.е.;
- г) III–II ст. до н.е.

3. Ворота, що були головним входом до Мікенського палацу, називалися:

- а) золоті;
- б) царські;
- в) левові.

4. Ілоти – це:

- а) раби;
- б) злочинці;
- в) воїни;
- г) чужинці.

АРХАІЧНИЙ ПЕРІОД
VIII–VI ст. до н.е.

КЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД
VI–IV ст. до н.е.

ЕЛЛІНІСТИЧНИЙ
ПЕРІОД
IV–I ст. до н.е.

Назвіть найважливіші події основних періодів історії Греції.

1. Назвіть основних грецьких богів. Які міфи про них ви знаєте?

З якими подіями в історії Греції пов'язані ці дати?

2. Що ви знаєте про Критську цивілізацію?

431–404 рр.
до н.е.

600–527 рр.
до н.е.

495–429 рр.
до н.е.

XI–IX ст.
до н.е.

492–449 рр.
до н.е.

бл. 640–560 рр.
до н.е.

1. Коли відбулися перші Олімпійські ігри у Греції?
2. Які поеми Гомера ви знаєте?
3. Про що розповідають поеми Гомера?

1. Порівняйте соціальний та державний устрій Спарти і Афін.
2. Порівняйте демократію за часів Клісфена і Перікла.
3. Назвіть найбільш відомих політичних діячів Давньої Греції.
4. Порівняйте спартанське і афінське виховання.
5. Назвіть характерні риси тиранії і демократії.

Встановіть відповідність:

Обговорення законів
Прийняття законів
Недопущення захоплення
царями влади
Керівництво країною під час
війни

Апела
Архагети
Герусія

Ефори

Німейські ігри
Істмійські ігри
Піфійські ігри

Коринф
Дельфи
Аргос

Розташуйте події в
хронологічній послідовності:

1. Саламінська битва.
2. Марафонська битва.
3. Битва при Фермопілах.
4. Битва біля Платеї.

1. Правління Гіппарха.
2. Правління Клісфена.
3. Правління Солона.
4. Правління Пісістрата.

Перевірте себе!

§ 40. Піднесення Македонії

Народження могутності

Філіпп II

НАКАЗ
АЛЕКСАНДРАвивчіть слова
та їх значення

Регент – людина, яка тимчасово керує країною від імені малолітнього правителя.

Гегемонія – політичне і військове панування над іншими державами.

1. Війни між грецькими містами-державами

Після Пелопоннеської війни Греція увійшла в добу занепаду та розбрату. Афінівський морський союз у 404 р. до н.е. розпався, а самі Афіни втратили флот і були розорені. Спарта панувала в усій Греції. Поліси, що намагалися звільнитися від влади спартанців, вдалися до військових дій проти неї. Воєнний союз проти Спарти очолили Афіни. Союзниками Спарти були: Фіви, Аргос та Коринф. На боці союзників виступила також Персія. Вони розпочали так звану **Коринфську війну (395–387 рр. до н.е.)**. У 394 р. до н.е. кораблі персів і афінян розбили біля Малоазійського узбережжя флот Спарти та її союзників. У відповідь армія Спарти розгромила ворогів на суходолі, біля Коронеї.

У цій війні перемагала то одна, то інша сторона. Гірше за всіх було коринфіянам, міста та господарство яких руйнувала війна. Результат боротьби визначили перси: злякавшись посилення Афінів, вони перейшли на бік Спарти, і це визначило її перемогу. У 387 р. до н.е. між Афінами і Спартою було укладено **Анталкідів мир** (за іменем полководця, що його уклав). За умовами миру Спарта повернула собі гегемонію в Греції. Але мир тривав недовго. Спалахнула **Беотійська війна (379–355 рр. до н.е.)**, яку почали Фіви проти Спарти. Їх підтримали Афіни – споконвічний суперник спартанців. Нова війна не принесла остаточної перемоги жодній з держав. Вона тільки ослабила традиційних лідерів – Афіни й Спарту. Це спричинилося до посилення Македонії – країни на півночі Балканського півострова.

2. Посилення Македонії за часів Філіппа II

Посилення частини Греції, яку називають Македонією, розпочалося з часів правління царя Архелая (413–399 рр. до н.е.). Але на могутню державу Македонія перетворилася за **Філіппа II (382–336 рр. до н.е.)**, який став регентом при шестирічному цареві. Зосередивши у своїх руках і політичну і військову владу, Філіпп II провів кілька реформ. У першу чергу відбулися зміни в армії. Філіпп, використавши афінівський досвід, створив власну навчену, дисципліновану, непереможну македонську армію. Вона складалася із загонів піхоти, легкої і важкої кінноти. Основною силою армії була фаланга важкоозброєних піхотинців. Озброєні довжелезними списами, які виставлялися далеко вперед, захищені щитами та під охороною кавалерії, вони наводили жах на супротивника.

Олімпіада –
мати Александра Македонського

3. Підкорення Греції Македонією

Маючи могутню армію, Філіпп II протягом 357–348 рр. до н.е. підкорив землі на півночі Балканського півострова. Особливо цінним здобутком були золоті копальні, що дали змогу чеканити золоту монету. На ці гроші Філіпп II добре озброїв армію.

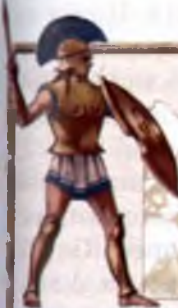
Проголошений у 355 р. до н.е. царем, Філіпп планував підкорити всю Грецію. Тож спрямував свої війська на територію Середньої Греції (Аттики). Проти македонян виступили армії Афін, Фів, Коринфа. Вирішальна для полісів Греції битва відбулася біля міста Херонея у 338 р. до н.е. Армію союзників очолив афінянин Демосфен.

Македонська армія налічувала 30 тис. піхотинців та 2000 кінноти.

Порядок шикунання воїнів македонської фаланги

ВІЙСЬКОВА ТАЄМНИЦЯ

Македонська фаланга

На відміну від грецької, македонська фаланга мала 16 щільних рядів. До македонської фаланги входили:

- 1) важкоозброєні солдати – гейтари із списами довжиною понад 4 м, великими щитами та короткими мечами;
- 2) піхотинці – гіпасти, озброєні списами завдовжки близько 3 м та в легких захисних обладунках.

Філіпп II, розуміючи, що найбільшу загрозу для його військ становлять фіванці – воїни, що мали великий військовий досвід, вирізнялися високим бойовим духом і поклялися або перемогти або померти, – поставив проти них важкоозброєну кінноту (гейтарів), очолювану його сином Александром. Розпочався бій. Спочатку незначних успіхів досягла об'єднана армія полісів. Могутній удар фіванців змусив македонян докласти багато зусиль, щоб зупинити їх наступ. Але в бій вступила кіннота македонської армії. Саме вона забезпечила Філіппу II блискучу перемогу. Це лише одна з битв, де засяяв талант молодого полководця Александра. Після підкорення Греції Філіпп II почав готуватися до війн з Персією. Для цього в 338 р. до н.е. він створив союз грецьких полісів. Але в 336 р. до н.е. внаслідок змови Філіппа II було вбито.

ЗАГАДКИ ДЕЛЬФІЙСЬКОГО ОРАКУЛА

1. Що спричинило Коринфську й Беотійську війни?
2. Завдяки чому Філіппу II вдалося підкорити грецькі поліси?
3. Які особливості македонської фаланги?

Посперечайтесь з мудрецем

Чому в Коринфській війні перси підтримували то афінян, то спартанців?

§ 41. Східний похід Александра Македонського і утворення елліністичних держав

Великий завойовник

1. Східний похід Александра

Александр Македонський.
II ст. до н.е.

У 336 р. до н.е. Македонію очолив син Філіппа II Александр (356–323 рр. до н.е.).

Александр Македонський продовжив справу свого батька. Він не лише здійснив омріяний Філіппом II похід на Персію, а й створив могутню імперію, яка простягнулася від Греції аж до Індії.

У 336 р. до н.е. македонська армія через північ Греції вийшла до земель Персії на півострові Мала Азія. Похід на деякий час було перервано повстанням у підкорених Фівах. Александр жорстоко придушив повстання і 30 000 фіванців продав у рабство. У 334 р. до н.е. 35 000 македонян на чолі з Александром продовжили східний похід.

Війни Александра з Персією. Перська держава у цей час була ослаблена боротьбою за владу між сатрапами, які стали самостійними і не бажали коритися цареві Персії Дарію III. А Персії протистояла згуртована армія Александра, що складалась із збройних сил усіх великих грецьких полісів, окрім Спарти.

Командувач перської армії Мемнон, розуміючи, що сили нерівні, пропонував заманювати македонців у глиб Персії, знищуючи запаси продовольства та кормів для коней, щоб потім, коли армія Александра буде знесилена, завдати їй нищівної поразки. Але Дарій боявся зради сатрапів і не погодився з планом Мемнона.

Перша велика битва між супротивниками відбулася на річці Гранік у 334 р. до н.е. Александр зіткнувся з найбільш боєздатною частиною перського війська – грецькими найманцями. Він вишикував свої

війська так, що в центрі була фаланга важкоозброєної піхоти, а з флангів – кавалерія та легка піхота. У такому порядку солдати македонського царя форсували річку та знищили перських лучників. Потім ударила кіннота, яка розбила ворожу кавалерію й грецьких найманців. Перемогу було здобуто. Військо Дарія відступило. Не зустрічаючи спротиву, македоняни захопили більшість підкорених персами грецьких колоній у Малій Азії. Лише Мілет і Галікарнас довелося брати штурмом.

- Столиці держав
- Найбільші міста
- Похід Александра Македонського проти повсталих греків (335 р. до н.е.)
- Походи військ Александра Македонського (334–325 рр. до н.е.)
- Кордони імперії Александра Македонського
- ✕ Місця основних битв

Імперія Александра Македонського

ПРОМОВА ОРАТОРА

прочитайте документ

Плутарх про битву на річці Гранік

...Парменіон не радив йому ризикувати... Але Александр відповів, що йому буде соромно перед Геллеспонтом, якщо після переправи через морську протоку він побоїться Граніка. І сам першим кинувся в річку з тринадцятьма відділами кінноти. Він вів військо на ворожі стріли й списи, на стрімкі скелі, щерть заповнені піхотою і кіннотою ворога, через бурхливу річку, яка несла і топила коней і людей... Перси втратили там убитими 20 тисяч піхотинців і 2,5 тис. кіннотників. ...Втрати Александра становили всього 34 чоловіки, у тому числі 9 піхотинців.

Користуючись документом, доведіть, що Александр був не тільки талановитим полководцем, а й хоробрим воїном.

Згодом Александр продовжив війну з Персією. У 333 р. до н.е. на території Сирії, біля затоки Ісса, на узбережжі Середземного моря, між ним і свіжими силами Дарія відбулася нова битва. Дарій відразу кинув у бій особисту гвардію. Александр очолив атаку важкої кавалерії. Після тривалого та кровопролитного бою Дарій в оточенні охоронців залишив поле бою. Перські війська занепали духом. Грецькі найманці вважали за краще повернутися на батьківщину. Як трофей Александр захопив казну, царських придворних та особисту колісницю перського царя.

Після перемоги біля Ісси македонська армія пішла до Фінікії. Більшість фінікійських міст Александру вдалося захопити без особливих зусиль. Тільки Тір здався після семи місяців важкої облоги. Македонцям довелося побудувати дамбу, що сполучила материк з островом, на якому було місто. І тільки тоді війська змогли підійти до мурів Тіра. Під час облоги Александр застосував бойові металеві машини, встановлені на кораблях. Македонський цар жорстоко помстився оборонцям після перемоги: 8000 жителів міста було вбито, близько 30 000 продано у рабство.

Далі перед Александром лежали землі Єгипту, що були підкорені персами. Єгипет здався Александру без бою. Жерці цієї країни оголосили Александра богом. Перський цар Дарій III відчув, що втрачає свою імперію, тому запропонував Александру укласти мирну угоду. Він був готовий

Битва біля Ісси

Східний похід Александра Македонського

Александр. Деталь мозаїки

Дарій. Деталь мозаїки

Табір Дарія

Табір А. Македонського

віддати узбережжя Малої Азії та сплатити величезний викуп за полонених. Але Александр вимагав, щоб Дарій III визнав його єдиним володарем Малої Азії. Тоді перський цар пішов на відчайдушний крок. Він зібрав війська, які у нього залишилися, і навесні 331 р. до н.е. зустрівся в останньому двобої з Александром.

Це сталося біля селища Гавгамели, на північ від Вавилону. Уперше перси застосували проти македонян бойових слонів і колісниці, до яких були прикріплені величезні серпасті ножі. Лучники Александра перебили більшість візничих та погоничів слонів. Некеровані, поранені та налякані тварини кинулися назад і почали топтати перську піхоту. Залишки перської кінноти прорвали ряди македонян, але загинули, наткнувшись на опір македонської піхоти – воїнів із списами. Сам Александр на чолі кінноти атакував особисту гвардію перського царя. У черговий раз Дарій змушений був відступати. Він утік у глиб імперії, де в 330 р. до н.е. був зрадницьки вбитий сатрапом, що претендував на царський престол. Військо Александра пограбувало та спалило столицю Персії Персеполь.

Завоювання Індії. У 327 р. до н.е. військо македонян увійшло до Індії і рушило в долину Інду. Йому протистояли загони царя (раджі) Таксилі. В результаті переговорів Александру вдалося укласти союз із цим індійським царем і разом з ним виступити проти іншого раджі – Пора. У 326 р. до н.е. на річці Гідасп відбулася вирішальна битва. Непереможна македонська кавалерія, очолювана, як завжди, самим Александром, легко перемогла вершників супротивника. Але, коли вона наблизилася до слонів, нажахані коні зупинилися. Індійські лучники, сидячи на слонах, легко нищили македонську кінноту. Александр застосував уже випробувану в битвах з персами тактику і здобув чергову блискучу перемогу. Македоняни захопили більшість слонів, 9000 вояків ворожої армії й самого царя Пора. Західну частину Індії було завойовано. Далі Александр планував піти до Гангу, але стомлені вояки та командири умовили полководця припинити похід і повернути назад. Східний похід завершився.

Схема битви біля Гавгамел

Піхота персів
Кіннота персів
Бойові слони
Атака персів

Македонські лучники
Македонська піхота
Македонська кіннота
Атака македонців

Співвідношення сил у битві біля р.Гідасп

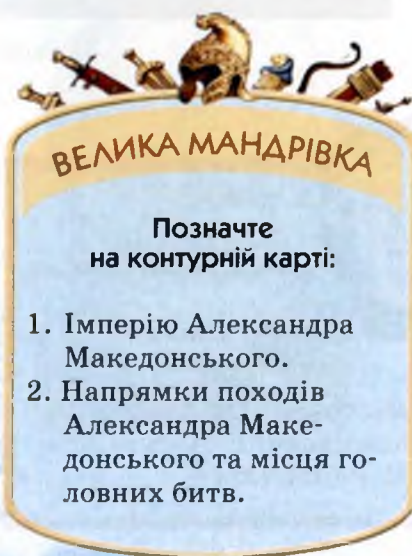
Саркофаг Александра Македонського.
Фрагмент. IV ст. до н.е.

2. Імперія Александра Македонського

Результатом військових походів та численних перемог Александра Македонського було створення величезної імперії. До її складу увійшли Греція, Сирія, Фінікія, Персія, Єгипет, Західна Індія. Це була одна з найбільших імперій стародавнього світу. Столицею створеної держави стало місто Вавилон. На всій території імперії засновувалися нові поліси, багато з яких називали на честь царя – Александріями (близько 70 міст).

Прагнучи підкорити увесь світ, Александр почав готуватися до підкорення Риму й Карфагена. Але похід на захід так і не відбувся. У 323 р. до н.е. Александр несподівано захворів і помер. Йому було 33 роки.

Після смерті Александра його імперія проіснувала недовго. Боротьба за владу спричинила численні війни між македонськими полководцями.

Посперечайтесь з мудрецем

Чому Александра Македонського вважають талановитим командиром та величним царем?

ЗАГАДКИ ДЕЛЬФІЙСЬКОГО ОРАКУЛА

1. Розкажіть про перебіг битви на річці Гранік.
2. Яке з міст чинило найтриваліший опір армії Александра?
3. Які були наслідки східного походу Александра?

Східний похід Александра Македонського

§ 42. Елліністичні держави в IV–II ст. до н.е.

Елліністична культура

Часи створення чудес світу

1. Боротьба за спадщину Александра Македонського (323–281 рр. до н.е.). Еллінізм

Імперія Александра Македонського невдовзі розпалася на окремі держави, які мали своїх царів і свої династії. Їх засновували колишні соратники та командири македонського царя – діадокси. Вони поділили імперію та почали воювати між собою. У 311 р. діадокси уклали угоду про мир. Але вона була порушена, і війни тривали ще майже 50 років. У цій кривавій боротьбі, як у калейдоскопі, змінювались і гинули правителі, зокрема син Александра Македонського – Александр IV, полководець Лісімах та ін. Врешті-решт виникло кілька держав. Серед них наймогутнішими були Македонія, Єгипет династії Птолемеїв та Сирійське царство Селевкідів.

Держави, що утворилися на уламках великої імперії Александра Македонського, називають елліністичними. Їх політичний устрій поєднував елементи управління східних держав, які керувалися одноособово царями, і особливості демократичного управління давньогрецьким полісом. Основою їхнього життя була грецька (еллінська) культура, що доповнювалася здобутками завойованих Александром Македонським народів. Культуру, що виникла внаслідок взаємодоповнення грецької й східних культур, прийнято називати елліністичною.

На неосяжних просторах імперії Александра виникли міста, що забудовою, архітектурою та управлінням нагадували грецькі поліси. Зі Сходу прийшло поклоніння царям. У військовій сфері греки запозичили використання бойових слонів. У еллінів стали популярними Шива, Кібела, яких шанували на Сході. У свою чергу греки на Схід принесли своїх богів (Зевса, Афіну, Діоніса, Ніку). Під впливом греків східні митці копіювали еллінські зразки в архітектурі, скульптурі та живопису. Тепер коринфські й іонічні колони будували від Греції до Індії. Спільною для народів елліністичного світу була також мова, яка виникла на основі афінського діалекту.

2. Розквіт елліністичних держав

Розквіт елліністичних держав припадає на III ст. до н.е. Елліністична Македонія. Після розпаду імперії Александра Македонського ця держава була економічно слабкою, але за допомогою сильного війська їй вдалося утри-

Лісімах

НАКАЗ АЛЕКСАНДРА

вивчіть слова
та їх значення

Діадокх – полководець, послідовник Александра Македонського.

Птолемей I Сотер

мувати під своєю владою міста-держави Балканського півострова. Першим царем елліністичної Македонії був полководець Антипатр. Після його смерті державу охопило полум'я братовбивчих війн і повстань. Розквіту Македонія досягла за династії, яку заснував **Антигон II**. Це був визначний правитель, який вважав, що царювання – почесний, але важкий обов'язок.

Незважаючи на те, що всі найсильніші грецькі держави повстали проти нього, Антигону II вдавалося успішно протистояти їм і навіть узяти штурмом Афіни, які намагалися звільнитися з-під влади Македонії. За його наступників становище країни ускладнилося. На Македонію зазіхали грецькі міста, повсталі племена, могутній Рим. У 168 р. до н.е. останній цар Македонії – Персей – програв вирішальну битву римлянам і був узятий у полон. Його привезли до Риму і стратили. У 148 р. до н.е. Македонія перетворилася на провінцію Римської республіки.

Елліністичний Єгипет. Засновником нової династії царів Єгипту був діадок **Птолемей I Сотер** (близько 360–283 рр. до н.е.). Його син **Птолемей II Філадельф** (283–246 рр. до н.е.) відбудував занедбаний канал між Нілом і Червоним морем. Це налагодило та розширило торгівлю з Індією та іншими країнами. Цар заснував місто Птоломаїду, жителі якого займалися дресуванням бойових слонів, потрібних у тогочасній війні. Птолемеї створили величезний флот, чисельністю 4000 кораблів.

Держава Селевкідів. Сирійське царство, створене Селевкідами на уламках імперії Александра Македонського, існувало протягом 312–64 рр. до н.е. Воно займало майже всю територію колишньої імперії, крім Македонії, Греції, Єгипту та Індії. Заснував його син простого македонянина полководець Александра **Селевк I** (358–281 рр. до н.е.). Він був владним правителем. Йому приписують слова: «Завжди справедливе те, що встановлене царем». Вершини могутності держава досягла за **Антіоха III**, який правив у 223–187 рр. до н.е. Як колись Александр Македонський, він зміг дійти до Індії. Його онук **Антіох IV** уславився як будівничий. Він прикрасив столицю – місто Антіохію – чудовими спорудами, сприяв розвитку мистецтва. Але вистояти проти римлян Селевкіди не змогли. У 64 р. до н.е. Сирійське царство захопив Рим.

3. Культура і наука доби еллінізму

Доба еллінізму залишила багато імен видатних учених і мислителів. Серед них і учень Платона – **Аристотель** (384–322 рр. до н.е.). Поблизу Афін він заснував власну школу – Лікей. Учні здобували знання з літератури, державного устрою, природи під час прогулянок алеями гаю Аполлона Лікейського. Аристотель вважав, що вивчати

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

У 324 р. до н.е. у місті Сузи за наказом Александра Македонського одночасно відбулося 10 000 весіль. Цар ставив за мету об'єднати місцеве населення і завоювальників-греків. Одружилися цар, його полководці, прості воїни. Серед них був і Селевк I.

Аристотель

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Сім див світу

1. Єгипетські піраміди.
2. Сади Семіраміди.
3. Скульптура Зевса Олімпійського.
4. Храм Артеміді в Ефесі.
5. Колос Родоський.
6. Мавзолей у Галікарнасі.
7. Фароський маяк.

ПРОМОВА ОРАТОРА

прочитайте документ

Плутарх про Аристотеля

...Цар запросив до себе найзнаменитішого й найвченішого з грецьких філософів – Аристотеля, а за навчання винагородив його в спосіб якнайкращий і гідний величі цього вченого. Філіпп відбудував рідне місто Аристотеля Стагіру, яке колись сам зруйнував... Александр спочатку захоплювався Аристотелем і навіть любив його не менш, ніж свого батька, бо, як сам казав, одному він завдячує своїм життям, а другому – відчуттям краси життя...

1. Як Філіпп II віддячив грецькому мудрецю?

2. Чим, за словами Плутарха, Александр завдячував Аристотелеві?

ЦЕ ЦІКАВО

Демосфен походив із багатой родини, але, залишившись без батьків, втратив спадщину. Він вирішив повернути вкрадене майно через суд. Юнаком він боявся виступати перед натовпом. Демосфен подолав цей страх постійною працею над собою. Він виходив на берег моря і намагався говорити голосніше, ніж шумлять хвилі та вітер. Маючи вади дикції, Демосфен подолав їх, набираючи в рот камінців і намагаючись правильно та чітко виголошувати промови.

Демосфен

навколишній світ можна лише через досвід. На його думку, найкращим державним устроєм є монархія, а найгіршим – тиранія. Ще одним видатним філософом доби еллінізму був Епікур (341–270 рр. до н.е.). Він у 306 р. до н.е. заснував у Афінах власну школу «Сад Епікура». Вона проіснувала близько 800 років. Мета життя, на думку Епікура, полягає у відсутності страждань, у фізичному та духовному здоров'ї. Його основною працею був твір «Про природу», який складався з 37 книг.

Значний внесок у ті часи було зроблено в розвиток математики і техніки. Знання з геометрії узагальнив видатний математик Евклід (III ст. до н.е.) у своїй праці «Начала». Численні відкриття зробив Архімед із Сиракуз (287–211 рр. до н.е.). Він сформулював закон важеля. Архімед казав: «Дайте мені точку опори, і я зрушу Землю». Свої знання він використав для створення багатьох механізмів. Зокрема, створені ним військові машини захищали жителів Сиракуз від нападів ворогів.

Послідовник Архімеда Ктесибій (II ст. до н.е.) створив зубчасте колесо, водяний годинник, насос. Видатним механіком доби еллінізму був Герон Александрійський (150–100 рр. до н.е.). Він сконструював фонтани. Парову машину, винайдену Героном, використовували під час театральних вистав – вона рухала маріонетки й декорації, створюючи враження реальності дійства.

До нашого часу збереглися твори авторів популярних на той час п'єс. Одним з найвідоміших авторів був Менандр (343–291 рр. до н.е.). Він написав понад 100 комедій. Вісім з них перемогли у змаганнях поетів.

Видатним оратором називають Демосфена (384–322 рр. до н.е.). Його ідеалом були демократичні Афіни часів Перікла, де панували народні збори. У своїх непереверше-

них промовах він виступав проти Філіппа II, царя загарбників-македонян. Такі промови дістали назву філіппік.

Греки високо цінували мистецтво архітектури і найвидатніші творіння людських рук називали дивами світу. У добу еллінізму було збудовано Маяк на острові Фарос у дельті Нілу, поблизу Александрії Єгипетської. Острів з'єднали із континентом рукотворним насипом. Тут було прокладено рейки, якими у вагонетках підвозили до маяка дрова. Потім їх піднімали на вершину башти, де складали й підпалювали. Вогонь маяка, що мав висоту 135 м, було видно за 60 км. Ще одне диво – триступінчаста гробниця царя Мавсола, яку увінчувала колісниця, запряжена четвіркою коней. Шедевром був також Колос Родоський – гігантська, близько 36 м заввишки, статуя бога Сонця Геліоса на о. Родос в Егейському морі. Двадцять років знадобилося, щоб побудувати це диво. Унікальна Александрійська бібліотека нагадувала собою чудове місто. У ній було облаштовано сховища для книжок, зал для читання, фонтан і навіть зоопарк.

Гробниця Мавсола

Колос Родоський

ЗАГАДКИ ДЕЛЬФІЙСЬКОГО ОРАКУЛА

1. Назвіть найбільші елліністичні держави.
2. Назвіть найвидатніших політичних діячів доби еллінізму.
3. Охарактеризуйте добу еллінізму.
4. Опишіть архітектурні пам'ятки доби еллінізму.

Посперечайтесь
з мудрецем

Чому Демосфен заслуговує на те, щоб залишитися в пам'яті людства?

Висновки

- Греки створили систему управління державою (демократію), за якої громадяни мали право голосу у вирішенні найважливіших питань.
- Досягли значних успіхів у будівництві, скульптурі, живопису та інших видах мистецтва.
- Розвинули медичні та математичні знання.
- Подарували світові театр і Олімпійські ігри.
- Цар Македонії Александр створив найбільшу в стародавньому світі імперію, підкоривши народи Сирії, Єгипту, Персії, Індії.
- В елліністичний період з'явилися шедеври архітектури: маяк на о. Фарос, гробниця царя Карії Мавсола, Колос Родоський, Александрійська бібліотека. Велике значення для людства мали праці філософів Аристотеля та Епікура, математиків Евкліда й Архімеда.

Елліністичні держави
в IV–II ст. до н.е.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ!

1. Назвіть основні битви східного походу Александра Македонського.
2. Завдяки чому Александру Македонському вдалося переможно дійти аж до Індії?

1. Опишіть македонську фалангу.
2. Порівняйте перське і македонське війська.
3. Яке значення мала битва біля Гавгамел?
4. Які особисті якості допомагали Александру перемагати?

1. Назвіть пам'ятки культури епохи еллінізму.
2. Яке з див світу зображене на малюнку?

1. Назвіть 7 див світу.
2. Опишіть Фаросський маяк.
3. Розкажіть про технічні досягнення доби еллінізму.

Оберіть правильну відповідь:

1. Регент – це:
 - а) військовий командир;
 - б) тимчасовий цар;
 - в) полонений;
 - г) збирач податків.

2. Хто був супротивником Александра Македонського у битві біля Гавгамел:
 - а) Пор;
 - б) Таксила;
 - в) Дарій III.

3. Столиця імперії Александра Македонського:
 - а) Вавилон;
 - б) Александрія Єгипетська;
 - в) Афіни.

4. Заснував Лікей:
 - а) Демосфен;
 - б) Менандр;
 - в) Аристотель;
 - г) Лісімах.

З якими подіями пов'язані ці дати?

360–283 рр.
до н.е.

382–336 рр.
до н.е.

384–322 рр.
до н.е.

395–387 рр.
до н.е.

356–323 рр.
до н.е.

1. Як Філіппу II вдалось об'єднати під своєю владою Грецію?
2. Які з грецьких полісів чинили опір македонському завоюванню?
3. Чому битву при Херонеї називають закінченням афінської демократії?

1. Хто такі діадокси?
2. Назвіть час війн діадохів.
3. Що спричинило війни між діадоксами?
4. Назвіть наймогутніші елліністичні держави.
5. Які династії правили в елліністичному Єгипті, Сирійському царстві, Македонії?

1. Хто зображений на цих малюнках?
2. Назвіть причини поразки Персії у війні з Александром Македонським.
3. Яка доля спіткала царя Персії Дарія III?
4. Чим відомий в історії стародавнього світу Аристотель?

Встановіть відповідність:

395 р. до н.е.

387 р. до н.е.

338 р. до н.е.

355 р. до н.е.

Укладення Анталкідового миру

Початок Коринфської війни

Проголошення Філіппа II царем

Створення Філіппом II союзу грецьких полісів

Розташуйте події в хронологічній послідовності:

1. Битва біля затоки Ісса.
2. Битва на річці Гідасп.
3. Битва біля Гавгамел.
4. Вторгнення македонських військ на територію Індії.

ДАВНІЙ РИМ

ЕТРУСЬКИЙ ПЕРІОД

X–VIII ст. до н.е.

ЦАРСЬКИЙ ПЕРІОД

VIII–VI ст. до н.е.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ ПЕРІОД

VI–I ст. до н.е.

РАННЬОІМПЕРАТОРСЬКИЙ ПЕРІОД

I ст. до н.е. – III ст. н.е.

ПІЗНЬОІМПЕРАТОРСЬКИЙ ПЕРІОД

III–V ст. н.е.

Чудова країна Італія, що росташована на Апеннінському півострові, має надзвичайно багату й повчальну, цікаву і драматичну історію. Стародавня назва цієї держави походила від назви її тодішньої й теперішньої столиці – Риму. Але минули віки, перед тим як невелике поселення на березі річки Тибр перетворилося на величне місто на семи пагорбах, де нерідко вирішувалася доля світу.

Римська держава пройшла тривалий шлях історичного розвитку від становлення республіканського устрою з демократичними засадами, чіткими й продуманими законами, вагомою роллю народних зборів до величезної за розмірами імперії з одноособовою необмеженою владою імператорів й поневоленням сусідніх народів. І зрештою загинула під ударами варварів.

Усе було в історії Риму: і боротьба громадян за власну гідність та права, і переможні війни над сильними супротивниками, і лють натовпу, що вимагав лише хліба і видовищ. Можна глибоко поважати римлян за патріотизм і сміливість у війнах і, разом з тим, закидати їм лінощі та зверхність у ставленні до інших народів. За пишністю імператорського Риму з його величними палацами, храмами, термами та форумами ховалися жорстокість його правителів, страждання життя рабів і бідноти, смерть на аренах гладіаторів.

Римлян у культурі можна назвати учнями давніх греків, але це були талановиті учні, що в деяких галузях перевершили своїх учителів. Саме римляни винайшли бетон, збудували арки й гідні подиву водогони на мостах – акведуки. Не ознайомившись із досягненнями та втратами давніх римлян, неможливо пізнати історію стародавнього світу.

§ 43. Природні умови Італії та виникнення міста Риму

Країна п'яти морів

1. Природа і населення Апеннінського півострова

- Столиці держав і царств
- Найбільші міста
- Латини Місця розселення стародавніх племен

Апеннінський півострів у давнину

Італія розташована на Апеннінському півострові. З півночі на південь його простягаються Апеннінські гори. Півострів омивають п'ять морів: з півдня – Іонічне та Середземне, із заходу – Тирренське та Лігурійське, а зі сходу – Адриатичне. Поряд знаходяться великі острови – Сицилія, Корсика, Сардинія. Клімат Італії м'якший ніж у Греції. Від холодних північних вітрів її захищають найвищі в Європі гори – Альпи. Кількість опадів у Середній і Північній Італії достатня. Менше їх випадає у Південній Італії. По території країни протікають досить великі річки – По, Арно та Тибр. На відміну від Греції, в Італії багато територій, придатних для землеробства і скотарства. Давні греки назвали цю країну «Італія» – країна телят. В Апеннінських горах є поклади міді, олова, заліза, золота й срібла. Багата Італія і на будівельний камінь та глину.

Найдавнішим населенням Апеннінського півострова вважають племена лігурів, сікулів, сіканів тощо. Інші племена прийшли сюди пізніше. Серед прийшлих народів вирізняються італіки, які, можливо, дали назву країні. З часом на основі місцевих і прийшлих племен утворилося дев'ять племен. Серед них – латини, умбри, сабіни та ін. Усе це – землеробські племена, які мали розвинуті металургію, гончарство та інші ремесла. Острів Сицилія населяли переселенці з міста Карфаген.

2. Етрусська цивілізація

У X ст. до н.е. в Італії з'явилися етруски (расени). Вони прибули на Апенніні морем і поступово захопили територію від Тибра до Альп. Заселені ними землі дістали назву «Етрурія».

В етрусків були розвинуті землеробство, скотарство та ремесла. Вони вміли осушувати болота, будувати зрошувальні канали. На своїх полях вирощували пшеницю, овес, ячмінь, льон, гранат та інші культури. Славилися й етрусські ремісники. Ткачі мистецьки виготовляли лляні тканини для одягу, вітрил тощо. Гончарі виробляли гарний

посуд і вишукані скульптури. Справжніми шедеврами були витвори етрусських ювелірів. Із найтонших срібних та золотих елементів, бурштину і дорогоцінного каменю вони виготовляли прикраси.

Етруски були вмілими мореплавцями. Їхні кораблі перетинали простори Середземного моря, досягаючи берегів Греції, Карфагена, Фінікії.

*Двоє танцюристів.
Етруска фреска*

Давній народ заснував багато міст. Усі вони мали міцні кам'яні мури та башти. Міста етрусків були чітко сплановані. На прямих вимощених вулицях розташовувалися кам'яні будинки та храми. Етруски мали власну писемність. На території колишньої Етрурії було знайдено понад 9000 написів, які й до сьогодні не вдалося розшифрувати. Можна лише здогадуватися, що могли б розповісти письмена про життя цього загадкового народу.

Відомо, що Етрурія тривалий час вела боротьбу з латинами за збереження своїх земель. І навіть після підкорення їх латинами у III ст. до н.е. вони намагалися звільнитися з-під їхньої влади. Останнє повстання етрусків було придушене латинами в I ст. до н.е.

Етрусків вважають засновниками міста Риму, яке дало назву майбутній могутній імперії. Археологи знайшли на території Риму залишки кам'яної фортеці, збудованої етрусками у VIII ст. до н.е.

3. Виникнення міста Риму

Легенда пов'язує виникнення міста з іменами двох братів-близнюків Ромула і Рема. Їхній дід був царем, якого позбавив влади власний брат. А близнюків він наказав у кошику викинути в Тибр. Та малюки не загинули. Їх вигодувала вовчиця, а виховав пастух. Коли брати підросли, вони, дізнавшись про своє царське походження, повернули собі трон.

Правити разом братам не довелося. Ромул, обраний богами, став царем. Брати вирішили побудувати місто там, де їх годувала вовчиця. Та вони посварилися, і Ромул убив Рема. Заснованому в 753 р. до н.е. місту він дав власне ім'я — Рим (Рома).

Золото етрусків

*Капітолійська вовчиця.
Давньоримська скульптура*

*Природні умови Італії
та виникнення міста Риму*

Верстви населення
римського суспільства.
VIII–III ст. до н.е.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Діонісій Галікарнаський (роки життя не відомі) – давньогрецький історик другої половини I ст. до н.е. Жив у Римі. Написав твір «Римські старожитності» (у 20 томах, частково збереглося 11), що розповідає про події історії Риму від Ромула до Першої Пунічної війни.

Н У Z A 9 1 4 3 Y Y Y H 0 Z 1 1 F A W 4 Y E Z A

ЛАТИНИЦЯ

прочитайте документ

Діонісій Галікарнаський про владу царя

«...Ромул дав цареві такі права: щоб він очолював священнодійства і жертвопринесення, щоб зберігав закони та звичай батьків, тяжчі злочини розбирав сам, а легші доручав сенатові; збирав сенат і скликав народ та мав вищу владу під час війни...»

Y Z A 9 1 4 3 Y Y Y H 0 Z 1 1 F A W 4 Y E Z A

Які обов'язки перед суспільством мав цар?

4. Давньоримське суспільство

Члени давньоримської общини поділялися на **патриціїв, плебеїв і рабів**. Патриції, що належали до латинських родів, мали право володіти землею і брати участь у народних зборах. Плебеї належали до підкорених латинами народів (зокрема, етрусків) або переселенців. Вони, на відміну від патриціїв, не мали права володіти землею та брати участь у народних зборах. Шлюби між плебеями і патриціями були заборонені.

У давньоримському суспільстві вже тоді була досить складна система управління. З VIII ст. до н.е. римську общину очолював цар – **рекс**, якого обирали на народних зборах. Він був також військовим вождем і жерцем. Символами влади царя були трон, прикрашений слоновою кісткою, і 12 охоронців – **лікторів**.

Хранителем звичаїв і традицій, укладачем особливого календаря, де позначалися сприятливі та несприятливі дні Риму, був **великий понтифік**.

Ще одним органом влади був **сенат**. До його складу входили 300 патриціїв з 300 найдавніших родів. Оскільки вважалося, що саме ці 300 родів заснували римську державу, сенаторів називали «**батьками**». Їхнім основним обов'язком був захист закону від царя і самих громадян Риму. Сенат міг відмовити народним зборам чи цареві у прийнятті рішення, якщо воно суперечило звичаям. Посади сенаторів були пожиттєві. На чолі сенату стояв **принцепс** – найстарший за віком сенатор. Сенат оголошував війну або укладав мир, обговорював законопроекти, видав скарбницю. Коли цар помирив, то до обрання нового правителя сенат щодня за жеребом визначав «виконувача обов'язків». Йому передавали ключі від скарбниці, печатку Риму, символи царської влади.

Голосування у сенаті відбувалося досить незвично для нас: ті, хто виступав за те чи інше рішення, відходили в один бік, хто проти – в інший.

Але вся повнота влади в Римі зосереджувалася не у рекса або сенату, а в народних зборах. Вони ухвалювали закони та здійснювали судочинство. Тут обирали царя, милували засуджених на смерть. Народні збори відбувалися по куріях і мали назву «**куріальні коміції**». До кожної курії належало 30 родів. Збори відбувалися в центрі міста. Щоб ухвалити рішення, потрібно було більше половини голосів.

5. Реформи Сервія Туллія

З 753 по 509 р. до н.е. у Римі правило шість царів. Передостанній з них, **Сервій Туллій (578–534 рр. до н.е.)**, здійснив реформи, спрямовані на вдосконалення управління державою. До реформи римська держава була поділена на 30 курій за родовою приналежністю. Це не завжди було зручно для управління, оскільки роди могли розташовуватися територіально далеко один від одного. Сервій Туллій визначив чотири територіальних округи (триби). До народних зборів додалися збори по сотнях (центуріях – військово-територіальних підрозділах). Тепер римляни голосували у **центуріальних коміціях** – зборах воїнів. Усі, хто ніс військову службу, збиралися на збори по центуріях, де і вирішували найважливіші державні справи.

Усього налічувалося 193 центурії. Кожна з них мала один голос у народних зборах. Сервій Туллій поділив усіх римських громадян на класи. Залежно від майна і прибутків було виділено вершників, пролетарів та ще п'ять класів. Обов'язком кожного класу було надати для армії певну кількість центурій, тобто сотень воїнів. Найбільше надавали вершники – 80 центурій, I клас – 18, II клас – 22, III клас – 20, IV клас – 22, V клас – 30, пролетарі – 1 центурію.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Класи римського суспільства за реформами Сервія Туллія:

- вершники
- 1 клас – 100 000 ассів
- 2 клас – 75 000 ассів
- 3 клас – 50 000 ассів
- 4 клас – 25 000 ассів
- 5 клас – 11 000 ассів
- пролетарі.

Невдовзі після завершення реформ Сервія Туллія убив Тарквіній Гордий із роду Тарквініїв. Він став останнім римським царем. Тарквіній намагався позбавити римлян права брати участь в управлінні державою. За його правління занепадала роль народних зборів. Наслідуючи грецьких тиранів, він прагнув одноособової влади. У 509 р. до н.е., коли повсталий народ вигнав Тарквінія Гордого, закінчилася царська доба в історії Риму.

ЗАГАДКИ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я

1. Опишіть географічне положення Італії.
2. Чому етруську цивілізацію вважають високорозвинутою?
3. Які права мали цар, сенат, народні збори?
4. У чому полягали реформи Сервія Туллія?

НАКАЗ ЦЕЗАРЯ

вивчіть слова та їх значення

Сенат – рада старійшин, куди входили глави родів – патриції.

Пролетарі – найбільшні громадяни Риму, багатством яких були тільки їхні нащадки.

Асс – давньоримська мідна монета.

ВЕЛИКА МАНДРІВКА

Позначте на контурній карті:

Апеннінський півострів.

Посперечайтесь з мудрецем

Яка була відмінність у соціальному становищі між плебеями і патриціями?

Природні умови Італії та виникнення міста Риму

§ 44. Римська республіка з V до середини III ст. до н.е.

*Римська республіка
в V–III ст. до н.е.*

Прагнення до рівності

1. Римська республіка

Позбавивши влади царя, римляни почали формувати нову систему управління державою, у якій об'єднали риси демократичного устрою (влади народу) і монархії (одноособового управління). Але основою формування гілок влади залишався принцип виборності на всі посади. Важливу роль у суспільстві відігравали народні збори (коміції). Вони були кількох видів – по куріях, центуріях та трибах. У **куріальних** коміціях святкували народження дітей, вступ у доросле життя юнаків, укладення шлюбу та проводили ритуал жалоби за померлими. У **центуріальних** – ухвалювали закони, обирали консулів, преторів, цензорів і квесторів. **Трибутні** коміції обирали **трибунів** та **едилів**. Виборних посадовців у республіканський період називали **магістратами**. Усіх їх обирали на один рік. Кожен магістрат мав недоторканність. Його вважали уособленням держави, і тому виступ проти нього розцінювався як образа для всього Риму.

Найвищими магістратами були **консули**. На цю посаду обирали двох громадян. Як і царі, вони мали трон із слонової кістки, 12 лікторів-охоронців, очолювали військо і були верховними жерцями. Консули під час війни могли карати на смерть за зраду. У мирний час вони видавали укази, керували державними церемоніями. Найвищу судову владу мали два **претори**. Один з них розглядав суперечки між римськими громадянами, а другий – між громадянами й іноземцями. Претори стежили за порядком у місті та передмістях.

Два **цензори** проводили переписи майна римських громадян і здійснювали поділ їх на класи. Вони мали право карати римлян за подружню зраду, неналежне виховання дітей, відсутність патріотизму. **Квестори** відповідали за державну скарбницю, ділили захоплені у ворога трофеї.

Захисниками прав плебеїв були два **трибуни**. Вони, як і їхнє житло, були недоторканими. І вдень, і вночі в їхніх будинках плебеї могли знайти захист і допомогу. Трибуни мали право «вето», тобто заборони ухвалення закону, спрямованого проти плебеїв, право заарештувати будь-якого чиновника, який утискав права простолудинів. **Едили** опікувалися благоустроєм Риму, підготовкою свят та різних видовищ.

Вершиною політичної кар'єри для кожного римлянина було обрання сенатором. У сенаті республіки налічувалося

- Столиці держав і царств
- Найбільші міста
- Історичні області
- Римська республіка близько 500 р. до н.е.
- Римська республіка у 327 р. до н.е.
- Римська республіка у 280 р. до н.е.
- Володіння Карфагена в 264 р. до н.е.

*Римський консул.
Сучасний малюнок*

300 осіб. Сенатори ухвалювали рішення, які потім затверджували народні збори. За надзвичайних обставин вони могли проголосити **диктатором** одного з консулів. Сенат оголошував, хто з римлян є «ворогами народу». Цих осіб позбавляли захисту держави. Обов'язком кожного громадянина вважалось убивство «ворога народу». Сенат розглядав суперечки та злочини магістратів.

З формуванням виборних органів влади, зростанням ролі народних зборів і сенату в Римі утвердився республіканський державний устрій.

2. Господарювання римлян

Для римлян завжди основними заняттями були землеробство та війна. За легендою, Ромул заборонив громадянам Риму торгувати і лихварювати. Він вважав, що хліборобська праця зміцнює тіло і дух воїна. А це потрібно, щоб захистити свою державу, свій народ, свою землю. На відміну від греків, які приділяли багато уваги спортивним тренуванням і мистецьким змаганням, римляни вважали за краще управляти конем, володіти списом та працювати на землі пращурів. Спершу навіть патриції самостійно обробляли свої невеликі ділянки.

Вирощували переважно пшеницю. Розвинутою галуззю сільського господарства було виноградарство. Дещо пізніше поширилося вирощування олив. Із давніх часів у Римі розвивалися найпотрібніші для повсякденного життя ремесла – ткацтво, гончарство, ковальство, зброярство та ін. Римські купці торгували в основному на Апеннінському півострові. Товари з інших країн до Риму морем і суходолом привозили іноземні купці. Продавши свій товар, вони купували місцевий для продажу за межами Римської держави.

3. Боротьба плебеїв і патриціїв

У республіканському Римі життя суспільства було досить складним через постійну політичну боротьбу між патриціями і плебеями. Поступово плебеям вдалося зрівнятися у правах з верхівкою суспільства. Спочатку вони домоглися обрання народних трибунів, які захищали їхні права. Згодом, у 449 р. до н.е., їм вдалося змусити патриціїв ухвалити писані закони, так звані **закони XII таблиць**. Вони були викарбувані на 12 мідних дошках і розміщені в центрі Риму на головній площі – Форумі. Тепер для всіх громадян, незалежно від походження, закон був один.

Система влади Римської республіки

НАКАЗ ЦЕЗАРЯ

**вивчіть слова
та їх значення**

Диктатор – особа, наділена необмеженою владою.

Римська республіка
з V до середини III ст. до н.е.

ЦЕ ЦІКАВО

Ідеалом для римлян був Маній Курій Дентат. Його тричі обирали консулом, він був успішним полководцем, але невелику ділянку землі обробляв сам. Перекази розповідають, що, коли до нього прийшли посланці переможених ним народів і запропонували у подарунок золото, Дентат показав їм на ріпу, яку варив собі на обід, і сказав: «Доки я ситий таким обідом, мені не потрібне золото. Я волію мати владу над тими, хто має золото».

Сили греків у Тарентській війні

Тарент надав Піррові кораблі для перевезення:
20 000 піхотинців;
3000 кіннотників;
2000 лучників;
500 пращників;
20 бойових слонів.
На військову службу було закликано все населення Тарента.

Закони XII таблиць передбачали смертну кару: за злочини проти республіки, проти релігії, за чаклунство та неправдиві свідчення в суді. За цими законами жорстоко карали боржників. За борги людина могла стати рабом або віддати у рабство власних дітей чи дружину. Якщо боржник не повертав позичене, то згідно із законом його розрубували на стільки частин, скільком кредиторам він був винен.

У 445 р. до н.е. було дозволено укладати шлюби між патриціями і плебеями. Ще майже 80 років знадобилося міським низам, щоб домогтися права обирати одного з двох консулів. У свою чергу патриції здобули право на посаду трибуна. Так у Римі сформувалася посадова знать з патриціїв і плебеїв – оптимати. Зміни, що відбувалися в суспільстві, сприяли примиренню між патриціями і плебеями, зміцненню влади та єдності держави. Стабільне становище в державі Рим використав для подальшого розширення території.

4. Завоювання Римом Апеннінського півострова

Рим від самого заснування вів постійні війни за нові землі. Потреба в них зумовлювалася тим, що землю розподіляли між воїнами. А оскільки воїнами були всі громадяни (чоловіки), то землі завжди не вистачало.

Понад 200 років Рим воював із сусідніми племенами, що населяли Апеннінський півострів, поки не об'єднав їх під своєю владою. На цьому шляху в нього були великі перемоги, але були й жахливі невдачі.

Історія зберегла відомості про напад на Рим у V ст. до н.е. племен галлів. Вони спалили незахищену частину міста, але римляни сховались у фортеці на Капітолійському пагорбі. Вночі вороги намагалися непомітно подолати укріплення. Їх почули гуси, які підняли гвалт і розбудили охорону. Місто вдалося врятувати. З того часу пішов вислів: «Гуси врятували Рим».

Однією з найжорстокіших війн за панування на Апеннінському півострові була Тарентська війна (282–272 рр. до н.е.). Супротивником Риму стало засноване греками-колоністами на півдні півострова місто-держава Тарент, з яким раніше римляни мали мирну угоду. Але коли римляни розташували свої гарнізони в містах поблизу Тарента і підвели флот у Тарентійську затоку (за угодою вони не мали цього робити), Тарент оголосив Риму війну і звернувся по допомогу до Пірра, царя однієї з грецьких держав – Епір.

Перша битва між тарентійцями і римлянами відбулася біля міста Гераклеї. Вона закінчилася перемогою Пірра, завдяки тому, що він застосував бойових слонів.

Наступна битва відбулася біля Аускула на зарослому чагарником полі. Ні кінноту, ні слонів Пірр використати ефективно не зміг. Але здобув перемогу, хоча й ціною величезних

Піпп

втрата. На полі бою загинули 13 000 тис. його воїнів. Римляни втратили 15 000 тис. Перемога у битві, що далася великою ціною, не принесла перемоги у війні. Саме з наслідками цієї битви пов'язаний відомий вислів «піррова перемога».

Щоб здолати ворога, Рим уклав союз із Карфагеном. До Карфагена згодом, зрадивши Піппа, приєдналися деякі грецькі міста. У 272 р. до н.е. Піпп, зазнавши кількох поразок, змушений був укласти мирну угоду з Римом і залишити територію Італії.

У 265 р. до н.е. Рим захопив етруське місто Вольсінії, завершивши об'єднання земель Італії під своєю владою.

На цей час Рим мав добре організовану і навчену армію. Служба в армії була почесним обов'язком кожного громадянина від 17 до 60 років. Воїни віком до 46 років мали ходити у військові походи. Старші за віком воїни зобов'язані були охороняти міські мури. Того, хто ухилявся від військової служби, вважали зрадником і продавали у рабство.

Основним військовим підрозділом римської армії був легіон. Зазвичай їх було чотири. До кожного легіону зараховували 300 кіннотників із заможних громадян і 4200 легіонерів-піхотинців. Найбідніші громадяни служили на флоті.

Легіони поділялися на менші загони – маніпули. До кожної маніпули входили: гастати – молоді воїни 25–30 років, які утворювали першу лінію; принципи – воїни 35–40 років, які прикривали першу лінію піхоти; тріарії – найбільш досвідчені воїни, ветерани, які утворювали третю лінію. Всі три лінії становили важкоозброєну піхоту. Їхнім озброєнням були великий вигнутий щит (ширина – 75, висота – 120 см, маса 10 кг), обладунки для ніг, нагрудник, кольчуга (маса близько 15 кг). Голову захищав бронзовий або залізний шолом, прикрашений трьома пір'янами. Гастати й принципи мали по 2 списи для метання (довжина – 1,5 м, маса – 4 кг). Його можна було кинути на 10–20 кроків.

Наймолодші воїни йшли поза бойовим порядком. Їх називали велітами. Озброювалися веліти мечем, дротиками та легкими круглими щитами. На голові вони носили пласкі капелюхи, інколи одягалися у вовче хутро. Піших воїнів прикривали з флангів кіннотники. Одна маніпула складалася з двох підрозділів – центурій. Кожна центурія мала свого командира – центуріона – і свого прапорonoсця.

ВЕЛИКА МАНДРІВКА

Позначте на контурній карті:

Території, завойовані Римською республікою в III ст. до н.е.

Посперечайтесь з мудрецем

Чим різнилися афінська і римська системи управління державою?

ЗАГАДКИ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я

1. За що точилася боротьба між патриціями і плебеями?
2. Розкрийте зміст законів XII таблиць.
3. З якими супротивниками зіткнулися римляни, об'єднуючи Італію?

Римська республіка з V до середини III ст. до н.е.

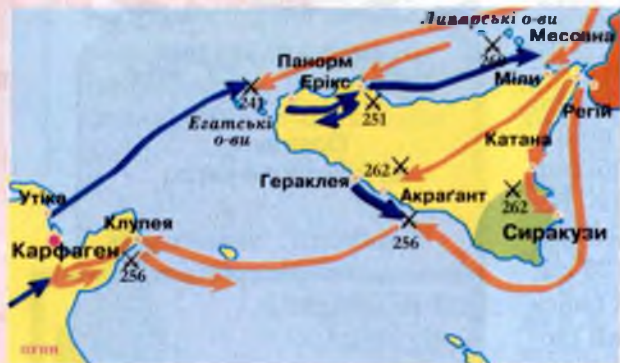
§ 45. Боротьба Риму за панування у Середземномор'ї

Володарі Середземномор'я

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Пунами римляни називали карфагенян, і тому війни між двома державами називають Пунічними.

Перша Пунічна війна.
264–241 рр. до н.е.

1. Перша Пунічна війна (264–241 рр. до н.е.)

Об'єднавши під своєю владою Італію, Рим прагнув до панування у Західному Середземномор'ї. Але тут він зіткнувся із своїм колишнім союзником – фінікійською колонією Карфагеном. Карфаген був величезним і казково багатим містом. Його жителі займалися торгівлею, привозили з Іспанії залізо, олово, срібло, із Сардинії – мідь і хліб. Уяву сучасників вражали шестиповерхові будинки, величні палаци та храми Карфагена. У місті на той час мешкало близько 700 000 осіб. Його оточували три ряди мурів з чотириповерховими баштами. У військових стайнях було 4000 коней і 300 бойових слонів. У центрі міста розташовувалася фортеця – Бірса. Армія Карфагена, була найманою. Основну силу карфагенян становив флот.

Римляни шукали приводу розпочати війну з Карфагеном. Першим кроком стало звільнення ними у 264 р. до н.е. захопленого карфагенянами міста Мессана на Сицилії. Так розпочалася перша з трьох Пунічних війн, яка тривала 23 роки.

На суходолі римляни успішно конкурували з ворогом. Вони взяли в облогу місто Сиракузи, і тиран цього міста Гієрон II змушений був укласти мирну угоду. Чимало грецьких міст також перейшли на бік Риму. Але для перемоги над Карфагеном потрібно було мати могутній флот. Наполегливі

• Столиці держав і царств
• Найбільші міста

Х 256 Місця та роки найважливіших битв

→ Напрямки воєнних дій карфагенян

→ Напрямки воєнних дій римлян

Володіння Карфагена

Володіння Римської республіки

Н У Z 4 9 1 4 3 Y Y Y H 0 Z X E 3 X L Y V T F 0 J P A W 4 J E Z 4 A

ЛАТИНИЦЯ

прочитайте документ

Полібій про битву під Мілами

...Наближаючись, карфагеняни помічали на передніх частинах усіх кораблів підняті ворони (великі металеві гаки з прилаштованими дерев'яними містками. – Авт.). Спочатку вони не розуміли і дивувалися з ніколи не бачених пристроїв... Під час сутички кораблі щоразу зіплялися за допомогою описаних пристроїв, причому люди відразу переправлялися по самому ворону, і бій відбувався на палубах. Частина карфагенян було знищено, інші з жахом здавалися ворогові самі, бо морська битва перетворилася на сухопутню...

Y Z 4 9 1 4 3 Y Y Y H 0 Z X E 3 X L Y V T F 0 J P A W 4 J E Z 4 A

1. Завдяки чому, на думку Полібія, римлянам вдалося виграти битву?
2. Як римляни використали новий технічний винахід у битві під Мілами?

римляни за короткий час побудували 120 кораблів, навчили та підготували до битв близько 30 000 веслярів. У 260 р. до н.е. в битві під Мілами Римський флот пройшов перше бойове хрещення і здобув вагому перемогу. На її честь у Римі спорудили мармурову колону, прикрашену носами захоплених карфагенських кораблів.

Найграндіозніша битва першої Пунічної війни відбулася в 256 р. до н.е. біля сицилійського мису Екном. 330 римських кораблів, які везли до Північної Африки римських воїнів, тут зустрілися з 350 карфагенськими. Римський флот знову здобув перемогу. На узбережжі Африки висадилися понад 15 000 солдатів армії консула Атілія Регула. Римляни спустошували квітучі землі узбережжя, просуваючись до Карфагена.

У 255 р. до н.е. доля відвернулася від них: союзник Карфагена, спартанський полководець Ксантипп, розбив війська Регула, полонив і стратив консула. До того ж під час вивезення з Африки залишків армії Регула флот потрапив у нищівний шторм, під час якого загинуло 256 кораблів.

Але цією поразкою римлян війна не закінчилася. Вона спалахнула з новою силою на Сицилії. Військова удача була на боці римлян, доки на острів не прибув талановитий карфагенський полководець Гамількар Барка. Під його командуванням війська перейшли в наступ і спустошили південь Італії, хоча остаточно перемогти супротивника не спромоглися. У 241 р. до н.е. виснажені війною Рим і Карфаген уклали мирну угоду. За угодою Карфаген втратив острови Сицилію, Корсику, Сардинію.

2. Друга Пунічна війна (218–201 рр. до н.е.)

Карфаген не змирився із втратою островів і, відновивши сили, знову готувався до війни з Римом. Карфагенську армію в цей час очолював син загиблого Г. Барки – Ганнібал. Він був талановитим полководцем і лютим ворогом Риму.

Карфагеняни спровокували початок війни, захопивши місто Сагунт, яке було союзником Риму. Ганнібал після цього, у 218 р. до н.е. почав надзвичайно складний перехід своїх військ з Іспанії до Італії через Альпи. Не маючи підкріплення, Ганнібал з боями просувався Апеннінами до Риму. Перемігши біля Тразименського озера, він ще раз зустрівся з ворогом біля Канн. Це була одна з найвідоміших битв стародавньої історії. Реорганізована за римським зразком армія Ганнібала зіткнулася з військами консулів Гая Теренція Варрона та Луція Емілія Павела.

Ганнібал

Схема битви біля Канн

Початок битви

Оточення римської армії Ганнібалом

Римське військо на чолі з Теренцієм Варроном

 піхота
 лучники
 кіннота
 Наступ карфагенян

Карфагенське військо на чолі з Ганнібалом

 піхота
 лучники
 кіннота
 легка кіннота
 Наступ римлян

Боротьба Риму за панування у Середземномор'ї

ВІЙСЬКОВА ТАЄМНИЦЯ

Співвідношення сил у битві біля Канн

86 000 солдатів,
з них 9000 – легка
піхота,
6000 – кіннота.

РИМЛЯНИ

40 000 солдатів,
з них 8000 – легка
піхота,
10 000 – кіннота.

КАРФАГЕНЯНИ

Ганнібал, розташовуючи армію, свідомо послабив центр і посилив фланги. Він мав намір оточити ворога. Коли війська консулів атакували центр, карфагеняни поступово відступали, доки їхні ряди не утворили півмісяць. Римляни продовжували битву, не помічаючи, що їх оточили. За півдобы римляни втратили майже 50 000 солдатів. Загинули Емілій Павел і 80 сенаторів. Втрати карфагенян становили близько 6000 вояків. Ганнібал підійшов до Риму, але, не маючи підкріплення, змушений був повернутися до Карфагена.

Вирішальна битва другої Пунічної війни відбулась у 202 р. до н.е. біля міста Зама, неподалік від Карфагена. Сили були рівними. Ганнібал розраховував перемогти за допомогою бойових слонів. Римський полководець Сципіон Африканський розгадав його план і був готовий до удару. Бойових слонів римляни зустріли зливою каміння та дротиків. Частина слонів злякалась і повернула назад. Інші продовжували свій шлях. Але римляни, вбивши вожака, спрямували рух слонів коридором, що його утворили дві шеренги воїнів. Ганнібал, намагаючись врятувати ситуацію, кинув у бій кінноту, яку солдати Сципіона не тільки зупинили, а й змусили повернути назад. Останньою надією Ганнібала були загартовані у боях ветерани. Але битва вже була програна. За умовами миру Карфаген втратив увесь свій флот і бойових слонів та повинен був сплатити величезну контрибуцію.

3. Війни з елліністичними державами

Маючи на меті захопити всі землі узбережжя Середземного моря, Рим одночасно вів війни з іншими претендентами на ці території. Найсильнішими серед них були елліністичні держави Македонія і Сирія.

У 197 р. до н.е. римляни після успішних бойових дій уклали мирну угоду з македонським царем Філіппом V і змусили його віддати флот та виплатити велику контрибуцію.

Уклавши мир, римляни у битвах біля Фермопіл (191 р. до н.е.) та поблизу гори Сипіл (190 р. до н.е.) здолали союзника Македонії – сирійського царя Антіоха III. Після поразки у війні з Римом Сирія втратила свій вплив у Середземномор'ї. Проте Македонія, незважаючи на поразку, лишилася досить сильною державою і стояла на заваді до панування Риму в Середземномор'ї.

У 168 р. до н.е. римляни біля міста Підни перемогли македонського царя Персея, сина Філіппа V. Македонія була поділена на чотири **провінції**, які увійшли до складу Риму.

Тепер Рим міг зосередити сили для остаточної перемоги над своїм наймогутнішим ворогом – Карфагеном.

4. Третя Пунічна війна (149–146 рр. до н.е.) Зруйнування Карфагена

Після поразки Карфагену завдяки торгівлі вдалося відновити свої сили. Римські сенатори на чолі з Марком Катонем вимагали розпочати військові дії, щоб остаточно зламати супротивника. Кожна промова Марка Катона в сенаті закінчувалася словами: «Карфаген має бути зруйнований». У 149 р. до н.е. римські війська висадилися поблизу Карфагена і підійшли до міста. Його жителі, щоб відкупитися від ворога, віддали римлянам 2000 військових машин та 200 000 комплектів озброєння. Але римлянам здалося цього замало. У 147 р. до н.е. військо римлян на чолі з **Корнелієм Сципіоном Еміліаном**, сином Сципіона Африканського, знищивши основні сили ворога, оточило місто. Перехитривши карфагенян, які чекали нападу із суходолу, римляни атакували мури Карфагена з боку моря й увірвалися в місто.

ВЕЛИКА МАНДРІВКА

Позначте
на контурній карті:

1. Міста Рим і Карфаген;
2. Напрямки походів Ганнібала і Сципіона;
3. Території, завойовані Римською республікою в II ст. до н.е.

НАКАЗ ЦЕЗАРЯ

вивчіть слова
та їх значення

Контрибуція – грошове відшкодування збитків під час війни на користь переможця.

Провінція – підкорена Римом територія за межами Апеннінського півострова.

Бій за Карфаген тривав тиждень. Жителі боронили кожний будинок, але сили були нерівні. На прохання карфагенян римляни випустили з міста 50 000 жінок і дітей. Ті оборонці, які лишилися в живих, сховалися в храмі й хотіли підпалити його, але потім були змушені здатися ворогові. Усіх полонених римляни продали у рабство, місто зруйнували, а землю, де стояв Карфаген, зорали та «засіяли» сіллю. Колишній наймогутніший супротивник Риму став римською провінцією Африка.

У 146 р. римляни придушили повстання у грецькому місті Коринф, завершивши підкорення Греції. Вона увійшла до складу римської держави як дві її провінції – Ахaya й Етолія. Завоювавши, крім цього, Іспанію, Італію, Понтійське царство, Вірменію, Сирію і Палестину, Рим перетворився на світову державу.

ЗАГАДКИ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я

1. Опишіть основні битви другої Пунічної війни.
2. Які полководці прославилися під час Пунічних воєн?

Посперечайтесь
з мудрецем

Назвіть основні причини
війн Риму з Карфагеном.

Боротьба Риму за панування
у Середземномор'ї

§ 46. Суспільно-політична боротьба в Римі. Реформи братів Гракхів

Смерть заради свободи та життя заради панування

1. Реформи братів Гракхів

Після багатьох переможних воєн Риму в Середземномор'ї нарешті запанував мир. Але тепер державі загрожували внутрішні проблеми.

Велика кількість дрібних вільних землеробів не витримувала конкуренції з господарствами великих рабовласників, розорялась і перетворювалася на рабів. Це позначилося на становищі армії, основу якої становили вільні селяни. З одного боку, потрапляючи в рабство, селяни вже не могли бути у війську, з іншого, – перебуваючи весь час у походах, вони не могли утримувати своє господарство і потрапляли в рабство за борги.

Ослаблена кризою армія втрачала боєздатність. А відсутність нових завойованих земель, які роздавалися громадянам, створювала напруженість у суспільстві. Суспільство потребувало змін. Найбільш далекоглядні політики розуміли небезпеку становища в державі й шукали шляхи її подолання. Один з них, Сципіон Еміліан, пропонував великим землевласникам повернути землю державі з тим, щоб потім роздати її біднякам. Такою реформою можна було б зменшити невдоволення серед народу і вивести з кризи армію. Навколо реформаторів почали об'єднуватися захисники інтересів народу – **популяри** (від лат. *популус* – народ). Багатії, які не бажали, щоб криза в суспільстві була подолана за їхній рахунок, групувалися навколо **оптиматів**.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Кількість громадян Риму скоротилася з 328 000 у 159 р. до н.е. до 319 000 у 21 р. до н.е.

Гай Марій

Н У З * 9 1 4 3 У У У Н 0 1 1 8 3 * 9 1 1 7 4 1 3 0 7 Ф А W 4 У Е З - А

ЛАТИНИЦЯ

прочитайте документ

Плутарх про загибель Тіберія Гракха

Як передають, після вигнання царів це була перша в Римі суперечка, що завершилася кровопролиттям та убивствами громадян, усі інші, хоча й нелегкі й не з дріб'язкових причин виникали, вдавалося припинити завдяки взаємним поступкам і тих, хто мав владу та боявся народу, і самого народу, який мав повагу до сенату.

У З * 9 1 4 3 У У У Н 0 1 1 8 3 * 9 1 1 7 4 1 3 0 7 Ф А W 4 У Е З - А

Як ви гадаєте, чому ця суперечка, на відміну від попередніх, завершилася кровопролиттям?

Боржники-селяни, що розорилися

Роби

Полонені, захоплені під час воєн

Полонені, захоплені піратами

Джерела рабства у Давньому Римі

У 133 р. до н.е. представника популярів Тіберія Гракха (163–133 рр. до н.е.) було обрано народним трибуном. Він вніс на обговорення закон, за яким спеціальна комісія повинна була відібрати в аристократів державні землі й передати їх безземельним громадянам. Але інший трибун – оптимат Марк Октавій наклав на закон вето. Тіберій Гракх за підтримки народних зборів домогся зміщення Октавія. Сенат засудив дії Гракха. Поширювані ворогами Гракха чутки про його намір позбавити сенат влади і правити одноособово викликали обурення senatorів. Розлючені, вони, озброївшись ніжками сенаторських стільців, кинулися на площу, де був Тіберій Гракх із своїми прихильниками. Тіберій Гракх був убитий ударом у скроню. Разом із ним загинуло ще 300 його прибічників.

Але після смерті Тіберія Гракха протягом п'яти років створена за його життя комісія з перерозподілу земель роздала землю 75 000 громадян. У 129 р. до н.е. Сципіон Еміліан переконав народні збори в необхідності зупинити діяльність комісії. За це його задушили у власному ліжку перед виступом у сенаті.

У 123 р. до н.е. брат Тіберія Гракха – Гай Гракх (153–121 рр. до н.е.), ставши народним трибуном, запровадив закон, за яким кожен житель Риму щомісяця отримував по два пуди хліба на кожного члена сім'ї за зниженими цінами, кілька тисяч селян одержали земельні наділи, а покарання за злочини стали менш жорстокими. Це забезпечило йому підтримку бідняків, що масово почали переселятися до Риму. Проте реформи, спрямовані на подолання бідності, призвели до поширення неробства та паразитизму.

Наприкінці другого року свого правління Гай Гракх, якому вдалося обмежити владу сенату і зосередити управління державою в своїх руках, запропонував надати громадянство Риму всім, хто проживає в місті. Але тепер натовп виступив проти, і втретє його не обрали трибуном. Позбавлений посади, Гракх став беззахисним перед своїми противниками. Спалахнув збройний конфлікт між представниками партії оптиматів і популярів. Прихильники Гракха – популяри – засіли на Авентинському пагорбі. Сенат підняв війська. Під час штурму Авентина було вбито 250 його захисників. Гай Гракх намагався врятуватись у гаю над Тибром, але був викритий. Тоді раб за наказом Гракха убив його. Так закінчилися спроби братів Гракхів змінити життя у Римі.

2. Диктатура Сулли

Реформи, які мали впорядкувати життя в державі, продовжував Гай Марій (86 р. до н.е.). Син римського бідняка, він із рядового солдата став головнокомандувачем армії та лідером популярів. Обраний консулом Гай Марій у

ЦЕ ЦІКАВО

Пірати здавна панували у Середземному морі. Ще в 560 р. до н.е. на острові Корсика поселилися греки, основним джерелом існування яких, на відміну від інших греків-колоністів, було піратство. Вони грабували навколишні міста і племена, нападали на кораблі торговців. Пізніше пірати змушені були залишити Корсику, але на Середземноморському узбережжі було багато опорних пунктів піратів.

Суспільно-політична боротьба в Римі. Реформи братів Гракхів

Луцій Корнелій Сулла

НАКАЗ ЦЕЗАРЯ

**вивчіть слова
та їх значення**

Проскрипції – списки осіб, яких оголосили поза законом і які підлягали знищенню.

Спартак

107 р. до н.е., не змінюючи структури армії, основу якої становили легіони, провів військову реформу: запровадив постійну найману армію; установив державне утримання солдатів і пенсії для них, наділяв землею ветеранів, що прослужили 16 років. Спираючись на армію, Марій домогся проголошення себе імператором. Цей титул надавався полководцеві, який здобув значну перемогу над ворогами Риму.

У 88 р. до н.е. консулом було обрано представника оптиматів полководця **Луція Корнелія Суллу** (138–78 р. до н.е.). Після того як трибун Сульпіцій Руф провів антисенатські закони, Сулла захопив місто і жорстоко розправився з політичними супротивниками. Наступного року, коли Сулла вирушив на війну, популяри на чолі з Корнелієм Цинною та Гаєм Марієм захопили владу в Римі. Невдовзі помер Марій, а Цинну вбили солдати. Сулла придушив повстання популярів, яке охопило провінції від Іспанії до Африки. У 82 р. до н.е. його проголосили пожиттєвим диктатором з необмеженою владою.

Від самого початку Сулла розгорнув терор проти своїх супротивників. Уперше було складено **проскрипції**, до яких внесли імена 4700 прибічників Марія. Усіх, хто не зміг утекти, вбили. Загинуло близько 50 сенаторів і 1600 вершників. Диктатор припинив роздавання хліба, підвищив роль сенату, обмежив владу народних зборів. У 79 р. до н.е. він несподівано відмовився від необмеженої влади й оселився у своєму маєтку, де помер у 78 р. до н.е. Диктатура Сулли, обмеження ним влади народних зборів були ще одним кроком на шляху руйнування республіканського ладу.

3. Повстання Спартака (73–71 рр. до н.е.)

Численні війни, поширення боргового рабства, піратство спричинили швидке збільшення кількості рабів у Римі. Їх вважали майном, використовували на найтяжчих роботах, вбивали під час свят. У Римі існувала жорстока розвага – **гладіаторські бої**. Рабів-гладіаторів навчали мистецтва володіння зброєю та бою в спеціальних школах. В одній з них у місті Капуя у 74 р. до н.е. фракієць **Спартак** підняв повстання гладіаторів. Знищивши охорону, Спартак і 70 його товаришів утекли й сховалися на горі Везувій.

З навколишніх міст і поселень до них сходилися раби й знедолені селяни. Вони мріяли про перемогу над рабовласниками та створення справедливого суспільства.

У 73 р. до н.е. гору оточили римські легіони. Повсталі спустилися вночі по драбинах, сплетених із виноградної лози, у найнесподіванішому місці й зненацька напали на сплячих легіонерів. Так було здобуто першу перемогу, після якої до Спартака почали сходитися раби з усіх кутків Італії.

- Столиці держав і царств
- Найбільші міста
- 1-й похід – для переправи рабів на батьківщину через Альпи
- 2-й похід – для переправи рабів на о. Сицилію
- 3-й похід – до Брундизія
- ↪ Частини армії Спартака, що відокремилися
- Напрямки дій римських військ проти повстанців
- Напрямок походу за планом Спартака
- - - Армії, які зазнали поразки

Повстання рабів під проводом Спартака. 74–71 рр. до н.е.

Спартак від гори Везувій повів свої загони до Адріатичного моря, на південь Італії, звільняючи рабів та знищуючи римські військові гарнізони. Повстання швидко поширювалося по території Римської держави. Сенат кинув проти повсталих армію під керівництвом претора Публія Варінія. Однак останній не зміг протидіяти повстанцям і його армія була розбита. Популярність Спартака невпинно зростала. Чисельність армії повсталих становила близько 90–120 тис. чоловік.

На початку 72 р. до н.е. Спартак вирішив змінити напрямок руху і повести свої війська на північ, щоб вирватися за кордони ненависного Риму. Але не всі погодилися з його рішенням. Один з помічників Спартака – Крікс та його прихильники, серед яких було багато місцевих селян, відокремилися від основних сил і лишилися на півдні Італії. Невдовзі загін Крікса був розбитий, а сам він загинув.

Спартак з основними військами успішно просувався на північ, до Альп. Але з невідомих причин повсталі повернули назад і рушили знову на південь, з наміром переправитися на о. Сицилія, щоб там утворити свою державу. Спартак розраховував на допомогу піратів, які обіцяли переправити його війська через протоку між материком і островом.

Просуваючись на південь, Спартак розгромив військо консула Красса, якому сенат доручив знищити загони повсталих. З боями та величезними втратами повстанці пробилися до Бруттійського (Регійського) півострова. Але й легіони Красса значно поріділи. Римському сенатові довелося викликати на батьківщину загони Помпея з Іспанії та війська Лукулла з Фракії. Марк Красс добре розумів, що разом з Помпеєм і Лукуллом вони швидко переможуть

НАКАЗ ЦЕЗАРЯ

вивчіть слова
та їх значення

Гладіатори – спеціально треновані раби, яких змушували битися на арені цирку між собою або з дикими тваринами.

Тріумф – урочистий вступ у столицю полководця та його війська після переможного закінчення війни.

Суспільно-політична боротьба в Римі. Реформи братів Гракхів

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Зазвичай знатні римляни мали два або три імені. Наприклад, Гай (особисте ім'я), Юлій (родове ім'я – прізвище), Цезар (прізвище).

ЦЕ ЦІКАВО

Прізвище Цезар у давнину звучало як Кесар, що в перекладі означає слон. Воно було дане одному із членів роду Юліїв за те, що він у другій Пунічній війні під час бою убив слона. Юлій Цезар мав надзвичайні здібності, міг одночасно робити кілька справ: писати листа, читати, слухати донесення гінця.

НАКАЗ ЦЕЗАРЯ

**вивчіть слова
та їх значення**

Тріумвірат – союз трьох впливових полководців з метою захоплення влади.

війська Спартака, але й тріумф доведеться ділити на трьох. Тому він вирішив придушити повстання самотійно, до приходу підкріплення.

Красс наказав викопати у найвужчому місці півострова рів глибиною 3,5 м й довжиною 55 км та збудувати міцні вали. Римлянам вдалося зробити це досить швидко. Повсталі їм майже не заважали, оскільки Спартак не збирався повертатися назад. Він чекав на швидке прибуття кораблів піратів, що повинні були перевезти його військо на о. Сицилію. Але пірати, взявши гроші, порушили свою обіцянку. Повстанці, залишившись на березі, потрапили у пастку.

Коли закінчилися продукти, Спартак зрозумів свою помилку і швидко розробив новий план порятунку. Вночі повсталі тихо підійшли до укріплень, закидали рів землею та хмизом і атакували ворога. Їм вдалося прорвати оборону римських легіонерів, але вони зазнали жахливих втрат. Дві третини побратимів Спартака загинули. Біля Луканського озера частина повстанців, які зневірилися в перемозі над могутнім Римом, залишила свого вождя. Цим скористався Красс. Він відразу напав на цей загін. Можливо, всі повсталі й загинули б від римських мечів, але вчасно їм на допомогу прийшов Спартак. Під час бою його військам навіть удалося одного разу змусити римлян тікати. Та все-таки сили були нерівні, й Спартак відступив. Він добре розумів, що не може весь час тікати, що його прихильники вже втомилися від безперервних походів. Спартак зважився на вирішальну битву. У 71 р. до н.е. біля р. Брандан відбувся останній бій гладіатора-фракійця і всіх тих, хто пішов за ним, мріючи про волю.

На полі бою зустрілися з одного боку дисципліновані, тренувані й ситі легіонери, а з другого – вже нечисленні, знесилені та голодні повстанці. Вишикувавши залишки війська, Спартак зліз із коня і, заколовши його мечем, став поряд із своїми побратимами, плечем до плеча, як колись на арені Колізею. Він першим кинувся на ворога, дбаючи лише про те, щоб, помираючи, забрати з собою якомога більше римлян. Спартак мужньо загинув у цьому бою. Його тіло не було знайдено. Військо повсталих було розбите, а повстання придушене. 6000 полонених переможців розп'яли на хрестах уздовж дороги від Капуї до Риму. Римська держава похитнулася, але не впала під могутніми ударами повстанців.

4. Перший тріумвірат

Боротьба за владу, у якій армія брала активну участь, та придушення повстань рабів сприяли зростанню впливу воєначальників. Один з них – Гай Юлій Цезар (102(100)–44 рр. до н.е.) свою політичну діяльність почав

Марк Ліциній
Красс

Юлій Цезар

як оборонець республіканських традицій, що забезпечило йому повагу плебеїв. Проте в 60 р. до н.е. Цезар уклав угоду з Гнеєм Помпеем і Марком Крассом про захоплення і розподіл влади та боротьбу з сенатом. Цей союз дістав назву **першого тріумвірату**.

У 59 р. до н.е. Цезаря було обрано консулом. Через рік він, за підтримки інших тріумвірів, був призначений намісником у приєднану до Риму, але неупокорену провінцію Галлію (територія сучасної Франції) строком на п'ять років. Цезар жорстоко придушив кілька повстань галлів. Легіони Цезаря знищували загони повстанців, взятих у полон галлів продавали в рабство, спалювали їхні домівки. Але остаточно підкорити мужніх галлів не вдавалося.

У 56 р. до н.е. тріумвіри дали згоду на те, щоб Цезар ще п'ять років залишався намісником у Галлії. У 52 р. до н.е., перемігши у запеклій боротьбі галльських повстанців, очолюваних вождем Верцингеторигом, Цезар остаточно підкорив Галлію. Зміцнивши свою владу, він дійшов до Ла-Маншу і навіть зробив кілька спроб підкорити племена бритів на Британських островах.

Майже одноособовий правитель на підкорених землях, Цезар мав багату казну і 10 легіонів відданих йому, добре навчених, загартованих воїнів, що упродовж багатьох років поділяли з ним усі труднощі походів.

У 53 р. до н.е. загинув Марк Красс під час розпочатої ним війни з могутньою парфянською державою. Із союзу трьох лишилися Цезар і Помпей.

ЦЕ ЦІКАВО

Гней Помпей у 67 р. до н.е. за дорученням сенату розпочав війну проти піратів. Маючи 500 кораблів і 120 тис. війська, він розподілив свої сили й одночасно напав на всі центри піратів. За 40 днів йому вдалося блискавичним ударом знищити піратство на заході Середземного моря. Остання битва сталася в головному гнізді піратів – Кілікії. 10 тис. їх загинуло і 20 тис. потрапило в полон.

Посперечайтесь
з мудрецем

Чому Спартак не переміг
Рим?

ЗАГАДКИ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я

1. Яку мету мали реформи братів Гракхів?
2. Чому Сулла називають диктатором?
3. Чим прославився Юлій Цезар?

Суспільно-політична боротьба
в Римі. Реформи братів Гракхів

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ!

Опишіть, як відбувалося повстання під проводом Спартака.

Користуючись схемами, розкажіть про битву під Каннами.

Що Ви знаєте про ці історичні постаті?

Оберіть правильну відповідь:

1. Рекс – це:

- а) війн;
- б) цар;
- в) селянин;
- г) раб.

2. Права плебеїв захищали:

- а) консули;
- б) квестори;
- в) трибуни;
- г) цензори.

3. Час першої Пунічної війни:

- а) 265–241 рр. до н.е.;
- б) 264–242 рр. до н.е.;
- в) 264–241 рр. до н.е.;
- г) 164–141 рр. до н.е.

4. Луцій Корнелій Сулла належав до партії:

- а) оптиматів;
- б) популярів;
- в) патрициїв.

ЕТРУСЬКИЙ ПЕРІОД

X–VIII ст. до н.е.

ЦАРСЬКИЙ ПЕРІОД

VIII–VI ст. до н.е.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ**ПЕРІОД**

VI–I ст. до н.е.

Назвіть найважливіші події основних періодів в історії Риму до I ст. до н.е.

Як, за легендою, виникло місто Рим?

З якими подіями в історії Риму пов'язані ці дати?

509 р. до н.е.

X–I ст.
до н.е.

123 р. до н.е.

60 р. до н.е.

264–241 рр.
до н.е.

265 р. до н.е.

73–71 рр.
до н.е.

Опишіть права і обов'язки основних верств населення Римської республіки.

Що ви знаєте про етруску цивілізацію?

Встановіть відповідність:

260 р. до н.е.

256 р. до н.е.

218 р. до н.е.

202 р. до н.е.

Екном

Канни

Зама

Міли

Популяри

Оптимати

Раби

Спартак

Гай Гракх

Луцій Корнелій Сулла

Розташуйте події в хронологічній послідовності:

1. Прихід етрусків.
2. Реформи Сервія Туллія.
3. Заснування Риму.
4. Повстання проти Тарквінія Гордого.

1. Перший тріумвірат.
2. Змова проти Цезаря.
3. Реформи братів Гракхів.
4. Повстання Спартака.

Перевірте себе!

§ 47. Диктатура Гая Юлія Цезаря

Громадянські війни

Походи Юлія Цезаря

1. Встановлення диктатури Гая Юлія Цезаря

Місця основних битв

Походи в Африці та Азії

Походи в Іспанії та Галлії

Місця розселення племен

Зростання популярності Цезаря непокоїло колишнього тріумвіра Помпея. Йому вдалося переконати сенат відкликати Цезаря з Галлії. Цезар мав розпустити свої легіони і постати перед судом. Тепер він стояв перед вибором – піти проти сенату й республіки чи підкоритися. Він обрав перше.

10 січня 49 р. до н.е. Цезар на чолі одного із десяти своїх легіонів форсував річку Рубікон, яка була кордоном між Галлією й Італією, і почав боротьбу з Помпеем. Так розпочалася чотирирічна громадянська війна. Помпей мав значно більше військ – 17 легіонів і велику кількість дрібних загонів. Але армія Цезаря була більш дисциплінованою, вона постійно поповнювалася рекрутами. Помпей виявився неготовим протистояти Цезарю, залишив Рим і переправився у Грецію. Цезар без перешкод

увійшов до столиці. Сила зброї вірних йому легіонів змусила сенат проголосити його диктатором. Проте Цезар не мав необмеженої влади. Сенат лишався досить впливовим.

Цезар, на відміну від Сулли, не розправлявся із своїми супротивниками, чим збільшив число прихильників. До того ж він відновив права громадян, яких переслідували за Сулли. Невдовзі Цезар повів свої війська на східне узбережжя Адріатичного моря, де зосереджувалися основні сили Помпея.

У битві на рівнині Фарсал Цезарю вдалося здобути перемогу. Помпей утік, залишивши війська. Юлій Цезар переслідував свого ворога аж до Александрії Єгипетської, де Помпея було вбито за наказом єгипетського царя Птолемея XI.

Але в самому Єгипті в цей час почалося повстання проти римлян. Усю зиму 48/47 рр. до н.е. армія Цезаря перебувала в оточенні й вела тяжкі бої. Лише навесні римському диктатору вдалося перемогти. Захопивши столицю Єгипту Александрію, Цезар проголосив царицею країни Клеопатру VII, сестру переможеного Птолемея XIII. Після цього йому довелося придушувати повстання понтійського царя Фарнака у Малій Азії. Війна була блискавичною. Сам Цезар, повідомляючи сенат про перемогу, написав: «Прийшов, побачив, переміг!»

Співвідношення сил у битві на рівнині Фарсал

Армія Цезаря:
легіони – 23 000,
союзники – близько
10000,
кіннота – 1000.

РИМЛЯНИ

Армія Помпея:
легіони – 50 000,
союзники – 4200,
кіннота – 7000.

РИМЛЯНИ

Після повернення на батьківщину Цезар роздав жителям Риму гроші, а ветеранам – земельні ділянки. Він збільшив кількість сенаторів у 3 рази, що різко зменшило їхній вплив у суспільстві. Було видано закони, спрямовані на впорядкування життя у провінціях, на обмеження розкоші. Утвердивши свою владу, Цезар блискавичним нападом здолав своїх ворогів у Північній Африці та Іспанії, відсвяткував одразу чотири тріумфи – галльський, єгипетський, азіатський і африканський.

У 45 р. до н.е. Цезарю довелося зіткнутися із синами Помпея, які зібрали велику армію і виступили проти нього. Остання битва громадянської війни відбулася біля міста Мунд, де Цезар здобув чергову перемогу. Вже ніщо не заважало йому бути одноособовим правителем усієї Римської держави. Сенат і народні збори вже не мали великого впливу на життя країни, хоча формально щороку обирали Цезаря консулом. Цезар на знак своєї величч з'являвся перед людьми у пурпурній тозі тріумфатора, трон, на якому він сидів, був виготовлений із золота. Його друг Марк Антоній пропонував навіть проголосити Цезаря царем. Це викликало спротив сенаторів і стало приводом для об'єднання його ворогів. Цезаря вбили прямо на засіданні сенату 15 березня 44 р. до н.е.

Римляни віддали диктатору найвищі почесті – тіло Цезаря спалили на форумі. Тисячі римлян, вдячних Цезарю за щедрість, кидали у поховальне багаття свою зброю і коштовності. Цезар залишив слід в історії не тільки як правитель, а й як реформатор календаря (відомий юліанський календар), будівничий, письменник та автор багатьох крилатих висловів («Жереб кинуто», «Рубікон перейдено»).

Гней Помпей

Марк Юній Брут

НУЗ★914 3УУУН 0ЗХІШ★914 3УУУН 0ЗХІШ УТГ 07Ф АШЧ УБЗ А

ЛАТИНИЦЯ

прочитайте документ

Гай Светоній Транквілл про смерть Цезаря

Він сів, і змовники оточили його, наче для привітання. Відразу Туллій Цимбр, що взяв на себе першу роль, підійшов до нього ближче ... схопив його за тогу вище ліктів. Цезар кричить: «Це вже насилля!». І тут один Кассій, розмахнувшись ззаду, завдає йому рану нижче горла. Цезар хапає Кассія за руку, проколює її грифелем, намагається підвестися, але другий удар його зупиняє. Коли ж він побачив, що з усіх боків на нього спрямовані кинджали, він накинув на голову тогу ... Він був уражений 23 ударами, тільки при першому, навіть не крикнувши, а застогнавши ... Марку Бруту, що кинувся на нього, сказав: «І ти, дитя моє?»

УЗ★914 3УУУН 0ЗХІШ★914 3УУУН 0ЗХІШ УТГ 07Ф АШЧ УБЗ А

1. Чому сенатори вирішили вбити Юлія Цезаря?
2. Що в оповіді свідчить про мужність Юлія Цезаря?

Диктатура Гая Юлія Цезаря

ЦЕ ЦІКАВО

Напередодні загибелі Цезаря нібито відбувалися дивні речі, які римляни вважали знаменням скорої смерті правителя: табуни коней, які він присвятив богам і відпустив під час переходу через Рубікон, відмовлялися від їжі і проливали сльози; до приміщення, де відбувалося засідання сенату, влетіла невелика пташка із лавровою гілочкою в дзьобі, а за нею – зграя птахів, які, наздогнавши її, роздерли на шматки.

Ще за життя Цезар проголосив своїм наступником племінника Гая Октавія (63 р. до н.е. – 14 р. н.е.). Звістку про загибель Цезаря 19-річний Октавій отримав на чужині. Диктатор заповів йому не тільки величезну державу, а й 3/4 свого майна. 1/4 майна Цезаря призначалася римському народові. Але спадок Цезаря дістався колишньому другові та соратникові диктатора Марку Антонію, якого після смерті Цезаря сенат, що відновив свою владу, проголосив правителем держави. Октавіан звернувся до Антонія з проханням повернути громадянам Риму гроші, що заповідалися їм, але той відмовив. Октавіан продав свою частину спадку Цезаря, власне майно та роздав гроші римлянам. Це викликало у народу захоплення і сприяло посиленню популярності Октавіана.

2. Другий тріумвірат і загибель республіки

Під тиском легіонерів Цезаря, які не бажали війни між двома його спадкоємцями, Антоній і Октавіан змушені були укласти союз. До них приєднався один з воєначальників Цезаря, намісник в Іспанії Лепід. Так у 43 р. до н.е. виник **другий тріумвірат**. Спираючись на легіони, тріумвіри змусили сенат надати їм повноваження реформувати життя держави. Знову, як колись Сулла, свої реформи вони почали з боротьби проти прихильників республіканського устрою й оприлюднили проскрипції. Серед засуджених було понад 200 сенаторів та 2000 вершників. Дехто з них потрапив до проскрипцій лише тому, що мав

Н У Z * 9 1 4 3 Y Y Y H 0 Z X F * 9 1 4 3 Y Y Y H 0 Z X L W V T F 0 7 F A W 4 J E Z A

ЛАТИНИЦЯ

прочитайте документ

Плутарх про проскрипції

Уночі в багатьох місцях у місті було виставлено проскрипційні списки з іменами нових ста тридцяти осіб на доповнення до попередніх сімнадцяти, а через якийсь час – ще список інших ста п'ятдесяти осіб. До списків завжди заносили додатково кого-небудь із засуджених уже або помилково вбитого; усе це робилося для того, щоб здавалося, що вони загинули на законній підставі. Було дано розпорядження, щоб голови вбитих доставляли тріумвірам за певну винагороду, яка для вільнонародженого була в грошах, а для раба – в грошах і свободі. Усі повинні були надати свої домівки для обшуку. Кожний, хто прийняв до себе в дім або сховав засудженого, або не дозволив обшукати свій дім, підлягав карі смертю. Кожний, хто хотів, міг донести на будь-кого й одержати за це винагороду.

Y Z * 9 1 4 3 Y Y Y H 0 Z X F * 9 1 4 3 Y Y Y H 0 Z X L W V T F 0 7 F A W 4 J E Z A

1. Навіщо до списків заносили засуджених або помилково вбитих людей?
2. Чому більшість римлян активно брали участь у переслідуваннях засуджених?

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Після усиновлення Цезарем Октавія останній отримав ім'я **Гай Юлій Цезар Октавіан**. Як політик він був хитрий та безсердечний, проте, приховуючи владолюбство, поведився скромно та люб'язно.

багато грошей або гарні маєтки. Рим був охоплений панікою. Оголошені ворогами, римляни ховалися в колодязях, каналізації, димарях. Вони не довіряли нікому, адже на них полювали рідня, сусіди і навіть їхні раби, бажаючи заволодіти землями і майном. У ці страшні дні загинув від рук найманих убивць один з найвідоміших політичних діячів і ораторів Марк Тулій Цицерон. Протистояння різних сил – прихильників диктатури і республіканців, а також ворожнеча між самими тріумвірами знову кинули Рим у вир громадянських війн.

У 42 р. до н.е. тріумвіри у битві при Філіппах у Македонії розбили велике військо, яке зібрали вбивці Цезаря Брут і Кассій. Кассія було вбито, а Брут наклав на себе руки.

Октавіан. Зображення на римській монеті

Тріумвіри стали господарями держави і поділили її між собою. Антоній отримав східні провінції, Лепід – Північну Африку, а Октавіан – Іспанію, Галлію, Іллірію та Італію. Октавіан, згасивши невдоволення, яке виникло в Римі у зв'язку з проскрипціями, у 36 р. до н.е. захопив Північну Африку й усунув від влади Лепіда. А в 32 р. до н.е. він почав готуватися до війни з Марком Антонієм, який мав владу над східними провінціями, у тому числі над Єгиптом і був одружений з Клеопатрою – царицею Єгипту. Подружжя об'єднало свої зусилля у протистоянні Октавіану. 2 вересня 31 р. до н.е. у морській битві біля мису Акцій (Північна Африка) флот Антонія й Клеопатри зазнав поразки. У відчаї Антоній наклав на себе руки. Війська Октавіана увійшли до Єгипту. Цариця Клеопатра стала його полонянкою. Коли вона дізналася, що Октавіан хоче відправити її в Рим і в кайданах провести вулицями під час тріумфу, Клеопатра випустила змію, яка смертельно вжала її. Октавіан наказав убити сина Антонія – Антулла та сина Клеопатри і Юлія Цезаря – Цезаріона.

Громадянські війни скінчилися. В Октавіана більше не лишилося внутрішніх ворогів. У державі запанував мир, але республіканський устрій зазнав нищівного удару. Формально республіканські установи ще діяли, але влада належала одній особі – Октавіану.

ВЕЛИКА МАНДРІВКА

Позначте на контурній карті:

Напрямки походів Гая Юлія Цезаря.

Посперечайтесь з мудрецем

Доведіть, що створення другого тріумвірату було початком остаточного руйнування республіканського устрою в Римі.

ЗАГАДКИ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я

1. Що означає вислів «Рубікон перейдено»?
2. Які військові походи здійснив Юлій Цезар? Яке значення для Риму вони мали?
3. Чим закінчилися громадянські війни і якою була доля тріумвірів?

Диктатура Гая Юлія Цезаря

§ 48. Римська імперія у I–II ст. н.е.

Часи жорстоких тиранів

Римська імперія
за часів Октавіана Августа.
27 р. до н.е. – 14 р. н.е.

1. Принципат Августа

Октавіан зосередив у своїх руках необмежену владу. У 29 р. до н.е. він переглянув склад сенату і позбавив посад прибічників Марка Антонія, республіканців і своїх особистих ворогів. Щоб привернути на свій бік городян, він відсвяткував кілька тріумфів, під час яких роздавав гроші й хліб. Тоді ж сенат присвоїв йому титул імператора. Протягом свого правління Октавіан 21 раз отримував цей титул. Хитрий політик, Октавіан на спеціальному засіданні сенату зрікся влади диктатора і консула, залишив собі тільки почесне звання **принцепса сенату**, тобто першого серед senatorів. Проте, незважаючи на існування сенату та інших виборних

органів влади, принцепс Октавіан правив одноособово. Форма управління державою на чолі з принцепсом дістала назву «принципат». Вона проіснувала майже 300 років.

Залежний від Октавіана сенат надавав йому все нові й нові титули й посади. Серед них – почесне звання Август («звеличений богами»), яке перетворилося на титул. У 2 р. до н.е. Августу надали титул «батько вітчизни». У 23 р. н.е., незважаючи на те, що він був патрищем, його обрали народним трибуном. Цю посаду Август отримував 37 разів.

В Октавіана була власна скарбниця – **фіск**. До неї надходили прибутки з Єгипту, який став його власністю, а та-

- Столиці держав і царств
- Найбільші міста
- Територія Римської республіки в 33 р. до н.е.
- Завоювання Римської імперії:
 - до кінця правління Октавіана Августа (14 р. н.е.)
 - впродовж 14–98 рр. н.е.
 - за династії Антонінів (98–180 рр. н.е.)
- Кордони Римської імперії на початку II ст. н.е.
- ГАЛЛІЯ Назви найбільших римських провінцій
- Території, тимчасово залежні від Риму

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Геродіан (бл. 170 – бл. 240) – римський історик, грек за походженням.

Н У З * 9 1 4 3 У У У Н 0 2 1 1 2 4 * 9 4 7 0 1 Ф А W 4 2 5 2 4

ЛАТИНІЦЯ

прочитайте документ

Геродіан про принципат Октавіана Августа

З того часу, як єдиновладдя перейшло до Августа, він звільнив італійців від праці, позбавив їх зброї й оточив державу укріпленнями та військовими таборами, поставив найнятих за певне утримання воїнів як охорону Римської держави; він убезпечив державу, відгородив її великими річками, твердинею із ровів і гір.

У З * 9 1 4 3 У У У Н 0 2 1 1 2 4 * 9 4 7 0 1 Ф А W 4 2 5 2 4

Користуючись документом, доведіть, що Октавіан Август зміцнив Римську державу.

кож з провінцій Галлія, Іллірія, Македонія і Сирія. Під командуванням Октавіана перебували 300 000 відданих йому воїнів, які були надійним знаряддям для утримання порядку в державі, захисту її кордонів та завоювання нових земель. Побоюючись змов, він набрав особисту охорону – **преторіанські когорти** (9000 чоловік). Командирами преторіанців – **префектами** – Октавіан призначив відданих йому воєначальників.

Принцепс проводив політику «батога і пряника». Незможним громадянам він і далі роздавав гроші та хліб, влаштовував дивовижні свята, наказав спалити списки боржників. Разом з тим Октавіан повернув рабів-утікачів їхнім господарям і відновив закон, за яким за вбивство господаря карали на смерть не тільки винного раба, а й усіх невільників, які під час злочину були в будинку.

Дбав Октавіан Август і про розширення кордонів Римської держави. На провінції було перетворено Паннонію (сучасна Угорщина) та Германію (сучасна Німеччина). Під владою Риму опинилися величезні території. Але подальше розширення кордонів було зупинене численними повстаннями на підкорених територіях. Октавіан зосередив сили армії на охороні кордонів держави. Зрештою, Август пишався тим, що дав римському народові мир. Він започаткував культ божества мирного часу – Августів Мир – і побудував на Марсовому полі мармуровий Вітвар Миру. І справді правління Октавіана забезпечило стабільність у суспільстві. Сильна влада була здатна протистояти як повстанням рабів та невдоволенню громадян, так і зовнішнім ворогам. Могутня держава за часів Октавіана стала називатися **Римською імперією**.

В історію Октавіан увійшов не тільки як політик, а й як будівничий. За його наказом було споруджено форум Августа, храм Марса-Месника, який мав нагадувати римлянам, що принцепс помстився за смерть Юлія Цезаря. З допомогою свого заможного друга **Мецената** він матеріально підтримував поетів. Тому і в наш час людей, які допомагають митцям, називають меценатами.

Август дожив майже до 76 років. Похований він був у Римі в спеціально збудованому мавзолеї. Після смерті (у 14 р. н.е.) Октавіана оголосили богом.

Октавіан Август

НАКАЗ ЦЕЗАРЯ

вивчіть слова та їх значення

Принцепс – сенатор, який був першим у списку сенаторів і мав авторитет та право першим висловлювати думку на засіданнях сенату.

Принципат – необмежена влада принцепса, з одночасним збереженням республіканських органів влади.

2. Правління династій Юліїв–Клавдіїв (14–69 рр. н.е.)

Август призначив своїм наступником вихідця із знатного роду Клавдіїв – 56-річного **Тіберія** (42 р. до н.е. – 37 р. н.е.). Він був уже досвідченим полководцем, який підкорив альпійські племена та здобув перемоги у Паннонії й Германії. За переказами, Август так сказав про Тіберія: «Бідний римський народ! У які він потрапляє повільні щелепи». І справді, новий правитель не намагався завоювати любов римлян. Він припинив роздавати хліб

Тіберій

Римська імперія у I–II ст. н.е.

ЦЕ ЦІКАВО

Калігула (прізвисько перекладається як «чобіток») одягався у шовкове, прикрашене коштовним камінням вбрання. Його називали принцепсом, найбільш жадібним до золота. Він пригощав своїх гостей позолоченим хлібом, а своїх коней – позолоченим ячменем.

Гай Калігула

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Представники роду Клавдіїв за доби республіки 28 разів були консулами, 5 разів диктаторами, 7 разів цензорами і мали 8 тріумфів.

і влаштовувати видовища. Всіх можливих претендентів на владу, крім Гая Калігули, було вбито. У 27 р. н.е. Тіберій залишив Рим і оселився на о. Капрі, звідки й продовжував керувати державою. Жорстокий імператор любив спостерігати за катуванням і стратою як злочинців, так і безневинних людей. Римляни, що не любили володаря, кричали: «Тіберія у Тибр!» Коли у 37 р. Тіберій захворів, один із його слуг задушив імператора. Відповідно до заповіту його наступниками стали Гай Калігула і Тіберій Гемелла. Калігула усунув свого суперника і став правителем Риму.

Гай Калігула (12–41 рр. н.е.), намагаючись зміцнити свою владу в Римі, відновив гладіаторські бої та інші видовища, роздавав гроші незаможним і влаштовував бенкети для сенаторів, дозволив повернутися вигнанцям та помилював засуджених. Він вважав себе богом Юпітером, тому наказав сконструювати механізм, який імітував грім і блискавку. Голови статуй Юпітера у Римі були замінені скульптурними зображеннями Калігули. Він побудував присвячений собі храм, де римляни поклонялися золотій статуй правителя. За рік імператор витратив усі державні кошти, тому запровадив нові грабіжницькі податки.

Калігула намагався продовжувати традиційну завоювальницьку політику Риму. У 39–40 рр. він розробив плани остаточного підкорення завойованих, але не упокорених народів Галлії, Германії та Британії. І хоча великих успіхів у цьому не досяг, його 7 разів проголошували імператором. Незважаючи на те, що мав прекрасну освіту, людей він вважав особистою власністю, так само як і всі римські провінції. У 39 р. було розкрито змову проти імператора, і з того часу Калігула постійно боявся зради. Його підозри справдилися. У 41 р. н.е. під час свята на честь Палатинських ігор його було вбито.

Наступного імператора проголосили преторіанці – охоронці Калігули. Це ще раз засвідчило, що армія лишалася впливовою силою в римському суспільстві. Імператором став **Клавдій (10 р. до н.е. – 54 р. н.е.)** – єдиний родич Калігули, якого випадково знайшов один з преторіанців в імператорському палаці. Клавдій мав багато фізичних вад: заїкався, шкандибав, голова та руки його тряслися. На засідання сенату його приносили на ношах. Перше, що зробив новий правитель, – стратив убивцю Калігули. Він примирився із сенатом, скасував деякі встановлені попередниками податки, повернув вигнанців, скасував смертну кару за образу величчя імператора. Новими законами він передбачив переслідування тих, хто зводив наклеп. Хворі раби, яких господарі кидали напризволяще, ставали вільними. Здійснивши тріумфальний похід у Британію, Клавдій приєднав до імперії шість провінцій.

Клавдій дуже боявся змови і з самого початку свого правління наказував обшукувати всіх, хто до нього набли-

Імператор
Нерон

жався. Але йому не судилося померти від меча ворога. Клавдія отруїли дружина Агриппіна та її син Нерон.

У 54 р. сімнадцятирічний **Нерон (37–68 рр.)** став імператором. Його ім'я сабінською мовою означає «хоробрий, сильний». Але він не виправдовував його. Підлітком Нерон входив до складу банди, яка грабувала перехожих. Його цікавили більше не політика, а музика, живопис, спорт, він мріяв про кар'єру актора. Подорожуючи Грецією, спробував себе у різних змаганнях, виступав у десятиборстві в Олімпії. Вважав себе також видатним поетом. Ходили чутки, що жахлива пожежа в Римі 64 р. була організована Нероном. Нібито вигляд палаючого Риму надихнув його на написання віршів про спалення Трої. Але доказів проти Нерона не було. Він особисто керував відновлювальними роботами.

За Нерона Рим прикрасили прямими вулицями та збудували перші вогнестійкі будинки. Нерон був останнім імператором династії Юліїв–Клавдіїв. Незадоволений його тиранією, сенат оголосив правителя ворогом народу. Проти Нерона повстали війська. Тоді він утік на віллу в передмісті Риму, де заподіяв собі смерть. Кажуть, що, помираючи, Нерон вигукнув: «Який величний актор гине!» Після його смерті протягом року змінилося ще два імператори. У 69 р. до влади прийшла династія Флавіїв.

Золотий
будинок Нерона.
Внутрішній
вигляд.
64–68 рр. н.е.

Н У З * 9 1 4 * У У У Н О З У * 9 1 4 * У У У Н О З У А W Ч У Б З * А

ЛАТИНИЦЯ

прочитайте документ

Гай Светоній Транквілл про життя Нерона

Жодного одягу він не вдягав двічі... Рибу ловив позолоченою сіткою із пурпурових і червоних мотузок. А мандрував не менше ніж з тисячею возів, у мулів були срібні підкови... Він вибудував палац, назвавши його спочатку Прохідним, а потім, після пожежі та відновлення, – Золотим... Передпокій у ньому був такої висоти, що в ньому стояла колосальна статуя імператора, заввишки 120 футів; площа його була така, що потріпаний портик по боках був з мілью довжиною... В інших покоях усе було покрите золотом, прикрашене коштовним камінням і перлами.

У З * 9 1 4 * У У У Н О З У * 9 1 4 * У У У Н О З У А W Ч У Б З * А

1. Що в оповіді Гая Светонія свідчить про неймовірну розкіш, якою захоплювався Нерон?
2. Як називали палац імператора Нерона?

3. Династія Флавіїв (69–96 рр.н.е.)

Амфітеатр Флавіїв
(Колізей). 75–80 рр.

Траян.
Зображення на монеті

Траян.
Давньоримський рельєф.
Початок II ст. н.е.

Перший імператор цієї династії – Веспасіан (9–79 рр.) був досвідченим полководцем, брав участь у вторгненні в Британію, керував провінцією Африка, підкорив Іудею. Імператора Веспасіана щороку обирали консулом і трибуном. Він мріяв передати владу синові Тіту і вже за свого життя зробив його співправителем. У 71 р. Веспасіан призначив його префектом преторіанської гвардії, залишивши собі титул Августа та посаду верховного понтифіка. У 73–74 рр. вони разом вигнали із сенату своїх супротивників. Після цього ніхто не наважувався виступати проти імператора. Навіть свій палац Веспасіан залишив без охорони, демонструючи силу своєї влади. Він навів лад в армії, відновивши дисципліну. Для зміцнення держави та реформування армії потрібні були значні кошти, тому правитель не вважав непристойним займатися посередницькою торгівлею, отримувати хабарі та продавати державні посади. Саме він, запровадивши податок на користування громадськими туалетами, сказав: «Гроші не пахнуть».

Після смерті Веспасіана у 79 р. вся влада в країні перейшла до Тіта (39–81 рр.). Початок його правління породив великі сподівання у римлян. Його навіть називали «Любов'ю і вірадою роду людського». Він відзначався здібностями до віршування, гри на музичних інструментах та каліграфії. З іншого боку, був досвідченим і вмілим полководцем. Щоб завоювати прихильність народу, віддав своє майно для відновлення будинків і храмів Риму після страшної триденної пожежі. Саме на його правління випало виверження вулкана Везувій, що знищило міста Помпеї і Геркуланум. Імператор зробив щедрі пожертвування тим, хто вижив. Тоді ж у Римі почалася чума, з якою також довелося боротися.

Навіть коротке правління принесло Тіту славу будівничого. В імперії з'явилися нові дороги. У 80 р. було закінчено будівництво унікальної споруди – амфітеатру Флавіїв (Колізею). Та, на жаль, Тіт мав слабе здоров'я. Ще за юних літ він скуштував напою з отрутою, від якого загинув його брат Британік, і довго хворів. Після однієї з вистав йому стало зле. Помер він на тій самій віллі, що і його батько. Його правління тривало два роки, два місяці і двадцять днів.

У 81 р. в країні до влади прийшов брат Тіта – Доміціан (51–96 р.), який став справжнім тираном. Як і його попередники, він мав багато титулів. Доміціан був консулом 16 разів, трибуном – 16 років, цензором – пожиттєво. Його 22 рази проголошували імператором. Доміціан переслідував не згодних з ним senatorів, убив двоюрідних братів, вигнав з Італії всіх філософів. Загальною ненавистю до імператора скористалися політики. 18 вересня 96 р. внаслідок двірцевої змови останнього із Флавіїв було вбито.

4. Династія Антонінів (96–192 рр. н.е.)

Справжню велич Риму забезпечила династія Антонінів. Першим її імператором став найстарший із senatorів – Марк Кокцей Нерва (30 або 35–98 рр.). Невдовзі Нерва передав владу Марку Ульпіцію Траяну (53–117 рр.). Римські воїни захоплювалися цим талановитим полководцем. Він розширив територію Римської імперії до небувалих розмірів. Протягом 101–107 рр. після тривалих війн Траян приєднав Дакію (територія Румунії). У 106 р. він підкорив Аравію. У 114–117 рр. приєднав Вірменію та Дворіччя. Здавалося, перемога не буде кінця, але під час придушення повстання в Іудеї імператор помер.

Його родич Публій Емілій Адріан (76–138 рр.), ставши імператором, намагався захистити завойоване попередниками. У Британії він збудував фортеці, сторожові вежі, що поєднувалися валами, довжина яких становила 128 км. Але втримувати величезні завойовані території було все важче. Напади сусідніх народів, яких римляни вважали варварами, повстання в провінціях руйнували імперію.

Найбільш успішним у боротьбі з повстанцями і варварами був видатний державний діяч і філософ Марк Аврелій (121–180 рр.), який став імператором у 161 р. Йому вдалося придушити повстання у Вірменії, Дворіччі, Дакії. Але зробити більше для імперії він не встиг. У 180 р. під час походу проти германських племен він помер від чуми. За іншою версією – був убитий за наказом сина.

Кінна статуя Марка Аврелія. 161–180 рр. н.е.

Син Марка Аврелія – Коммод Люцій (161–192 рр.) не був гідним батькових звершень. Це перший імператор, який брав участь у гладіаторських боях. Він наказав стратити найвидатніших senatorів, друзів свого батька. За правління Коммода традиції громадського і державного життя були знехтувані. Всупереч уявленням римлян, що тільки громадяни могли керувати державою, за примхою імператора колишні раби ставали senatorами. Усе це викликало ненависть римлян, і внаслідок змови імператора було вбито.

ВЕЛИКА МАНДРІВКА

Позначте
на контурній карті:

Територію Римської
імперії в I ст. н.е.

ЗАГАДКИ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я

1. Назвіть характерні риси принципату Октавіана Августа.
2. Правління кого з римських імператорів, на вашу думку, можна оцінити позитивно, а кого негативно?

Посперечайтесь
з мудрецем

Які зміни в управлінні державою відбулися, коли республіка змінилася імперією?

§ 49. Римська релігія

Добрі генії

1. Міфи і легенди давніх римлян

Аполлон.
V ст. до н.е.

Римські міфи, що були відображенням повсякденного життя римлян, оспівували невибагливий спосіб їхнього життя, суворість звичаїв і правил. Давні перекази розповідали про батька-воєначальника, який стратив свого сина за порушення військової дисципліни, про уславленого вождя, який обробляв своє поле і після переможної битви знову повертався до звичних справ, про непідкупність римських вождів, про воїна, який, потрапивши у полон, спалив собі руку на вогнищі, щоб довести ворогам мужність римлян. Вражені вороги відпустили героя і зняли облогу Риму.

Існували міфи про різних священних тварин і птахів. Чільне місце серед них посідали перекази про вовка. Ця тварина наділялася магічними та людськими якостями, наприклад вірністю. Не випадково Ромула і Рема врятувала саме вовчиця. На основі переказу про те, як капітолійські гуси врятували Рим, з'явився звичай приносити у жертву собак, які мовчали і пропустили ворогів.

2. Давньоримська релігія

Давні римляни вважали, що спочатку був лише темний і безмежний Хаос, у якому нічого не існувало, навіть часу. З Хаосу виникла земля, яка і народила гори, ліси, річки, тварин і людей. У той самий час із Хаосу з'явилися перші боги. Серед них був і володар часу Сатурн. За уявленнями римлян, саме він веде відлік життя, завдяки йому росте все живе, змінюються пори року. Спочатку римляни поклонялися Сатурну як єдиному богу. На його честь проводилися сатурналії – свята, під час яких римляни мінялися місцем із рабами. Цим вони показували, що перед богом усі люди рівні. Вважалося, що біля Сатурна стояло дві чаші. Одна з них була наповнена щастям, а інша лихом. Бог виливав, за власним бажанням, вміст чаші на голови людей, і в них мало бути щастя або ставатися лихо.

З давніх часів римляни вірили у багатьох духів, божеств, які не мали людської подоби. Кожен з них відповідав за певні явища природи, події в житті людини. Духи виступали захисниками та охоронцями. Добрі генії охороняли людину протягом її земного життя. Пенати опікувалися помешканнями. До наших часів дійшов вислів «повернутися до рідних пенатів», що означає повернутися додому. Як і давні греки, римляни вірили, що в кожному кущі, у річці, лісі живуть надприродні істоти, які можуть бути добрими або злими, допомагати чи шкодити людям.

ЗАПОЗИЧЕНІ
РИМЛЯНАМИ
БОГИ

Римські боги	Грецькі боги
Юпітер	Зевс
Юнона	Гера
Мінерва	Афіна
Діана	Артеміда
Церера	Деметра
Прозерпіна	Персефона
Нептун	Посейдон
Діспатер	Аїд
Венера	Афродіта
Купідон	Ерот
Вулкан	Гефест
Меркурій	Гермес
Марс	Арес
Вакх	Діоніс
Геркулес	Геракл
Аполлон	Аполлон

*Марс. Статуя.
Фрагмент. 380–370 рр.
до н.е.*

Божествам, духам і надприродним істотам приносили жертви. Римляни вірили, що померлі впливають на справи живих і можуть мстити за неповагу до них. Померлий батько ставав для синів богом.

Коли римляни наприкінці VI – на початку V ст. до н.е. ознайомилися з грецькою культурою, богів стало більше. У Сатурна з'явилися діти. Серед них – Юпітер. Коли Юпітер підріс, він вирішив позбавити батька влади і скинув Сатурна з небес. Молодий бог – володар блискавок і грому – став царем богів. Згодом римляни наділили своїх богів, не змінюючи їхніх імен, тими самими силами й обов'язками, що мали й грецькі.

Юпітер мав старших братів – Плутон і Нептун, з якими і поділив Всесвіт. Плутон став володарем підземного світу, а Нептун – володарем морів.

Кожна верства населення Риму мала власних богів. Вершники – кінного Нептуна і героїв-близнюків Діоскурів, плебеї – Цецеру і Лібер. Деякі професії теж мали покровителів. У торговців – Меркурій, у ремісників, художників, письменників, вчителів – Мінерва. Спільними для жителів Апеннінського півострова богами були Марс (бог війни), Діана (богиня Місяця), Фортуна (богиня щастя, успіху), Флора (богиня квітів), Фауна (богиня родючості й материнства), Венера (богиня весни і садів, потім – кохання і краси). Пізніше в пантеон богів Римської імперії увійшли боги східних народів: Озіріс та Ісіда з Єгипту, Кібелла з Фрігії, Ваал з Фінікії та ін.

Римлянин міг і сумніватися в існуванні богів, але був зобов'язаний показувати шану до них. Розраховуючи на допомогу богів, давні римляни намагалися дотримуватися всіх обрядових правил, а також ритуалів. За допомогою ритуалів навіть богів ворога, на думку римлян, можна було переманити на свій бік.

Жодної важливої справи не починали римляни, не повороживши та не дізнавшись про ставлення до неї богів. Жерці бачили волю богів у поведінці тварин, птахів, у природних явищах, принесених жертвах. В усьому незвичному вони також вбачали підказки богів. За несприятливих передбачень жерці могли навіть відкласти військовий похід.

Державні діячі, починаючи із Сципіона Африканського, підкреслювали божественне походження своєї влади. Коли республіка змінилась імперією, у провінціях поширився культ полководців, а імператори вважалися богами на землі.

*Венера й покараний Амур.
Фреска. Близько 30 р. н.е.*

**Посперечайтесь
з мудрецем**

Які ви бачите відмінності між римськими і грецькими релігійними віруваннями?

ЗАГАДКИ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я

1. Яких східних богів запозичили римляни?
2. Яке місце в житті римлян посідало ворожіння?

§ 50. Римська культура

Учні, що перевершили вчителів

1. Культура доби республіки

На становлення та розвиток культури Римської республіки великий вплив мали греки, особливо після об'єднання Італії під владою Риму і захоплення ним грецьких колоній на півдні Апеннінського півострова. Римляни завжди цікавилися досягненнями різних народів, які можна було практично застосувати у землеробстві, будівництві, корабельній та військовій справі, тому здобутки грецької цивілізації викликали надзвичайний інтерес у громадян Римської республіки.

Освіта. Першим щаблем в освіті римлян було сімейне виховання. Дітей виховували в повазі до вірувань і звичаїв пращурів. Вони мали беззаперечно підкорятися волі батька. Вважалося, що справжній громадянин – це слухняний син і дисциплінований воїн. Зазвичай, порушення батьківської волі суворо каралося.

Наступним кроком у здобутті знань була школа. За доби республіки у римських школах вивчали так звані сім вільних мистецтв: граматику, логіку, риторику, геометрію, арифметику, астрономію, музику. Згодом до них додали архітектуру.

Існувало три типи шкіл: початкова, граматична і риторична. У початковій школі навчалися діти віком від 7 до 12 років. Вони опановували письмо, читання та лічбу. Навчитися писати було нескладно, оскільки слова писали так, як вони й звучали. Якщо учень пропускав хоча б одну літеру в слові, його били різками. Цінувалась не краса написання, а швидкість. Дівчатка теж ходили до школи і вивчали навіть більше дисциплін, ніж хлопчики.

У граматичній школі юнаки 12–16 років вивчали римську й грецьку літературу, латинську і грецьку мови.

Вищою школою можна вважати риторичну, де молоді люди 16–20 років студіювали філософію, історію, риторику та право. Як і в греків, школи були приватними, за навчання доводилося платити. Престижним вважалося навчання в Афінах або на острові Родос.

Наукові знання. Тогочасні знання з медицини, продовжуючи грецькі наукові традиції, узагальнив Авл Корнелій Цельс (І ст. до н.е.) у творі «Про медицину».

Філософ Тіт Лукрецій Кар (95–55 рр. до н.е.) у книжці «Про природу речей» виклав вчення грецького мислителя Епікура, який заперечував існування богів. Основними ідеями твору були ідеї про смертність душі, про незалежність природи від волі богів, про нескінченність Всесвіту. Тіт Лукрецій Кар першим поділив історію людства на кам'яний, мідний та залізний віки.

Тріумфальна арка.
Кінець II ст. н.е.

Руїни Колізею. Сучасний
вигляд ізсередини

Міст через річку Тахо.
98–106 рр. н.е.

Але найбільший внесок у світову наукову скарбницю зробили римляни тим, що створили новий напрям у наукових знаннях – правознавство. Його «батьком» називають Гнея Флавія (VI ст. до н.е.). У II ст. до н.е. з'явилися перші трактати з права. У часи занепаду республіки, коли закони часто скасовувалися, доповнювалися або змінювалися, виникла потреба інформувати про ці зміни громадян. З часів Юлія Цезаря на центральну площу виставляли дошку «Щоденні відомості римського народу», на якій розміщували повідомлення про воєнні перемоги та зміст нових законів. Копії розсилали в усі римські провінції. Цю дошку можна вважати пращуркою сучасних газет.

Література і театр. Рідна для римлян латинська мова внаслідок римських завоювань перетворилася на мову міжнародного спілкування у стародавньому світі. Вона стала основою для виникнення сучасних мов: італійської, англійської, іспанської, французької. Латинська мова тривалий час була мовою науки, а в медицині збереглася і до сьогодні. Відомими є латинські крилаті вислови: «Карфаген має бути зруйнований», «Прийшов, побачив, переміг» та багато інших. Латинською мовою були написані найкращі твори римських авторів.

Римська художня література виникла із записів переказів і міфів у III ст. до н.е. Одним із її засновників був Лівій Андроник (? – бл. 204 р. до н.е.), який переклав латинською мовою «Одіссею». Література римлян мала на меті виховати громадянина та патріота. Але римляни любили й розважатися, тому популярним жанром була комедія. Батьком комедії вважається Тіт Макцій Плавт (250 – бл. 184 р. до н.е.), який написав улюблені віршовані твори латинян «Горщик», «Віслюки», «Хвалькуватий воїн», де висміював сліпе наслідування грецьких зразків.

Справжнє життя комедії починалося, коли її ставили на сцені. У 240 р. до н.е. відбулася перша вистава латинською мовою. Цей час вважається початком римського театру.

Засновником римської прози вважають Марка Порція Катона (234–149 рр. до н.е.). Йому належить один з перших прозаїчних творів літератури доби республіки, який зберігся в повному обсязі. Присвячений він землеробству і містить корисні поради землеробам, а також оспівує сільський спосіб життя і селян. Саме селяни, на думку Катона, стають найсильнішими й наймужнішими воїнами. Твір Катона «Начала» був першим викладом історії Риму.

Архітектура. Розвиваючи мистецтво архітектури, римляни багато в чому наслідували греків, але пішли далі від своїх учителів. В архітектурі римляни об'єднали етруску і грецьку традиції та додали східні елементи. Вони урізноманітнили будівельні матеріали. Саме римляни почали використовувати міцний з'єднувальний вапняковий розчин, винайшли бетон, який широко використовували з II ст.

ЦЕ ЦІКАВО

У період найвищого розквіту в м. Рим проживало близько 1 млн осіб. Щоб розв'язати транспортну проблему перенаселеного міста, Юлій Цезар заборонив громадянам користуватися власними візками. Заможних громадян носили на ношах або вони пересувалися на громадському «таксі», яке мало спеціальний лічильник для оплати.

Марк Тулій Цицерон

Сторінка із твору Юлія
Цезаря «Записки про
галльську війну»

Луцій Анней Сенека

до н.е. У будівництві римляни широко застосовували арку, вдосконаливши її. Ця дугоподібна конструкція могла витримати на собі кілька поверхів. Втілюючи заклик «хліба і видовищ!», у містах будували театри, де місця для глядачів були розташовані півколом. Зводилися цирки, де влаштовували перегони на колісницях. Римляни першими почали будувати амфітеатри для жорстоких видовищ – гладіаторських боїв, цькування диких звірів, а також базиліки – великі криті зали для зборів.

2. Культура доби імперії

Освіта. На відміну від доби республіки, коли більшість навчальних закладів були приватними, імперія почала контролювати систему освіти. Вчителі були державними службовцями й отримували заробітну платню. Кількість учителів залежала від розміру міста і відповідно кількості учнів. У IV ст. н.е. всі, хто бажав навчати, повинні були отримати дозвіл імператора. Значну підтримку школам надавали заможні люди, зокрема імператори. Продовжували працювати грецькі осередки ученості: афінські Академія і Лікей, школи в Александрії Єгипетській.

Наукові знання. Свій внесок у розвиток різних галузей наукових знань зробив Пліній Старший (23(24)–79 рр.). Найвідомішою його працею є твір «Природнича історія». У зв'язку із завоюванням римлянами нових земель розвивалася географія. Відомою є праця «Географія», що належить перу Страбона. Він зібрав у своїй книжці всі наявні на той час відомості про країни і народи – від Британії до Індії.

У світову скарбницю увійшли твори Клавдія Птолемея (бл. 90 – бл. 160 рр.). Він узагальнив астрономічні спостереження і розробив модель світу. Птолемеєм вважав, що центром Всесвіту є планета Земля, яка має форму кулі. Навколо неї, на думку вченого, обертаються Сонце та різні планети. Його погляди були поширені у Європі протягом багатьох наступних століть.

Імператорський Рим міг пишатися своїми правознавцями. Сформувалися правничі школи – Сабініанська і Прокуліанська, названі за іменами видатних учених Сабіна і Прокула. Багато праць було присвячено устроєві держави. Серед них найбільш цікавими були праці Цицерона (106–43 рр. до н.е.) і Полібія (бл. 200 – бл. 120 рр. до н.е.), у яких вони розмірковували про переваги і недоліки республіканського устрою. Серед римських філософів помітне місце посідав Луцій Анней Сенека (бл. 4 р. до н.е. – 65 р.). Він був вихователем Нерона і політичним діячем. Але імператор, запідозривши філософа у змові, змусив його покінчити життя самогубством. Сенека розробив учення про гідність та самоповагу людини. Він стверджував, що ці

Плутарх

Історик Плутарх (46–120 рр.) настільки глибоко знав грецьку і римську минувшину, що першим зважився на порівняння життя, діяльності, здобутків та прорахунків найвідоміших державних діячів. У «Порівняльних життєписах» він розповів про Александра Македонського і Юлія Цезаря, Демосфена і Цицерона та ін.

Вершиною римської історичної думки вважають «Історію» й «Аннали» Таціта (бл. 58 – бл. 117 р.). У своїх творах він розповів про історію Риму часів імперії, про варварські племена, з якими боровся Рим у той час.

Література. Славнозвісним поетом Давнього Риму був Марон Публій Вергілій (70–19 рр. до н.е.). «Енеїда», «Поема про землеробство», «Пастуші пісні» – це твори, які прославили митця. У них він звеличує Римську імперію та мужність, працьовитість її громадян. «Енеїда» розповідає про Енея – сина царя Анхіза і богині Венери, одного із захисників Трої. Сюжет «Енеїди» не раз використовували у своїх творах письменники й поети, зокрема І. П. Котляревський.

Публій Овідій Назон (43 р. до н.е. – бл. 18 р. н.е.) у «Метаморфозах» розповідає про перетворення людей і богів на тварин і сузір'я, у «Фастах» – про римські релігійні свята, забуті його сучасниками. Овідій вважав, що найкращі часи – «золотий вік» – уже минули, але до них можна повернутися, якщо жити, як давні пастухи і землероби. Так само оспівував «золотий вік» Квінт Гораций Флакк (65–8 рр. до н.е.), але, на відміну від Овідія, вважав, що найкращі часи в майбутньому принесе божественний спаситель.

Архітектура. За доби імперії відбувся розквіт архітектури. Кожен імператор намагався прикрасити столицю та інші міста величними спорудами – театрами, амфітеатрами, базиліками, форумами або термами. Найбільшими були терми імператора Діоклетіана, у яких одночасно могло розміститися 3200 осіб, і терми Каракалли, де відпочивало до 1800 осіб. Крім лазень, у термах облаштовували

якості можуть піднести раба над вільним, бідного над багатим. Значну увагу філософ приділяв питанням подолання страху перед смертю, моральної рівності людей, існування долі. Вчення Сенеки інколи вважають одним з джерел виникнення християнської етики.

Римляни дбайливо ставилися як до своєї держави, так і до її історії. Історична наука, завдяки якій історію Риму ми знаємо до найдрібніших деталей, досягла свого розквіту саме у період імперії. Істориками часто ставали люди, які посідали високе суспільне становище і були добре обізнані з подіями в країні та за її межами. Інколи істориками були навіть імператори. Так, Юлій Цезар написав твір «Записки про галльську війну». Майже єдиним джерелом для вивчення ранньої історії є твори Тіта Лівія (59 р. до н.е. – 17 р. н.е.). Він залишив нащадкам твір «Історія Риму від заснування міста».

НАКАЗ ЦЕЗАРЯ

вивчіть слова
та їх значення

Базиліка – будівля, що має форму витягнутого прямокутника і поділена вздовж рядами колон.

Акведук – мостова споруда для переведення водопроводів через перешкоди.

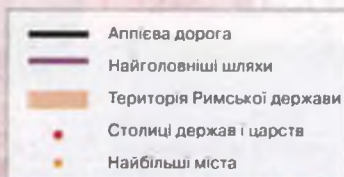
Терми Каракалли. Фрагмент.
Сучасний вигляд

Римська культура

Пантеон.
Сучасний вигляд

приміщення для спорту та гімнастики, зали для відпочинку, бесід, приміщення для виступів ораторів, басейни, бібліотеки, внутрішній двір з невеличким парком.

Терми Каракалли мали квадратну форму. У центрі одноповерхової тераси розташовувалася основна будівля. Тут були басейн з холодною водою, центральний зал, вестибуль, басейн з гарячою водою. По периметру розміщувалися індивідуальні ванни. Під ними на рівні землі облаштовували торговельні приміщення, до яких можна було зайти тільки з вулиці. Для терм потрібно багато води, і її подавали сюди за допомогою акведуків. Акведуки, що насичували водою величезне місто, мали довжину близько 440 км. Вода для терм підігрівалася в котлах, розміщених у підвалах, а пара нагрівала підлогу. Оздоблювали терми мозаїками та скульптурами.

Серед палаців розкішшю вирізнявся «Золотий будинок» Нерона. У тронній залі стояла золота статуя імператора. Складну і чудернацьку конструкцію мала стеля. Рухливі пластини, з яких вона складалася, приводилися в дію спеціальними механізмами, і відвідувачі могли бачити на стелі зміни візерунків. Найвідомішим амфітеатром був Колізей. У ньому могли розміститися 50 000 глядачів. Одночасно на його арені могли битися 2000 гладіаторів.

У підземних приміщеннях розташовувалися тренажерні зали, клітки для звірів, шпиталь для поранених.

Величним витвором римської архітектури був Пантеон – храм на честь усіх богів. Його збудували у 118–125 рр. за проектом архітектора Аполлодора Дамаського. Пантеон – круглої форми храм. Його купол у діаметрі сягає 43 м. У середині він був оздоблений білим та коричневим мармуром.

Римляни прославилися будівництвом доріг. За доби імперії їх спорудили 372. Довжина шляхів становила понад 80 тис. км. Близько 30 доріг сходилися в Римі. Тому і виник вислів «Усі дороги ведуть до Риму». Дороги будували з тесаного каменю, гравію, кам'яної плитки, які викладали шарами. Навіть існували знаки, які повідомляли, на якій відстані від Риму перебуває мандрівник. Найвідомішою була «Аппієва дорога». Вона сполучала Рим з Капуєю і простягалася на 330 км. Досягненням римських будівничих вважається міст Траяна (98–117 рр.) через р. Дунай.

Жіночий фаюмський портрет. II–III ст. н.е.

Образотворче мистецтво. Якщо грецька скульптура прославилася насамперед узагальненими образами, які втілювали людську красу, то в Римі значного розвитку набув жанр психологічного скульптурного портрета. Мистецтво «оживило» історію, залишивши портретну галерею її головних дійових осіб: Юлія Цезаря, Цицерона, Октавіана та ін.

Фресковий живопис і мозаїка – реалістичні, з багатою колірною гамою, відображенням об'єму і глибини простору – стали відомі після розкопок міст Помпеї і Геракуланума, знищених під час виверження Везувію в 79 р. до н.е. Ця трагедія, яка принесла загибель людям, зберегла життя творам мистецтва. Про живописні портрети тих часів дізналися з археологічних знахідок у Фаюмській оазі в Єгипті. Портрети було знайдено в похованнях. Написані на дошках (іноді – тканинах) на восковій основі, портрети вражають витонченістю, а також майстерністю передачі не тільки зовнішності, а й внутрішнього світу людини.

Театр. Виникнення театрального мистецтва в Римі пов'язане зі святами врожаю. Самобутнім римським театральним жанром були міми – побутові комічні сценки з діалогами, співом, музикою і танцями (своєрідний праобраз сучасної оперети). Пізніше ставили комедії і трагедії за грецьким зразком. Римські актори походили із середовища вільновідпущеників або рабів. Вони, як правило, посідали низьке суспільне становище. У Римі вперше виникають професійні акторські трупі й камерні (для невеликої кількості глядачів) театральні вистави.

Форум Августа.
Сучасний вигляд

Посперечайтесь
з мудрецем

Доведіть, що римляни використовували культурні досягнення давніх греків.

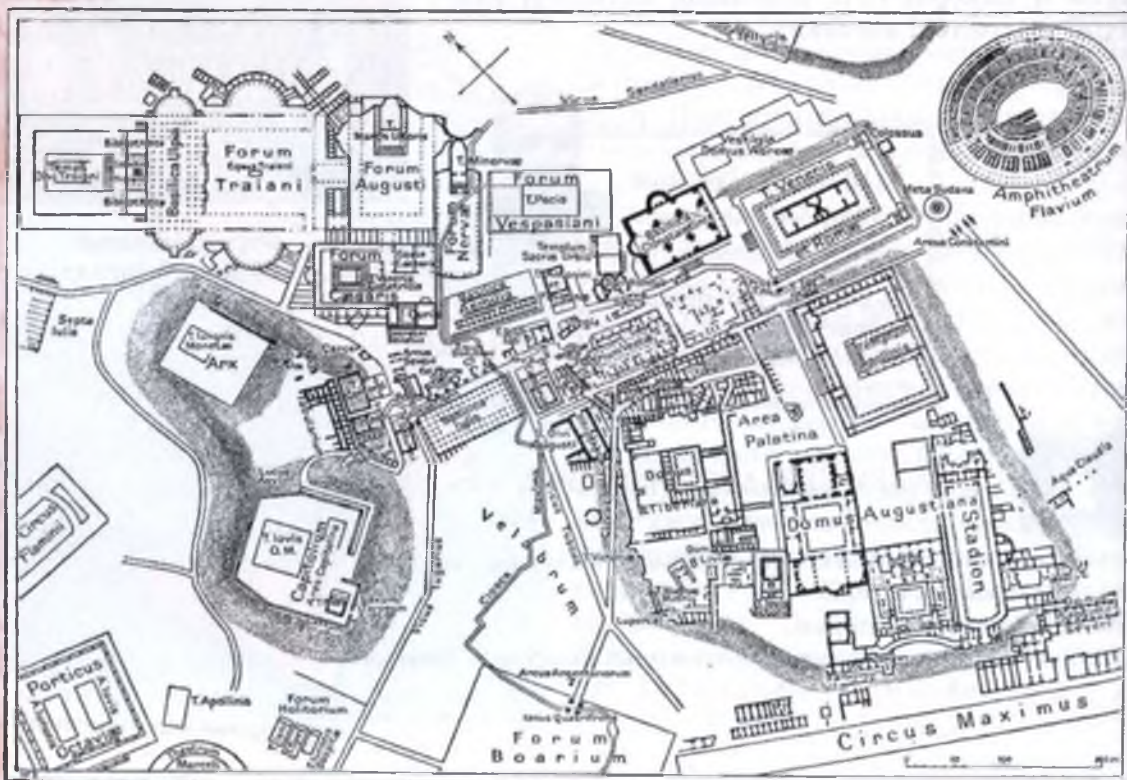
ЗАГАДКИ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я

1. Порівняйте досягнення римської культури за доби республіки та імперії.
2. Опишіть римські терми.
3. Чим вирізнялися римські архітектурні шедеври – Колізей і Пантеон?

«Вічне місто» і його мешканці

1. Вічне місто

План Риму часів імперії

форуму в II ст. до н.е. побудована базиліка консула Емілія (базиліки мали ім'я політичного або державного діяча, з ініціативи якого їх будували). Поряд з нею розміщувався будинок сенату. На протилежному боці форуму знаходилися базиліка Юлія Цезаря, збудована у I ст. до н.е., та храми, присвячені богам.

Через форум пролягала Священна дорога, яка поєднувала Палатинський пагорб з Капітолієм. На цій дорозі було споруджено тріумфальну арку на честь взяття Тітом Єрусалима.

У зв'язку із зростанням чисельності населення між Капітолієм і Квіріналом збудували додаткові форуми. На найбільшому з них – форумі Траяна – на одній лінії розташовувалися квадратний двір із кінною статуєю імператора і найбільша римська базиліка Ульпія. Найбільші громадські споруди Риму – цирки, стадіони, амфітеатри будували на околицях міста.

Із-за меж міста тяглися акведуки, що забезпечували його водою. Життєдайна волога подавалася до 400 фонтанів, які слугували також колодязями.

Римляни створили новий тип приватного помешкання – **атріум**. Для обігрівання будинків римляни використовували водяне й парове опалення. У період імперії для плебеїв споруджували багатоповерхові будинки – **інсули**, а для багатіїв – міські палаци, заміські вілли.

2. Римська громада

Структура римського суспільства була складною. Воно поділялося на патрициїв і плебеїв, на вільних і невольників. Вільні ще поділялися на квіринів, латинів, peregrinів і вільновідпущеників. Квірини мали право власності на землю, укладання угод, голосу в народних зборах і право обіймати державні посади. Латини мали обмежені права. Peregrini – іноземці – були безправними, але з часом могли одержати права, якщо їх під опіку брали квірини. Вільновідпущеники хоч і вважалися римськими громадянами, але мали тільки право укладати торговельні угоди.

Невільники-раби також поділялися на групи. Найгіршим було становище тих, кого взяли в полон із зброєю в руках. Рабам дозволяли брати участь у релігійних ритуалах. Існувала традиція відпускання рабів на волю. Але загалом рабів вважали «тваринами, що вміють говорити».

Н У Z A 9 1 4 3 Y Y Y H 0 Z X I X A E Z A

ЛАТИНИЦЯ

прочитайте документ

КВІНТ ГОРАЦІЙ ФЛАКК.

ОДИ ПРО РИМСЬКУ РОЗКІШ

Вже й плугу тісно: то під палаци йде
Колишнє поле, то вже ставок на нім,
Немов Лукрін широкий, плесом
Сяє; де в'язи росли, там нині –
Платан безшлюбний. Мирт і фіалки там,
І все, що пахне, все, що милує зір,
Цвіте і в'ється, де недавно
Щедрі оливки зривав господар.
І лавр тінистий замість намету вже
При спеці служить... Так не велося в нас
Ані при Ромулі прадавнім,
Ні при нестриженому Катоні.
Майно приватне завжди дрібним було,
Значним – суспільне.
Не будував ніхто
Для себе портиків просторих,
Щоб уже й тінь свою влітку мати.
Дернова стріха – так і закон велів –
Була в повазі. Мармуром тесаним
На кошт суспільний прибирали
Тільки святині й міські будівлі.

Y Z A 9 1 4 3 Y Y Y H 0 Z X I X A E Z A

Які рядки вірша свідчать про розкіш Риму?

Місто Рим і життя
його мешканців

3. Повсякденне життя римлян

*Гладіатор.
Мозаїка з терм Каракалли
у Римі. III ст.*

День у римлян розпочинався о третій (за нашим часом о дев'ятій) годині ранку. Римлянин снідав хлібом і вином, інколи сиром і медом. Потім ішов у своїх справах: до школи, до суду чи до сенату. Багатий громадянин приймав бідних, роздавав їм їжу і гроші, сподіваючись, що його підтримають під час виборів. Обідали холодними та гарячими стравами, рибою, хлібом, вином. Після обіду розпочиналася сіеста – час відпочинку. Робота всіх установ припинялася. Зачиналися храми, купецькі крамниці. Винятком були лише засідання сенату й суду, народні збори. Інколи раби також продовжували роботу в полі. Після сіести римляни займалися спортом, ішли до терм, тренувалися на Марсовому полі. Потім римляни вечеряли.

Улюбленими розвагами римлян були бої гладіаторів і перегони на колісницях. Десятки тисяч римлян збиралися до амфітеатру, щоб побачити, як гладіатори, звезені з різних провінцій, вбивали один одного чи боролися з хижими звірами – левами, ведмедами, биками. Інколи гладіаторські бої тривали по півроку. Долю переможеного гладіатора вирішували самі глядачі. Великий палець, що показував униз, означав смерть, піднятий угору – життя. Вигравши багато боїв, раб-гладіатор міг дістати волю.

Римський дім (домус). Мешкали римляни залежно від статку або в інсулі, або в палаці, або в атріумі. Атріум – дім заможного римлянина – мав внутрішній двір, оточений з чотирьох сторін критою колонадою (він мав назву перестилля). У перестилі серед квітів і фонтанів сім'я проводила свій вільний час. Складовою дому були бібліотека та ойкос – велика зала для прийомів. У такому будинку з часом підлогу почали покривати мармуровою плиткою, а потім і мозаїкою. Стіни розписували фресками. Стелю прикрашали золотом і слоновою кісткою. Замінювалося й умеблювання кімнат: замість старих дубових меблів з'явилися меблі з деревини цінних порід, що завозилася зі Сходу. Разом із предметами побуту заможні римляни запозичували з Греції та країн Сходу також моду і звичаї. Дім оточували мурами. Зовні на стіні висів дзвіночок, який сповіщав господарям про прихід відвідувачів. На порозі мозаїкою було викладене слово «savle» – «будь здоровий», а інколи – мозаїчне зображення собаки.

*Триумфальна арка Тіта в Римі.
Сучасний вигляд*

4. Римська сім'я та виховання дітей

Право створювати родину було одним із основних прав римського громадянина. Шлюби інших верств населення вважалися незаконними. Якщо батько був громадянином, а мати латинянкою, то дитина мала право на римське громадянство.

На чолі родини стояв батько. Він мав величезну владу. Закон йому дозволяв убивати дітей до трьох років, а якщо вони мали фізичні вади чи слабке здоров'я, то й старших. Жінку в римській родині поважали як господиню дому. Чоловік не міг скривдити її з власної волі. За якісь провини він міг судити дружину тільки разом з родичами.

Народження дитини супроводжувалося багатьма обрядами. Під час однієї з церемоній батько брав дитину на руки, визнаючи таким чином її своєю. Якщо ж батько не визнавав дитину, тоді її залишали на вулиці і вона могла померти або стати рабом. Після визнання малюка сповивали та клали в ліжко. На 8-й або 9-й день від народження маленькому римлянину давали ім'я й дарували різні амулети: меч з ім'ям батька, сокирки з ім'ям матері, зображення зірочок, тварин, які надівали на шию дитині. Складною справою було обрання імені. Дитина відразу отримувала ім'я роду, до нього додавалося особисте ім'я. Їх у латинській мові налічувалося близько 20. Крім того, існували ще й прізвища. Наприклад, поет Овідій мав прізвище Назон – носатий, прізвище Цицерон означало горих.

Родинні звичаї з часом змінювалися. У Римі за часів імперії було поширене усиновлення. Зміцнювалася незалежність римських жінок. Практикувався шлюб, у якому жінка не підпадала під владу чоловіка, були можливими розлучення.

Форум Романум у Римі. Сучасний вигляд

Римська туніка

Саркофаг із зображенням подружжя. Фрагмент. VI ст. до н.е.

Римська тога

Посперечайтесь з мудрецем

Що ви знаєте про звичаї в римській родині?

ЗАГАДКИ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я

1. Користуючись планом, опишіть Давній Рим.
2. Як проходив день у заможного римлянина?
3. Якій вигляд мав будинок заможного римлянина?

§ 52. Виникнення християнства

Народження нового бога

1. Виникнення християнства

Оранта. Розпис кубікули
Велато у катакомбах
Прісцилли. III ст. н.е.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Христос – перекладене грецькою мовою слово «Месія».

Месія – посланець бога, спаситель, який врятує народ від зла та покарає його ворогів.

Євангеліє (у перекладі з грецької – **добра новина**) – викладене вчення Ісуса Христа та розповідь про його життя і діяння.

Апостол. Розпис гробниці
Авреліїв. III ст. н.е.

Християнство виникло в умовах, коли численні верстви вільних землевласників перетворювалися на залежних орендарів, поповнювали наймане військо або лишалися без засобів існування і переселялися до великих міст, сподіваючись на якісь подачки.

Утримання армії, численних чиновників, підтримання розкоші імператорських палаців – усе це вимагало додаткових коштів і призводило до збільшення податків.

Основна маса населення в умовах імперії не лише втратила будь-яку можливість впливати на життя держави, а відчувала себе беззахисною перед всевладдям імператора й чиновників, чужою у своїй державі.

Ще складнішим було становище в підкорених Римом провінціях, де народ потерпав від сваволі чужих і своїх правителів. Саме в одній з провінцій Римської імперії – в Палестині – і зародилася нова релігія – **християнство**. Християнство проголошувало єдинобожжя (в основу його покладено віру євреїв у єдиного бога), рівність перед богом, братерство всіх народів. Засновником нової релігії був Ісус Христос.

2. Ісус Христос

Тривалий час точилися дискусії щодо того, чи існував Ісус Христос як реальна історична особа. Вивчення різних джерел, зокрема Біблії, яка розповідає про його життя, свідчення сучасних йому і пізніших істориків дали підстави стверджувати, що Ісус Христос – реальна особа. Він народився, можливо, бл. 7–3 р. до н.е. у місті Віфлеємі, на півдні Іудеї. За біблійною легендою, він був сином Бога, хоча мав і земних батьків. Його батька звали Йосипом, а маму – Марією. Дитинство Ісуса пройшло у Назареті. Його сприймали як Сина Божого, месію, тобто виконавця рятівної місії, посланця Бога на Землі. У своїх проповідях Ісус Христос проголошував необхідність пошуків Царства Божого, оскільки найвище благо і найвища мета людини не в земному житті, а за його межами. Він закликав до свідомого зречення земних, матеріальних уподобань. Таке зречення є необхідною умовою духовного очищення й оновлення життя, що в свою чергу дасть змогу людині увійти до Царства Небесного (Божого). Отже, до Царства Небесного можуть увійти прості, бідні люди, здатні духовно оновитися. Проповіді Ісуса знайшли відгук у найбільш вразливих верств населення.

- Нікее**
 Місце проведення I Вселенського собору в 325 р.
 Столиці держав і царств
 Найбільші міста
 Території християнських громад у 300 р.
 Подальше поширення християнства в IV–V ст.
 Територія виникнення християнства
 Межі патріархатів
 Кордони Римської імперії IV ст.

Поширення християнства в Римській імперії 200–300 рр. н.е.

Успішність проповідей Ісуса Христа викликала невдоволення фарисеїв – послідовників релігійної течії, що виражала інтереси заможних іудеїв і відзначалася особливим фанатизмом. Один з учнів Христа – Іуда – видав його фарисеям, які засудили Ісуса на смерть. Вирок затвердив римський прокуратор Понтій Пілат. Ісуса Христа після численних тортур розіп'яли на хресті. Поховали його у печері за межами міста у п'ятницю, а на третій день – опівночі в неділю Ісус воскрес. Коли на третій день жінки пішли вклонитися Сину Божому, то їх зустрів ангел, який повідомив про воскресіння Христа. Пізніше Ісус являвся своїм учням і близьким, зміцнюючи їхню віру.

3. Перші християнські громади

Після загибелі вчителя його учні – **апостоли** – у своїх проповідях роз'яснювали суть і значення того, що відбулося. Вони сформували основні символи християнської віри – віри у спокутну смерть Ісуса Христа та його воскресіння. Апостоли були й авторами перших описів життя Ісуса – **Євангеліїв**.

Звістка про жертовну смерть Ісуса Христа, розповіді про його воскресіння і вознесіння, які поширювалися по всій території Римської імперії, сприяли збільшенню кількості віруючих. Прихильники нової віри – християни – створювали християнські громади. Члени громади збиралися разом читати молитви, спілкуватися. На таких зібраннях вони додали свою самотність, знаходили розуміння і допомогу, адже перші громади підтримували сиріт, незаможних, людей, знесилених старістю. Перші громади з'явилися в Єрусалимі, пізніше – в багатьох інших містах імперії.

Володарі Риму, жорстоко переслідували перших християн, бо вони заперечували існування багатьох богів та відмовлялися вшановувати імператора. Влада звинувачувала християн у тому, що вони готують змову проти імператора і що вони підпалили Рим у 64 р. За імператора Діоклетіана християн, які відмовлялися зректися віри, спалювали живцем. Щоб здійснювати обряди, християни збиралися таємно, зазвичай уночі. Першим притулком християн у Римі були катакомби – підземні ходи природного або штучного походження. Та, незважаючи на переслідування, християнство швидко поширювалося.

ВЕЛИКА МАНДРІВКА

Позначте на контурній карті:

Райони виникнення та поширення християнства.

Посперечайтесь з мудрецем

Порівняйте християнство і релігію греків.

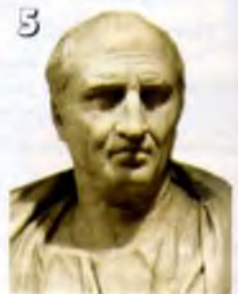
ЗАГАДКИ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я

1. Коли і чому виникло християнство?
2. Як римські імператори ставилися до християн?
3. Що ви знаєте про Ісуса Христа?

Виникнення християнства

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ!

Що Ви знаєте про цих історичних діячів?

1. Порівняйте становище чоловіка і жінки у римській родині.
2. Порівняйте Римську імперію і державу Александра Македонського.
3. Що дає підстави вважати Римську імперію агресивною державою?

1. Чому християнство поширилося в Римській імперії?
2. Що пропачували Ісус Христос та його послідовники?
3. Чому жерці й імператори боялися християн?

Оберіть правильну відповідь:

1. Прізвисько «Цезар» означає:

- а) кінь;
- б) віслюк;
- в) слон;
- г) диктатор.

2. Роки правління династії Юліїв-Клавдіїв:

- а) 14–69 рр. до н.е.;
- б) 43–69 рр. н.е.;
- в) 14–69 рр. н.е.;
- г) 15–69 рр. н.е.

3. Богиня – покровителька художників:

- а) Юнона;
- б) Венера;
- в) Мінерва;
- г) Діана.

4. Автор «Енеїди»:

- а) Вергілій;
- б) Плавт;
- в) Овідій;
- г) Плутарх.

1. Чому Юлія Цезаря можна назвати видатною людиною?
2. Розкажіть про військові походи Юлія Цезаря.
3. Поясніть поняття «диктатор», «імперія», «апостол», «Євангеліє».
4. Якою, на вашу думку, стала б Римська держава, якби Юлій Цезар не загинув?

З якими подіями в історії Риму пов'язані ці дати?

1. Розкажіть про релігійні вірування давніх римлян.
2. Що запозичили римляни з грецької та східних релігій?

14–69 рр. н.е.

96–192 рр. н.е.

1. Як розважалися давні римляни?
2. Хто і як вирішував долю переможеного гладіатора?
3. Які величні будівлі були споруджені у Римі в добу імперії?

69–96 рр. н.е.

43 р. до н.е.

Встановіть відповідність:

45 р. до н.е.

63 р. до н.е.

44 р. до н.е.

49 р. до н.е.

Октавіан

Калігула

Веспасіан

Народження Октавіана
Августа

Встановлення
одноособової влади Цезаря

Початок війни Цезаря за
владу в Римі

Вбивство Цезаря

«чобіток»

податки на туалети

фісک

Розташуйте події в
хронологічній послідовності:

1. Битва при Філіппах
2. Загибель Марка Антонія
3. Оголошення тріумвірами
проскрипції

1. Вознесіння Христа
2. Розп'яття Христа
3. Пожежа в Римі
4. Різдво Христове

§ 53-54. Римська імперія у III та IV–V ст. н.е.

Ослаблій велетень

НАКАЗ ЦЕЗАРЯ

**вивчіть слова
та їх значення**

Криза – складне становище, загострення суперечностей.

Інфляція – надмірне збільшення кількості грошей і швидке їх знецінення.

Луцій Септимій Север

1. Криза Римської імперії

У II–III ст. велетенська Римська імперія вступила у тривалу кризу. Дедалі рідше збиралися народні збори і до III ст. н.е. зовсім зникли. Сенат уже не розв'язував важливих проблем держави. У провінціях постійно було неспокійно. Повставали не тільки підкорені народи, а й легіони, які повинні були тримати їх у покорі. Частина провінцій проголосила незалежність. Армія – опора імператорського Риму – втратила боєздатність і дисципліну.

Скарбниця держави спорожніла через витрати на величезну армію та розкіш імператорського двору. Почалося знецінення грошей – **інфляція**. Срібні гроші замінювалися мідними. Втрачався зв'язок з провінціями й занепадала торгівля. Нехтування римлянами законів, звичаїв і традицій призвело до небувалого зростання злочинності.

З припиненням загарбницьких воєн Рим уже не отримувач невідьників. Тому рабів примушували працювати все більше. Щоб раби трудилися старанніше, господарі надавали їм ділянку землі, дозволяли мати сім'ю, власне майно. Їх називали «рабами з хатинами» – **колонами**. Але зазвичай колонам не вдавалося зміцнити своє господарство, вони поступово заборговували заможним римлянам і розорялися. Тоді їх уже продавали з земельною ділянкою та боргами.

На цей час серед римлян виникла велика кількість нероб. Їх цікавили лише «хліб і видовища», а також чи роздаватиме гроші черговий імператор. Усе це послаблювало імперію та наближало її загибель.

2. «Солдатські» та «сенатські» імператори

Після смерті Коммода поновилася кривава боротьба між різними претендентами на владу, які спирались на війська у провінціях і загони преторіанців. Інколи сенат зводив на трон своїх імператорів, але найчастіше перемагав висуванець армії. У 193 р., підтриманий своїми солдатами, владу в Римі захопив представник заможного роду Северів з фінікійської колонії в Африці **Луцій Септимій Север** (146–211 рр). Він переїхав до Риму, коли йому виповнилося 20 років. Тут Луцій Септимій зробив військову та політичну кар'єру. Ставши імператором, він розпочав боротьбу за владу над усією державою з Песценнієм Нігром та Клодієм Альбіном, яких їхні прихильники проголосили імператорами в інших частинах Римської держави. Север

замирився з Клодієм, а іншого супротивника довелося перемагати на полі битви. Згодом Север позбувся й Клодія і став одноособовим правителем. Щоб зміцнити свою владу та отримати величезний спадок, новий імператор оголосив себе сином Марка Аврелія. Прагнучи здобути підтримку та любов римського народу, він додав собі ім'я Антонін, що належало попередній популярній династії, яку шанували в Римі.

Ворожий щодо сенату, Север розраховував лише на підтримку армії. Тому й реформи свої розпочав з армії: розпустив стару преторіанську гвардію, яка складалася з римських громадян, і набрав нові загони із солдатів сирійських та дунайських легіонів; посилив кордони, убезпечивши державу від нападів зовнішніх ворогів. У 211 р. імператор помер, залишивши двох синів-спадкоємців – Цезаря Бассіана Каракалла (186–217 рр.) і Августа Гета. Братів підтримали сенат, легіонери і преторіанська гвардія. Але двом правителям був замалий імператорський трон. Вони так ворогували між собою, що навіть поділили на дві частини палац свого батька, відгородившись один від одного. Вирішили поділити й країну. Августу Гету мала відійти східна частина імперії із столицею в Александрії Єгипетській, а Каракаллі – західна із столицею в Римі.

Матері вдалося умовити синів не припускатися такої фатальної помилки. Однак ворожнеча не припинилася, і за наказом Каракалли Августа було вбито. Щоб виправдати цей вчинок, Цезар Бассіан розповідав усім, що брат готував змову проти нього. А остаточно імператор заспокоїв римлян у традиційний спосіб – роздаванням грошей. Винагороджуючи преторіанців, які підтримали його, за один день він витратив усі гроші імператорської казни.

Правління Каракалли було жорстоким. Імператор страчував друзів брата, і власних друзів, і ворогів держави. Будь-яка непокора викликала у нього шалену лютю. Так, коли жителі Александрії Єгипетської відмовилися виконувати наказ про додатковий набір в армію, Каракалла наказав зруйнувати значну частину міста і вбити близько 10 000 чоловік.

За час свого правління імператор дарував права громадянства жителям римських провінцій, провів грошову реформу, розбудовував дороги. У 212–216 рр. були збудовані відомі громадські лазні, які дістали назву «терми Каракалли».

Як людина настрою, він оголосив війну Парфянському царству лише тому, що його правитель відмовився видати заміж за римського імператора свою дочку. Ця війна була останньою подією в житті Каракалли. У 217 р. його вбив командир особистої охорони Марк Макрин. Як стверджували сучасники, Рим святкував смерть імператора.

Каракалла

Римські солдати часів імперії

ЦЕ ЦІКАВО

Сирійські жерці напророкували Елагабалові смерть унаслідок змови. Тому за життя імператор приготував для себе золоті мечі, щоб заколотися, отруту у вишуканому та прикрашеному дорогоцінним камінням посуді. Він говорив, що смерть повинна бути розкішною.

Бій гладіаторів з дикими тваринами.
Давньоримський рельєф

Діоклетіан

Після смерті Каракалли владу захопив **Марк Макрін**. Його невдале правління тривало до **16 травня 218 р.**, коли його вбили власні солдати й проголосили черговим імператором **Елагабала (204–222 рр.)**. Чотирнадцятилітній імператор увійшов у історію не державними справами, а неймовірною жорстокістю та марнотратством. Названий на честь одного зі східних богів, він приносив йому в жертву хлопчиків і дівчаток. На весь Рим були відомі його лотереї, у яких можна було виграти 10 верблюдів або 10 мух. Чесних людей він вважав негідними поваги.

У звичайних римлян ненависть викликали розкішні обіди Елагабала з екзотичними стравами. Розважаючись, імператор наказував засипати гостей пелюстками квітів. Інколи пелюсток було так багато, що дехто помирав від задухи. Державні справи Елагабала не цікавили, але він дорого продавав усім бажаним звання та посади. Правління Елагабала викликало хвилю обурення серед римських громадян. Солдати знову повстали і вбили імператора. Навіть після його смерті римляни з ненавистю говорили про тирана.

Наступником Елагабала у **222 р.** став **Александр Север (208–235 рр.)**. Новий імператор здобув гарну освіту, знав кілька мов, непогано малював, співав, грав на музичних інструментах, був добрим оратором. Александр мав плани відродити могутність імперії. Зокрема, він значно скоротив витрати на утримання двору, провів грошову реформу, поповнив запаси продовольства, витрачені Елагабалом, відкрив нові навчальні заклади. Але це не допомогло подолати кризи імперії. Становище ускладнилося на початку III ст. н.е., коли на імперію одночасно напали германські племена алеманів і перси. На короткий час Александру вдалося навести лад в армії, і Рим зміг протистояти вторгненню. Але перси завдали імперії відчутних ударів.

Александр Север був людиною миролюбною, тому, щоб зберегти владу та країну, вирішив також домовитися з германцями. Намагання імператора укласти мирну угоду з ворогами викликало шалену лютість легіонерів. Солдати, які привели до влади династію Северів, з легкістю вбили в **235 р.** останнього її представника – **Александра Севера**. Далі, як у калейдоскопі, змінювалися імператори – вихідці із простих солдатів: Максимін Фракієць, Гордіан, Децій, Валеріан та десятки інших. Незважаючи на те, що дехто з них намагався дбати не лише про себе, а й про державу, вони гинули насильницькою смертю внаслідок дворцевих змов.

3. Реформи Діоклетіана

У **284 р.** римським імператором став командир дворцевих військ **Діокл (243 – між 313 і 316 рр.)**. Він змінив ім'я на **Цезар Гай Аврелій Валерій Діоклетіан Август**. Діоклетіан вимагав від оточення покори та ставлення до себе як

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Діоклетіан покінчив життя самогубством. Він отримав запрошення на бенкет від імператорів Константина та Ліцинія, але відмовився взяти в ньому участь, посплавшись на старість та слабе здоров'я. У відповідь імператори надіслали йому листа з погрозами. Пам'ятаючи про загибель багатьох володарів Риму, Діоклетіан вирішив уникнути сорому насильницької смерті – прийняв отруту.

до бога. Перед ним падали на землю та цілували його одяг. З правління Діоклетіана, коли давні республіканські органи влади остаточно втратили своє значення, а влада імператора нічим і ніким не обмежувалася, розпочався новий період в історії Римської імперії. Він дістав назву «домінат».

Діоклетіан отримав у спадок слабку та занепадаючу імперію. У Галлії повстали вільні землероби, колони, раби й місцеві племена, яких підтримали легіони, набрані з галлів. Вони нищили вілли заможних галлів та римлян, вбивали чиновників. Повсталі намагалися утворити незалежну державу і навіть обрали власних імператорів – Аманда й Еліана. Заворушення відбувалися й в африканських провінціях. Дворіччя захопили перські війська. Ззовні Риму загрожували племена франків та алеманів.

Діоклетіан для зміцнення імперії провів низку реформ. Унаслідок військової реформи частина армії була розташована у фортецях на кордонах імперії, а інша перебувала в містах. Це давало змогу контролювати місцеве населення і придушувати повстання на їх початку. У 296 р. нова армія з успіхом здолала повсталих у Єгипті.

Потребувала реформування система управління. Імперія була майже некерованою через величезні відстані. Інколи розпорядження імператора у провінції отримували лише через кілька місяців. Діоклетіан поділив імперію спочатку на дві частини – східну і західну – й призначив своїм співправителем визначного полководця Максиміана. Згодом своїм співправителем західної частини Діоклетіан призначив Гая Галерія (242–311 рр.). Максиміан, який управляв східною частиною, також обрав собі співправителя – Флавія Констанція Хлора (264–306 рр.). Але й за умов поділу імперії Діоклетіан лишався одноособовим правителем з необмеженою владою. Така система управління дістала назву **тетрархія** – правління чотирьох. Новий поділ, на думку Діоклетіана, повинен був посилити владу та поліпшити управління імперією. Крім цього, імперію було поділено на 12 областей (діоцезів) і поряд із старими провінціями організовано 100 нових. Збирання податків та придушення повстань покладалися тепер на місцеву владу. Існували окремо військова і цивільна влада.

Ще одним завданням, яке Діоклетіан ставив перед собою, була боротьба з християнством. На його думку, християни становили загрозу для влади, оскільки їхні общини нагромадили гроші та були добре організовані. У 303 р. він видав закон, яким заборонив християнство. Було наказано руйнувати церкви й палити християнські книги. Кожен віруючий мав принародно зректися своїх поглядів і принести жертву язичницьким богам та імператорам. Тих, хто відмовлявся, піддавали переслідуванням, тортурам, ув'язненню і навіть страчували. Майно християн конфісковували на користь держави.

НАКАЗ ЦЕЗАРЯ

**вивчіть слова
та їх значення**

Домінат (у перекладі з лат. – *панування*) – форма правління державою, за якої влада імператора є необмеженою, а республіканські органи влади втрачають значення.

Римська імперія
у III та IV–V ст. н.е.

Римська імперія IV ст.

У 305 р. Діоклетіан і Максиміан зреклися влади й передали її цезарям Галерію та Констанцію Хлору. Але невдовзі провінції почали проголошувати власних імператорів, які вбивали один одного, борючись за владу.

4. Реформи Константина

У 306 р. британські легіонери проголосили імператором талановитого і відважного командира, старшого сина Констанція Хлора **Константина**. Мирними угодами та зброєю виборював Константин владу. На цьому шляху він здолав Максенція, сина Максиміана, у 312 р. біля містечка Червоні Скелі, поблизу Риму. Війська

Максенція були розбиті, а сам полководець утонув у Тибрі. На честь цієї перемоги поблизу Колізею спорудили тріумфальну арку, яка збереглась і до наших часів.

Константин увійшов до Риму. Сенатори, повіривши обіцянкам Константина відродити колишню владу сенату, проголосили його Августом. Проте Константин запровадив для сенаторів державний податок, поділивши їх на класи за кількістю майна та грошей, і дбав про збільшення кількості сенаторів-багатіїв з провінцій імперії.

У 323 р. Константин позбавив влади Ліцинія – володаря сходу імперії, а згодом убив його. У 324 р. Константин, названий пізніше Великим, став одноособовим володарем усієї Римської імперії.

ЛАТИНИЦЯ

прочитайте документ

З указу Константина про колонів

Той, у кого буде знайдено чужого колона, повинен не тільки повернути його на місце його походження, а й заплатити за нього подушний податок за той час, що колон у нього перебував. А самих колонів, які надумують утікати, належить закувати у кайдани як таких, що перебувають у рабському становищі, щоб вони були змушені як покарання виконувати обов'язки рабів.

Які покарання передбачалися указом для колонів-утікачів та тих, хто надавав їм притулок?

Імператор продовжив реформи, розпочаті Діоклетіаном. Він мав на меті поступово прикріпити вільних людей до землі або ремесла. За реформами Константина, селянин і ремісник мали постійно проживати на одному місці. Заборона переселятись мала забезпечити не лише виробництво сільськогосподарської продукції і ремісничих виробів, а й постійний збір податків для наповнення державної скарбниці. Коло платників податків розширювалося й внаслідок збільшення кількості колонів. Водночас Константин видав указ, згідно з яким жорстоко карали за втечу не лише колонів, а й тих, хто їх переховував.

За правління Константина змінився й склад римської армії. Якщо раніше її основу становили громадяни імперії, то тепер у ній почало з'являтися все більше найманців з племен, що проживали на кордонах імперії. Константин увійшов у історію як перший імператор, за якого варвари ставали навіть римськими консулами.

У 324–330 рр. на місці грецької колонії Візантій на берегах протоки Босфор Константин заснував нову столицю – Константинополь, яку називали «другим Римом». Щоб надати їй величі й розкоші, імператор наказав вивезти до Константинополя величезну кількість статуй і дорожніх прикрас з Риму та інших міст держави. У новій столиці збудували храми старим язичницьким богам і християнські церкви. Частина римської знаті переселилася до Константинополя.

Константин помер 22 травня 337 р. Своїми спадкоємцями він призначив синів Константина II, Констанція II, Константа і племінників Далмація Молодшого та Аннібаліана, які відразу почали міжусобну боротьбу за владу.

Імператор Константин.
Фрагмент скульптури
330–340 рр. н.е.

ВЕЛИКА МАНДРІВКА

**Позначте
на контурній карті:**

1. Територію Римської імперії у III ст. н.е.
2. Місто Константинополь.

**Посперечайтесь
з мудрецем**

Чим відрізняється домінат від принципату?

ЗАГАДКИ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я

1. Чому деяких римських імператорів II–III ст. називають солдатськими?
2. Що принесло імперії правління Септимія Севера, Каракалли?
3. Порівняйте правління Елагабала і Александра Севера.
4. Які реформи провели Діоклетіан і Константин?
5. Чому Діоклетіан переслідував християн?

§ 55. Християнська церква

Перемога нової релігії

1. Константин Великий і християни

На кінець III – початок IV ст. християнство вже мало велику кількість прихильників, що весь час зростала. Добре організовані християнські общини об'єднувалися, утворюючи церковну організацію імперії. Общинами керували старійшини (пресвітери), служителі (диякони) та адміністратори (єпископи). Константин оцінив міць та авторитет християнської церкви. Вирішивши скористатися цим для зміцнення імперії, він перейшов до рішучої підтримки християнства. У 313 р. Константин і його союзник на той час Ліциній у Медіолані (Мілані) видали указ (едикт), яким християнство оголошувалося рівним з іншими релігіями. Майно, відібране Діоклетіаном у християн, було повернуто або за нього виплатили гроші. Це був вирішальний крок

до перетворення християнства із гнаної релігії на панівну. Християнські священики брали участь в урочистостях з нагоди заснування нової столиці – Константинополя. Проте сам імператор прийняв християнство незадовго до смерті. З навершенням у віру імператора християнство стало загально-визнаною релігією. З того часу християни підтримували імператорів, церква з повагою ставилася до Константина. Навіть коли християни пізніше нищили статуї ненависних їм імператорів-язичників, кінний пам'ятник Марку Аврелію залишився цілим лише тому, що цю скульптуру вважали зображенням Константина.

2. Християнська церква

Один із наступників Константина – Флавій Клавдій Юліан у 361–363 рр. на короткий час повернув язичництво, за що був названий Відступником. Він заборонив християнам навчатися в школах і навіть сам виступав з промовами, спрямованими проти них.

Юліан загинув під час війни з персами у 363 р., і відтоді християни почали відновлювати свій вплив на жителів Римської імперії. Проте у віддалених від міст поселеннях ще утримувалася стара язичницька віра.

З 390 р. в країні почалося переслідування язичників і знищення храмів старих богів. У 391 р. натовп християн під керівництвом єпископа Феофіла пограбував та зруйнував величний храм бога Сонця в Александрії.

НАКАЗ ЦЕЗАРЯ

вивчіть слова
та їх значення

Церква – релігійна організація, яка об'єднує прихильників тієї чи іншої релігії; споруда, де відбуваються богослужіння.

У 392 р. імператор **Феодосій I** офіційно заборонив язичницькі вірування. Християнство стало державною релігією. Переслідуючи язичників, імператор заборонив Олімпійські ігри, присвячені грецьким богам. Руйнувались або перетворювалися на християнські чудові храми.

Тоді ж світова культура зазнала, можливо, найбільшої за всю історію втрати – була спалена Александрійська бібліотека, книжки якої зберігали тисячолітню мудрість давніх цивілізацій. Зв'язок часів перервався.

3. Боротьба з єресями

У зв'язку із збільшенням кількості общин християнство ще наприкінці II ст. зіткнулося з серйозною проблемою. Вона полягала в тому, що життя і діяння Ісуса Христа, описані в Євангеліях, християни розуміли й тлумачили по-різному. Суперечки навколо християнської віри точилися не лише на сторінках книжок відомих на той час мислителів. Вони виникали на вулицях міст, інколи поділяючи людей на непримиренні групи. Щоб утвердити в усіх общинах одне розуміння вчення Ісуса Христа й однакові обряди, єпископи разом з пресвітерами збиралися для обговорення спірних питань.

Ухвалене спільне рішення було обов'язковим для всіх. Той, хто відступав від затвердженого порядку або вчення, вважався єретиком. Його відлучали від церкви.

І християнська церква, й імператори, які спиралися на неї, карали і висилали єретиків, намагаючись зміцнити нову релігію.

У 325 р. за ініціативою Константина Великого в місті Нікеї було скликано всіх єпископів на перший Вселенський собор. На ньому затвердили основи віри, її символи й засудили єретиків. З того часу вселенські собори скликалися, коли виникала потреба розв'язати важливі для християн питання.

Веронезе. «Оплакування Христа»

НАКАЗ ЦЕЗАРЯ

вивчіть слова та їх значення

Єреси – течії в християнстві, що відхилялися від офіційного віровчення і були заборонені церквою.

Посперечайтесь з мудрецем

Чому християнство стало державною релігією?

ЗАГАДКИ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я

1. Як змінилося ставлення римських імператорів до християнства?
2. Яка роль Константина у становленні християнства?
3. Що таке єреси?

§ 56-57. Варвари і Рим. Падіння Західної Римської імперії

Падіння велета

1. Варварські племена

Як у період республіки, так і за часів імперії, Рим мав багато ворогів. Та йому завжди вдавалося їх перемагати або стримувати. Тепер імперія постала перед загрозою вторгнення сусідніх народів – варварів.

Вперше римляни зрозуміли небезпечність варварів у II ст. до н.е., коли зіткнулися на північних кордонах імперії з тевтонами й кимврами. Особливо загрозливим було те, що воїни переселялися на територію імперії з дружинами, дітьми, нехитрим скарбом. Тоді Риму вдалося завдяки уміlostі полководців та реформованій армії зупинити просування варварів в глиб країни.

На початку нової ери найчисленнішими сусідами Риму були германці – франки, готи – західні (вестготи) і східні (остготи), сакси, англі, лангобарди та вандалі. Ці племена ще не знали держави. Органами управління у них були рада старійшин, вождь та народні збори. Рада старійшин розподіляла землю, вирішувала суперечності між членами племені тощо. У години небезпеки плем'я захищали збройні загони на чолі з вождем. Влада військового вождя трималася на авторитеті та силі. Він розподіляв землі і здобич. Вождь був рівний з іншими членами племені. Хоча були і винятки, коли вожді правили своїми племенами як справжні королі.

Для набігів на прикордонні території Римської імперії варварські племена утворювали потужні союзи. Ослаблена імперія змушена була укладати з варварами мирні угоди, надавати їм землі для поселення, набирати з них легіони. І навіть деякі римські полководці в цей час мали варварське походження. У другій половині III ст. почався рух величезних мас варварів, який вчені називають «великим переселенням народів».

2. Велике переселення народів

Велике переселення народів, яке змінило карту світу і відбувалося впродовж IV–VII ст., було спричинене появою в Європі гунів. Цей могутній і загадковий народ прийшов від кордонів Давнього Китаю, здолавши десятки тисяч кілометрів. Стрімко просувалися гуни до Європи, підкоряючи території й народи і посилюючи свою могутність. Страх перед навалою гунів змушував племена, що населяли територію Європи, кидати свої землі й шукати безпечних місць. Ті, хто наважувався чинити опір, були підкорені гунами і разом з ними просувалися все ближче до кордонів Римської імперії.

*Римляни проти варварів.
Рельєф*

*Кельтський вождь.
Бронза. I ст. н.е.*

У 375 р., рятуючись від гунів, дозво-
лу оселитися у межах Римської імперії
попросили вестготи. Імператор Валент
погодився надати землі у Фракії (на
сході Балканського півострова) і обіцяв
годувати їх якийсь час. За це вестготи
зобов'язувалися служити в римському
війську. Римські чиновники порушили
угоду, і варвари не отримали достатньо
продуктів харчування. Потерпаючи від
голоду і жахливих умов, готи на чолі зі
своїм вождем Алавівом повстали.
Проти повсталих вирушила імпера-
торська армія. У 378 р. біля Адріанопо-
ля відбулась вирішальна битва. Римля-
ни зазнали нищівної поразки. Серед
десятків тисяч загинлих римлян були
імператор Валент II і 35 трибунів. Тільки третині римсько-
го війська вдалося врятуватися та закріпитися в Адріано-
полі.

Кілька разів вестготи безуспішно штурмували місто.
Потім вони рушили в глиб Балканського півострова,
сподіваючись на допомогу одноплемінників-легіонерів.
Але один з командувачів імператорської армії – Юлій на-
казав убивати всіх готів-легіонерів.

Загалом римляни, намагаючись убезпечити себе від на-
падів варварів, застосовували щодо них політику «поділяй
і володарюй». Вони підкуплювали вождів племен,
провокували війни між варварами, декому надавали землі
в межах імперії. Усе це допомагало Риму стримувати на-
тиск варварів. І цього разу для боротьби з вестготами рим-
ляни найняли гунів та інші племена. Їм вдалося зупинити
вестготів і на деякий час об'єднати державу під владою
імператора Феодосія. Та після його смерті держава знову
розпалася. У 395 р. на теренах колись єдиної імперії утво-
рилося дві держави: Західна Римська імперія із столицею
в Римі й Східна – із столицею у Константинополі. Пізніше
Східну Римську імперію почали називати Візантією – від
назви міста Візантій.

3. Захоплення Риму Аларіхом

У 401 р. Західна Римська імперія вже не змогла дати
відсіч вестготам на чолі з їхнім вождем Аларіхом
(бл. 370–410 рр.) і змушена була відкуплятися від вар-
варів. А коли в 410 р. Рим відмовився платити, Аларіх 24
серпня з допомогою рабів, що відчинили вночі міську браму,
захопив «вічне місто» і піддав його нищівному пограбуванню.
Вестготи три доби грабували Рим, але не залишилися в ньо-
му, а пішли в римські провінції.

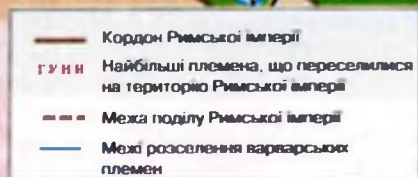

Напади германців на Римську
імперію. IV–V ст.

Воїни важкої кінноти і піхоти
готів. IV ст. н.е.

Варвари і Рим. Падіння
Західної Римської імперії

Розселення племен варварів. V ст.

Тим часом інші варварські племена – вандали, свеві й алани захопили інші провінції колишньої імперії. Під владою варварів опинилися південь Іспанії, а в 429 р. – африканські провінції.

4. Вторгнення гунів

Через 40 років після нашестя племена вестготів на територію Західної Римської імперії вторглися племена гунів. Ще у 377 р. ці кочові племена отаборилися в провінції Паннонія. Римська імперія певний час тримала гунів у покорі, сплачуючи королю варварів Руасу 159 кг золота щороку та утримуючи заручників.

У 40-х роках V ст. вождем гунів став Аттіла (?–453 р.). Племянник Руаса, він був заручником у римлян і добре вивчив життя Риму. Хоробрый і талановитий полководець, гунський володар мріяв про завоювання світу. Він прославився грабунками та насиллям, тому християни прозвали його «бичем божим».

Аттіла об'єднав під своєю владою племена гунів і напав спочатку на Східну Римську імперію. У 447 р. його війська підійшли до Константинополя і змусили імператора заплатити величезний викуп.

У 451 р. війська Аттіли вдерлися на землі Західної Римської імперії, в Галлію, і взяли в облогу місто Орлеан. Вестготи, що володіли цими землями, звернулися по допомогу до Риму. Коли здавалося, що місто може врятувати тільки диво, на допомогу прибули римські війська на чолі з Флавієм Аецієм та королем вестготів Теодоріхом. Облогу з Орлеана було знято.

Щоб дати відсіч могутньому супротивникові, свої сили об'єднали римляни, франки, вестготи, бургунди, алани, сакси. Вирішальна битва між союзниками і гунами, на боці яких виступали остготи й сармати, відбулася на захід від міста Труа, на Каталаунських полях. Іноді цю битву називають «битвою народів». Вона була однією з найкращих битв давнини в Європі. У ній загинуло близько 62 тис. воїнів. Завдяки мужності вестготського короля Теодоріха та стійкості римської піхоти, битву було виграно. Розгромлена армія Аттіли залишила межі Римської імперії. У 453 р. Аттіла помер після власного весілля. Його держава розпалася.

5. Падіння імперії

Західна Римська імперія, яка вистояла у війні з могутніми гунами, невдовзі зазнала нападів вандалів з території Північної Африки, де вони створили могутню державу, на чолі з королем Гейзеріхом. Захопивши острів Сицилія,

ЦЕ ЦІКАВО

Як розповідає легенда, одного разу в Угорщині до Аттіли підійшов пастух і приніс йому меч, який знайшов на пасовищі. Вождь гунів, узявши в руки меч, сказав: «Довго був у землі цей священний меч, і ось боги подарували його мені для завоювання всіх народів світу».

вандали перетворили його на зручний плацдарм для нападу на Рим. У 455 р. вони взяли колись неприступну для ворогів столицю Західної Римської імперії. Два тижні вони грабували й руйнували Рим. Тисячі жителів «вічного міста» загинули, захищаючи домівки, тисячі були перетворені на рабів. Було знищено культурні досягнення багатьох поколінь народів імперії, зруйновано архітектурну велич гордовитого Риму, втрачено шедеври мистецтва. З того часу поняття «вандалізм» вживають, коли йдеться про безглузду жорстокість і знищення надбань культури.

Але Рим остаточно ще не був переможений. У 468 р. римський флот, який складався із 1100 кораблів, зустрівся біля африканського узбережжя з морськими силами Гейзеріха. Скориставшись помилками римлян та застосувавши запалювальні судна, вандали перемогли.

З того часу західноримські імператори вже не мали реальної влади. Їх контролювали варварські вожді. Символічно, що останній імператор, як і легендарний правитель Риму, мав ім'я Ромул. У 476 р. Ромула Августула позбавив влади вождь остготів Одоакр, а символи його влади відправив до Константинополя.

Тисячолітній Рим упав, а Західна Римська імперія зникла з карти світу. На її території утворилася велика кількість варварських королівств. Традиційно рік падіння Західної Римської імперії вважають закінченням історії стародавнього світу. Але життя тривало, почався новий період в історії Європи – середні віки.

ВЕЛИКА МАНДРІВКА

Позначте
на контурній карті:

1. Територію розселення варварських племен.
2. Напрямки вторгнення гунів та вандалів.

Посперечайтесь
з мудрецем

Чому, на вашу думку, розпалася Римська імперія?

ЗАГАДКИ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я

1. Кого і чому римляни називали варварами?
2. Звідки пішло поняття «вандалізм»?
3. Порівняйте життя римлян і варварів.
4. Коли припинила існування Західна Римська імперія?
5. Які причини падіння Західної Римської імперії?

Висновки

- Давні римляни створили і протягом тривалого часу зберігали найбільшу державу стародавнього світу, що простягалася від Британських островів до Євфрату й Аравійського півострова, від річок Рейн і Дунай до узбережжя Північної Африки і долини Нілу.
- Продовжили і розвинули традиції давньогрецької демократії, а з часом прийшли до абсолютної тиранії з всевладними імператорами.
- Римляни дали людству латинську мову, яка стала основою для формування багатьох європейських мов та мовою науки і медицини.
- Римляни досягли значних успіхів у будівництві (винайшли бетон, удосконалили арку), портретній скульптурі, мистецтві мозаїки.

Варвари і Рим. Падіння
Західної Римської імперії

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ!

Що Ви знаєте про ці історичні постаті?

З якими подіями в історії Риму пов'язані ці дати?

193–235 рр.

306 р.

284 р.

476 р.

1. Опишіть становище християнської церкви у IV–V ст. н.е.
2. Розкажіть про устрій християнської церкви у IV–V ст. н.е.
3. Що таке єресь і чому церква боролася проти єретиків?
4. Хто з римських імператорів перетворив християнство на державну релігію?

Оберіть правильну відповідь:

1. Колони – це:
 - а) раби з хатинами;
 - б) селяни з ралом;
 - в) жерці з жезлами;
 - г) солдати із зброєю.

2. Період доміану почався з правління:
 - а) Максиміана;
 - б) Константина;
 - в) Діоклетіана.

3. Тетрархія – це:
 - а) правління двох;
 - б) правління трьох;
 - в) правління чотирьох.

4. Перший Вселенський собор засудив:
 - а) християнську церкву;
 - б) реформи Константина;
 - в) медіоланський указ;
 - г) єресь.

РАННЬОІМПЕРАТОРСЬКИЙ

I ст. до н.е. – III ст. н.е.

ПІЗНЬОІМПЕРАТОРСЬКИЙ

III–V ст. н.е.

Назвіть найважливіші події основних періодів історії Риму.

З якими подіями в історії Риму пов'язані ці дати?

451 р.

395 р.

410 р.

455 р.

1. Кого римляни називали варварами?
2. Які варварські племена змінили історію Риму?
3. Назвіть основні битви римлян з варварами.
4. Хто з варварських правителів поклав край існуванню Західної Римської імперії?

Встановіть відповідність:

146–211 рр.

204–222 рр.

208–235 рр.

186–217 рр.

451 р.

455 р.

468 р.

Цезар Бассіан Каракалла

Луцій Септимій Север

Елагабал

Александр Север

Руйнація вандалами Риму

Морська битва біля Африканського узбережжя між римлянами та варварами

Похід Аттіли в Галлію

Розташуйте події в хронологічній послідовності:

1. Поділ Діоклетіаном імперії на дві частини.
2. Заснування Константинополя.
3. Повстання у Галлії.
4. Проголошення цезарем Гая Галерія.

ДАВНЯ УКРАЇНА

Територія України почала заселятися близько 1 млн років тому. Розвиток людини на території України відбувався за тими самими напрямками, що і в інших регіонах. Населення України пройшло ті самі етапи розвитку, що і все людство, – кам'яний вік (його складають: палеоліт, мезоліт, неоліт), енеоліт епохи міді й бронзи, залізний вік. За палеоліту основними заняттями людини були збиральництво і полювання.

Колективне існування допомагало вижити у складних кліматичних умовах. За середнього палеоліту на теренах України з'явився неандерталець, найважливішим досягненням якого було використання вогню. На зміну неандертальцеві в епоху пізнього палеоліту прийшов кроманьйонець – людина сучасного типу. У період пізнього палеоліту постали релігія і мистецтво.

Близько 11–10 тис. років тому палеоліт змінився мезолітом. Природа України набула близького до сучасного вигляду. Людина винайшла лук і стріли. Основними стали полювання й рибальство. Людина почала приручати тварин. Наприкінці мезоліту розпочався поступовий перехід від збиральництва й полювання до землеробства і скотарства, які розвинулися в епоху неоліту. Цей період залишив велику кількість цікавих пам'яток, які археологи, за певними ознаками, виділяють в окремі археологічні культури. Однією з найяскравіших землеробських культур, що постала на теренах України, була трипільська. Вона відома своєю дивовижною мальованою керамікою й величезними, за розмірами поселеннями – протомістами. Серед багатьох культур кочових племен постали середньостогівська, ямна, катакомбна.

В I тис. до н.е. на території України з'явилися кочівники, які прийшли з території Ірану, – кімерійці. Наприкінці VII ст. до н.е. кімерійців витіснили скіфи. Згодом скіфів змінили сармати. На півдні України жили й греки, які утворили свої колонії, збудувавши чудові міста. Землероби – пращури українців, жили по сусідству з кочівниками. Згодом їх нащадки об'єдналися і утворили могутню державу – Київська Русь.

§ 58. Залюднення території України

*Від народження людини до її злету*1. Давня історія України –
складова частина світової історії

Історія нашої Батьківщини – України – це історія українського та інших народів, що в різний час населяли її територію. Населення України пройшло ті самі етапи розвитку, що й усе людство, – кам'яний вік, епохи міді, бронзи, залізний вік. Як і в інших частинах світу, людина на українських теренах будувала перші житла з кісток мамонта, видобувала вогонь, створила перші мистецькі шедеври, поклонялася силам природи та духам. До того ж Україна розташована на рівнинах, через які пролягали шляхи багатьох народів. Через причорноморські степи мандрували численні племена кімерійців, скіфів, сарматів, гунів, готів та багатьох інших. Це єднало наших пращурів зі світом. Значним є внесок народів, що мешкали на території України, у світову культурну скарбницю: трипільська мальована кераміка, скарби скіфських курганів, архітектура грецьких колоній тощо.

2. Освоєння людьми теренів України
у середньому палеоліті

Заселення території України первісною людиною почалося за раннього палеоліту, близько 1 млн років тому. Поселенці прийшли з Передньої Азії через Балканський півострів і Закавказзя та з Європи. Про життя первісних людей на території України нам розповідають численні стоянки. Найдавнішим місцем перебування первісної людини, що знайдене археологами, є стоянка біля с. Королеве у Закарпатській області. Згодом первісні люди розселилися у Закарпатті, Наддністрянщині, Придніпров'ї, Криму і Приазов'ї. Стоянок середнього палеоліту (150–40 тис. років тому) виявлено вже значно більше – близько 200: у районі м. Амвросіївка в Донбасі, у с. Молодове в Наддністрянщині, с. Старосілля, печері Кіік-Коба у Криму, с. Лука-Врублівецька на Дністрі.

На території сучасної України знайдено кістки десяти неандертальців, що жили 100–50 тис. років тому. У с. Молодове було розкопане житло, що належить до післяльодовикового періоду. Тоді, 100 тис. років тому, первісна людина змушена була пристосовуватися до різкого похолодання і будувати довгочасне житло. Основу житла становила овальна огорожа, складена з кісток мамонта: 12 черепів, 34 лопаток і тазових кісток, 15 бивнів. Житло поверх жердин вкривали шкурами тварин. Посередині розміщувалося вогнище. Людські колективи розташовува-

Знаряддя праці
кам'яного віку

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Кіік-Коба – печера за 25 км від Сімферополя. У 1924–1926 рр. тут уперше на території України знайдено рештки неандертальця.

Житло з кісток мамонта,
(с. Межиріч). Реконструкція

лися один від одного на відстані одностороннього переходу – 40–50 км. Ця територія могла прогодувати близько 100 осіб.

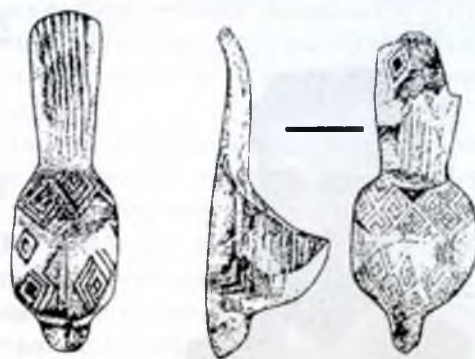
3. Найвідоміші стоянки доби пізнього палеоліту

Пізнєопалеолітичним часом (40–10 тис. років до н.е.) на території України датуються близько 800 пам'яток. Вони розташовані на річках Дністрі, Десні, Дніпрі, на Закарпатті та на Волині. Населення території України тоді становило близько 6–10 тис. чоловік. У селищах з кількох жител проживало від 25 до 100 осіб. Найбільш відомими стоянками пізнього палеоліту є Молодове і Вороновиця на Дністрі, Мізин на Десні, Кирилівська стоянка в Києві. Дуже цікавою є стоянка Межиріч, розташована на терасах у долині річки Рось. Вона складається з трьох жител. Для їх будівництва було використано кістки щонайменше 92 мамонтів. На стоянці знайдено карту поселення, можливо найдавнішу у світі.

Як і в усій Європі, в Україні в пізньому палеоліті спостерігався розквіт первісного мистецтва. Археологи знайшли на стоянці Молодове кістки тварин, прикрашені прокресленими лініями, стилізованим зображенням звірів на кістці, жезл із зображенням людини й кілька статуєток, виготовлених із бивня мамонта. Виявлено чотири флейти, одна з яких мала дуже складну конструкцію: на її роговому корпусі лишилися сліди шести отворів, за допомогою яких можна було відтворювати різноманітні звуки.

Вражають також скарби Мізинської стоянки – фігурки з геометричним орнаментом. Вчені вважають, що деякі із знайдених ними кісток мамонта становили первісний оркестр ударних інструментів. На Мізинській стоянці також знайдено два браслети: один зроблений з бивня мамонта у вигляді широкої пластинки, прикрашеної орнаментом, другий – із п'яти пластинок, покритих рядами похилих ліній. Культове призначення мали пофарбовані вохрою щелепи та лопатки мамонта.

Мезоліт в Україні (IX–VII тис. до н.е.) позначений удосконаленням кам'яних знарядь праці та прийомів полювання.

Статуєтки з бивня мамонта з орнаментом. Мізин. 14–17 тис. років тому

Фрагмент бивня мамонта з орнаментом. Мізин. 14–17 тис. років тому

Посперечайтесь з мудрецем

Який досвід первісної людини сприяв розквіту мистецтва у пізньому палеоліті?

ЗАГАДКИ БОРИСФЕНА

1. Доведіть, що історія України є частиною світової історії.
2. Назвіть відомі вам стоянки первісної людини доби середнього палеоліту в Україні.

Залюднення території України

§ 59. Найдавніші хлібороби і скотарі на території України

Дивосвіт Трипілля

1. Перші землеробські й скотарські культури

В епоху неоліту (VI–III тис. до н.е.) відбулася неолітична революція. Родючі ґрунти, помірний клімат, наявність степів сприяли успішному розвитку землеробства, і скотарства. Сьогодні відомі понад 500 поселень періоду неоліту в басейнах річок Десна, Дністер, Південний Буг, Прип'ять. За різними ознаками їх відносять до 10 археологічних культур. Найвідомішими є буго-дністровська (VI–IV тис. до н.е.) та культура лінійно-стрічкової кераміки (V тис. до н.е.). Племена буго-дністровської культури прийшли на територію України з Балкан. Вони вирощували пшеницю та просо, полювали, рибалили і займалися скотарством, виготовляли ліплений посуд. Основним заняттям племен культури лінійно-стрічкової кераміки (Північне Прикарпаття та Західна Волинь) також було землеробство. Крім того, вони розводили велику рогату худобу, свиней, полювали та рибалили. Жили представники цієї культури у наземних будинках. Усередині були піч, вогнище, господарські ями. Їхній глиняний посуд мав кулясту форму і прикрашався заглибленими лініями-стрічками.

2. Трипільська культура

За часів енеоліту (IV–III тис. до н.е.) на території України сформувалися дві основні групи племен – землероби та скотарі. У цей час виникла трипільська культура (IV–III тис. до н.е.). Поселення трипільців розташовувалися на Правобережній Україні й у Причорномор'ї. Назва культури походить від с. Трипілля Київської області, де у 1893 р. археолог В. Хвойка відкрив перше поселення. Нині в Україні відомо близько 1000 пам'яток цієї культури. Трипільці будували величезні поселення – протоміста. Найбільшими з них є Доброводи – 250 га, Майданецьке – площею 270 га, Тальянки – 400 га. У таких поселеннях було близько 2000 жител і проживало від 10 до 20 тис. осіб. Житла трипільців розташовувалися колами і мали площу до 150 м². Будинки були як наземні, так і напівземлянки. Інколи житла були двоповерховими. Стіни й печі зазвичай білили та розмальовували, як і в традиційній українській хаті.

Основним заняттям трипільців було землеробство. Вони вирощували більше десяти сортів пшениці, займалися виноградарством, садівництвом та скотарством. Справжнім дивом були витвори трипільських гончарів. Посуд фарбували білою, червоною і чорною фарбами та розмальовували.

Вікентій Хвойка. 1850–1914 рр. Першовідкривач трипільської культури, досліджував скіфські пам'ятки, черняхівську культуру.

Керамічна модель трипільського житла. IV–III тис. до н.е. Фото О.В. Солдатенка

НАКАЗ ВОДЯ

**вивчіть слова
та їх значення**

Археологічна культура – це археологічні пам'ятки на певній території, які належать до певного часу і мають свої особливості.

Трипільська біноклеподібна посуда. IV–III тис. до н.е.
Фото О.В. Солдатенка

Тому трипільську культуру інколи називають культурою **мальованої кераміки**. Окрім посуду, на території поселень знайдено керамічні фігурки людей і тварин, макети жител, ритуальне начиння.

Трипільці жили великими родинами, які об'єднувалися в роди, роди – у племена, племена – у союзи племен. Племя очолював старійшина, який керував суспільним та господарським життям. Малюнки на трипільській кераміці донесли до нас сцени поклоніння сонцю, заклинання дощу та інші. Трипільці нагромадили знання про космос і зоряне небо, що простежується на символічних зображеннях. У III тис. до н.е. трипільська культура зникла.

3. Скотарі степу

Поряд із землеробами жили племена скотарів. До археологічних культур скотарів належить **середньостогівська культура** (IV–III тис. до н.е.). Її представники жили на Придніпров'ї, Сіверському Дінці, Донбасі. Основним заняттям цих племен було розведення коней. Звідси в Європі поширився орнамент на посуді, зроблений відбитком шнура.

До культур **кочових скотарів** учені відносять **ямну та катакомбну** (III–II тис. до н.е.). Ямна була поширена на території від Нижнього Поволжя до Нижнього Придніпров'я. Назва культури походить від звичаю ховати небіжчиків у прямокутних ямах під курганами. У могилу клали посуд з їжею, знаряддя праці, зброю та бронзові прикраси. У похованнях знайдено частини возів, що свідчить про виникнення колісного транспорту. Ці племена вели кочовий спосіб життя, проте в них існували місця зимівель, що мали укріплення. Так, біля с. Михайлівка на Херсонщині знайдено залишки мурів довжиною 45 м і висотою 2 м. Скотарі ямної культури обожнювали сили природи – сонце й вогонь. На початку епохи бронзи в степах України з'явилися племена катакомбної культури. Її назва походить від гробниць-катакомб. Ці племена розселилися в степу від Волги й Кавказу до пониззя Дунаю. Провідна роль у кочівників належала чоловікові, у разі смерті якого його дружину вбивали й ховали разом з ним.

Племена – носії трипільської та багатьох інших культур стали основою для формування нових народів і зробили значний внесок у розвиток світової цивілізації та збагатили історію України.

Трипільська мальована кераміка.
IV–III тис. до н.е.
Фото О.В. Солдатенка

Посперечайтесь з мудрецем

Чому трипільська культура вважається однією з найрозвинутіших культур давнини?

ЗАГАДКИ БОРИСФЕНА

1. Опишіть здобутки культур неоліту в Україні.
2. Назвіть яскраві ознаки трипільської культури.
3. До яких археологічних культур належать давні племена скотарів на території України?

Найдавніші хлібороби і скотарі на території України

§ 60. Античні міста-держави у Північному Причорномор'ї

Частина грецького світу

1. Ранній залізний вік на території України

● Найбільші грецькі колонії
 ■ Території, колонізовані греками

Античні міста-держави у Причорномор'ї

Перші держави на території сучасної України сформувалися в **ранньому залізному віці** (кінець II тис. до н.е. – початок н.е.). Відомості про цей період збереглися не тільки в археологічних, а й у писемних пам'ятках, зокрема, у творах Геродота, Гомера, Есхіла. Першим державним утворенням на території України була держава **кімерійців** (X–VII ст. до н.е.). Про цей народ згадує Гомер в «Іліаді» й «Одіссеї». Держава кімерійців загинула під ударами скіфських племен, що прийшли зі степів між Уралом, Каспієм і Кавказом. У VII ст. до н.е. на північних берегах Чорного й Азовського морів унаслідок «великої грецької колонізації» виникли античні міста-держави.

2. Найбільші грецькі міста-колонії

Найбільшими грецькими містами-державами були: Березань у пониззі Південного Бугу, Ольвія на березі Буго-Дністровського лиману, Тіра у пониззі Дністра, Херсонес, Пантикапей, Фанагорія у Криму.

Ольвія знаходилася біля сучасного села Парутине на Миколаївщині. Місто заснували вихідці з Мілета в середині VI ст. до н.е. У місті налічувалося у період розквіту 6–10 тис. жителів. У центрі Ольвії розташовувалися агора, торговельні ряди, гімнасій, адміністративні споруди тощо. Від агори, через місто, йшла головна вулиця. Будинки мали підвали, цистерни для зберігання води, господарські споруди. Ольвія була захищена кам'яними мурами і баштами.

Неподалік від Ольвії так само вихідці з Мілета заснували місто **Тіра** (кінець VI ст. до н.е. – IV ст. н.е.). Зараз на його місці знаходиться Білгород-Дністровський. Тіра складалася з трьох частин: верхньої, терасної і нижньої. У верхньому місті розташовувалися громадські будівлі, терасне – займали житлові квартали, нижнє – ремісничі майстерні та склади. Кам'яні стіни будинків зсередини прикрашалися розписами. У II ст. н.е. в Тірі була споруджена цитадель для римського гарнізону. Чисельність жителів міста сягала 2–4 тис.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Етапи грецької колонізації Північного Причорномор'я:

Перший етап (середина VII ст. до н.е.). Було засновано поселення Істрію в Подунав'ї та Борисфен на о. Березань.

Другий етап (перша половина VI ст. до н.е.). У пониззі Південного Бугу виникло місто Ольвія, на сході Кримського півострова – міста Пантикапей, Мірмекій, Феодосія та ін.

Третій етап (друга половина VI – початок V ст. до н.е.). Засновано міста Ніконій і Тіра.

Четвертий етап (кінець V ст. до н.е.). Засновано Херсонес.

Ще одним величним полісом у Північному Причорномор'ї був Херсонес (нині територія міста Севастополя). Його заснували у 422–421 рр. до н.е. вихідці з Гераклеї Понтіїської. Ширина вулиць становила 4–6,5 м. Головна вулиця вела до храму, що стояв на площі. Неповдалік розташовувався театр. Загальна площа міста у V ст. до н. е. становила 35 га. На кінець IV ст. до н. е. припадає розквіт Херсонеса. У цей час місто перетворилося на культурний і торговельний центр Південно-Західного Криму.

3. Господарське життя у колоніях

Основою господарства грецьких колоній були землеробство, виноробство, рибальство. Колоністи вирощували ячмінь, просо, пшеницю, жито, гречку, горох. Серед городніх і багаторічних культур переважали огірки, кавуни й дині. У садах росли яблуні, груші, інжир, мигдаль, каштани, волоські горіхи. Колоністи розводили велику рогату худобу – корів, буйволів, дрібну рогату худобу – кіз, овець, а також свиней, коней і верблюдів. Важливе місце посідав рибний промисел. Багаті на рибу були Азовське і Чорне моря та пониззя річок.

Високого рівня досягли ремесла – ткацтво, гончарство, обробка металів. Великі керамічні майстерні існували у Херсонесі, Ольвії, Пантикапеї, Фанагорії. Стародавні майстри виготовляли кілька десятків видів посудин.

Значну роль відігравала торгівля з населенням причорноморських степів і з містами Греції. Торгівля з варварськими племенами мала обмінний характер. Наприклад, Ольвія постачала скіфам бронзові дзеркала й прикраси, отримуючи зерно та продукти скотарства. До Греції вивозили зерно, солону рибу, худобу, продукти тваринництва, мед та інші товари. Із Греції надходили зброя, коштовності, посуд, солодощі, приправи, спеції, вино, амфори, прикраси, скульптури.

Торгівля сприяла розвитку грошового обігу. У IV ст. до н.е. в Тірі почали карбувати власні мідні монети із зображенням річкового божества Тіраса і голови коня. Випускали також срібні монети із зображенням голови Деметри і фігури бика, а згодом і золоті. Перші гроші Ольвії були мідними й литими. На них зображали богиню Афіну, медузу Горгону, орла на дельфіні. В Ольвії монети мали форму дельфіна. Останні ольвійські монети були викарбовані за імператора Александра Севера. Мали власні гроші й інші міста-держави.

4. Духовне і суспільне життя у колоніях

Культура грецьких міст-держав мала багато спільного з культурою Греції, а пізніше – Риму. Розвивалися література, театр, музика, будувалися храми, прикрашені скульптурою, фресками та мозаїкою. Разом з цим колоністи

НАКАЗ ВОДЯ

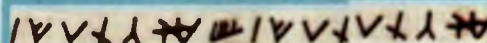

**вивчіть слова
та їх значення**

Цитадель – укріплений центр або частина міста, фортеці.

Руїни Херсонеса. Сучасний вигляд

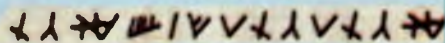

ПЕТРОГЛІФ

прочитайте документ

Клятва жителів Херсонеса

Клянусь думати про порятунок та свободу держави й громадян. Не зраджувати їм і нікому не віддавати. Не руйнувати демократичного ладу й повідомлю про всіх змовників. Нікому не видавати державних таємниць. Не приймати дарів і не давати їм зі шкодою для держави й громадян. Хліб, який зберу, продавати тільки в Херсонесі.

Що повинен був робити житель Херсонеса для зміцнення держави?

Античні міста-держави
у Північному Причорномор'ї

Руїни фортеці Херсонеса.
IV–III ст. до н.е. Сучасний вигляд

Головний вітвар центрального
теменосу. Ольвія

НАКАЗ ВОЖДЯ

**вивчіть слова
та їх значення**

Монархія – держава, у якій влада належить одній особі – монархові й передається ним у спадок.
Теменос – частина давньогрецького міста, де розташовувалися священні гаї, вітвари та храми.

створили й свою самобутню культуру. Знайдено бронзові та кістяні стилі (палички для писання), які свідчать про поширення писемності. Дітей навчали читання, лічби, письма, риторики. Велику увагу приділяли фізичній підготовці – п'ятиборству, стрільбі з лука тощо.

Освічені греки займалися наукою. Розвивалася медицина. Про це свідчать знахідки бронзових і кістяних медичних інструментів. В Ольвії існувала аптека. Колоністи знали цілющі властивості лікувальних кримських грязей. Історик Сіріск у III ст. до н.е. написав історію Херсонеса. Географією займався Діонісій Ольвіанський (I ст. до н.е.). Колоністи виявляли свій хист у театральних виставах, які відбувалися в Ольвії, Пантикапеї тощо.

Із Греції в Північне Причорномор'я «прийшли» боги-олімпійці. Покровителем усіх колоністів вважався бог Аполлон. Засновники Херсонеса шанували Артеміду та Діоніса. В Ольвії поклонялися Афродіті. Улюбленцями були герої Ахілл і Геракл. Панування римлян сприяло заміні багатобожжя християнством.

Грецькі міста-держави за своїм устроєм були республіками. Брати участь в управлінні полісом мали право громадяни-чоловіки з 25 років. Жінки, іноземці та раби були позбавлені виборчих прав. Законодавча влада належала народним зборам. Та провідну роль у житті поліса відігравали заможні громадяни. Народні збори укладали мир і оголошували війни, надавали громадянство іноземцям, нагороджували тих, хто мав заслуги перед містом. Поряд з народними зборами існували рада міста, різноманітні колегії, які вирішували повсякденні проблеми міста.

5. Боспорське царство

У V ст. до н.е. Пантикапей, Феодосія, Мірмекій, Тіритика, Фанагорія та інші поліси утворили єдину державу – Боспорське царство. У період найвищого розквіту (IV ст. до н.е.) влада Боспорського царства поширювалася на Керченський і Таманський півострови, пониззя річок Кубань і Дон. Населяли царство греки й місцеві племена. Столицею було місто Пантикапей. Його заснували вихідці з Мілета в першій половині VI ст. до н.е. Руїни Пантикапея збереглися на горі Мітридат, на території сучасної Керчі.

На вершині гори була центральна частина міста й стояла фортеця. На схилах розміщувалися житлові будинки та споруди громадського призначення. У нижньому місті розташовувалися порт і агора. Площа Пантикапея в III ст. до н.е. становила 18–20 га. У 63 р. до н.е. місто майже повністю зруйнував землетрус. Але воно не занепало. Прибутки, отримані від торгівлі та ремесла, сприяли відбудові Пантикапея, і площа відновленого міста дорівнювала вже 100 га.

Чорнолакові посудини.
V–IV ст. до н.е. Ольвія,
Пантикапей

Боспорське царство було монархією. Вся влада належала царям. Вони керували армією, флотом держави.

У II ст. до н.е. на Боспорську державу почали зазіхати з скіфи та Рим. Становище царства ускладнилося, коли в 107 р. до н.е. спалахнуло велике повстання рабів під проводом Савмака. Повсталі, захопивши Пантикапей, Феодосію та деякі інші міста, проголосили Савмака царем Боспору. Повстання було придушене, а Савмак потрапив у полон.

За часів правління Нерона Римська імперія розпочала підкорення Боспору. В останній чверті I ст. н.е. держава потрапила у залежність від Риму. Боспорські царі почали офіційно зватися «друзями цезаря і друзями Риму». Римляни розмістили на території царства свої легіони. У 375–376 рр. н.е. землями Боспорського царства пройшли війовничі племена гунів, знищуючи все на своєму шляху. Після цієї навали відновити державу жителям Боспору не вдалося.

6. Занепад міст-держав Північного Причорномор'я

Інші міста-держави Північного Причорномор'я також потерпали від армій завойовників. У 331 р. до н.е. до Ольвії підступили війська Зопіріона – одного з командирів армії Александра Македонського. Та македонцям перешкодили захопити місто вороги й водночас друзі греків – скіфи. Проте у II ст. до н.е. скіфський цар Скілур підкорив Ольвію. У середині I ст. до н.е. вогнем і мечем по Північному Причорномор'ю пройшли племена гетів, що послабило міста-держави і прискорило підкорення їх Римом. Ольвія, Тіра, Херсонес увійшли до складу римської провінції Нижня Мезія. Тут було розміщено римські військові гарнізони.

А протягом III–IV ст., в епоху великого переселення народів, міста-держави впали під ударами готів і гунів. Отже, грецькі поліси у Північному Причорномор'ї, проіснувавши майже тисячу років, занепади.

Посперечайтесь з мудрецем

Визначте спільні риси в житті греків-колоністів і греків з метрополії.

ЗАГАДКИ БОРИСФЕНА

- 1 Чому грецькі міста-колонії в Україні розташовувалися на узбережжі морів та в гирлах річок?
2. Розкажіть про господарське життя греків Північного Причорномор'я.
3. Яким був державний устрій Боспорського царства?

Античні міста-держави
у Північному Причорномор'ї

§ 61. Скіфо-сарматський світ

Будівничі курганів

1. Кімерійці (IX–VII ст. до н.е.)

У I тис. до н.е. на територію Північного Причорномор'я й Криму з Азії прийшли племена кімерійців. Вони першими на теренах України навчилися виплавляти й обробляти залізо. Частину прийшлого населення становили скотарі-кочівники, інші займалися землеробством. Високого розвитку досягли ремесла. Кімерійці були вправними у гончарстві, литті бронзи, виготовленні кінської зброї. Згодом у кімерійців утворилася рабовласницька держава. Очолювали її всевладні царі, а окремі племена – вожді.

Основою могутності держави була кіннота. Давні джерела містять відомості про кімерійських вершників, озброєних залізними мечами, луками й стрілами, бойовими молотами та булавами. Кімерійці прославилися військовими походами до країн Малої та Передньої Азії, де воювали з Урарту, Ассирією.

Більшість наших знань про кімерійців ґрунтуються на археологічних дослідженнях поховань. Своїх небіжчиків кімерійці ховали у глибоких ямах, а зверху насипали кургани. Войовничі кочівники клали до поховань стріли з бронзовими й залізними вістрями, залізні мечі, кінську зброю, керамічні горщики тюльпаноподібної форми, келихи й великі посудини, пофарбовані й прикрашені орнаментом. На курганах ставили кам'яні стели, на яких зображали фігури воїна з широким поясом, ножом, сагайдаком тощо.

У постійних війнах із сусідами кімерійська держава поступово слабшала. Наприкінці VII ст. до н.е. кімерійців з Північного Причорномор'я витіснили споріднені з ними племена скіфів. Вони були краще організовані та мали чкількісну перевагу. Пам'ять про кімерійців в Україні збереглася в назвах, переважно в Криму: кімерійські стіни, кімерійські переправи, Кімерія, протока Боспор Кімерійський.

2. Скіфи: розселення, заняття, духовний світ
(VII–III ст. до н.е.)

Скіфи, нові володарі українських степів, були войовничими племенами. На теренах України скіфи розселилися між річками Дон і Дунай. Утворена ними держава дістала назву Скіфія. Відвідавши Північне Причорномор'я, Геродот у своїй «Історії» стверджував, що скіфи називали себе скелотами і поділялися на царських скіфів, скіфів-скотарів, скіфів-землеробів та скіфів-орачів. Царські скіфи жили на берегах Азовського моря і в степовому Криму.

ЦЕ ЦІКАВО

За легендою, коли біля кордонів кімерійців з'явилися скіфи, вони зібралися на велику раду. Вожді наполюгали на відсічі численнішому і сильнішому ворогові, а народ вирішив рятуватися на нових землях. Після закінчення ради ті, хто не хотів скоритися, вступили в останню смертельну битву і полягли всі до одного.

Срібна з позолотою амфора
з Чортомлицького кургана.
IV ст. до н.е.

Скіфи-скотарі кочували на схід від пониззя Дніпра у пошуках нових пасовищ. На Придніпров'ї жили **скіфи-хлібороби**. Вони вирощували пшеницю, жито, ячмінь, коноплі, використовуючи великий плуг та тяглову силу волів.

Царські скіфи поділялися на три союзи племен, кожен з яких мав свого царя. У IV ст. до н.е. влада над усіма скіфами зосередилася в руках одного царя — Атея. Скіфська держава поділялася на округи, на чолі яких стояли вожді, призначені царем. Основним заняттям царських скіфів була війна. Їхнім озброєнням були короткий меч — акінак, спис, дротики, бойова сокира, лук. Тіло й голову воїна захищали металеві та шкіряні обладунки.

За даними Геродота, скіф міг поцілити у ворога з лука на відстані 500 м. Геродот писав, що скіфські дівчата вправно користувалися зброєю і навіть заміж не виходили, доки не вбивали трьох ворогів. У скіфських воїнів був звичай пити кров убитого ворога, щоб узяти собі його силу і мужність. Голову ж переможеного скіфи приносили цареві й одержували за це винагороду. Та вони не тільки воювали, а й торгували з грецькими колоніями у Причорномор'ї. В обмін на зерно, хутра, віск, мед та рабів скіфи отримували вино, зброю, предмети розкоші.

Більшість худоби та рабів, захоплених під час воєн, діставалася багатим скіфам. Найтяжчу роботу в господарстві виконували раби та збіднілі родичі. Кочували скіфи на чотири- та шестиколісних возах. Їх супроводжували озброєні воїни. У разі нападу ворогів вози ставили в коло, створюючи укріплений табір. Пізніше цю тактику використовували українські козаки.

На культуру скіфів великий вплив мала грецька культура, носіями якої були жителі грецьких колоній. Історія зберегла імена скіфів за походженням — лікаря Токсаріса і філософа Анахарсіса, які здобули освіту в Греції. Скіфи мали свою оригінальну міфологію та релігію. Особливу пошану в них мали богиня домашнього вогнища Табіті (у перекладі зі скіфської — «полум'яна»), володар неба і творець людства Папай, дружина Папая богиня землі Апі. Від їхнього шлюбу народився пращур усіх скіфів Таргитай. Усім богам скіфи приносили жертви. Переважно це були коні або інші тварини. Винятком був бог війни Арей, якому віддавали кожного сотого полоненого.

Скіфи шанували могили предків. Їхня віра у потойбічне життя змушувала здійснювати жорстокий і складний поховальний обряд. На місці поховання насипали великий курган — «піраміду степів».

Найбільш відомими похованнями, які за розмірами курганів дістали назву «царських», є: Солоха і Гайманова Могила на Запоріжжі, Чортомлик і Товста Могила на Дніпропетровщині.

ЦЕ ЦІКАВО

Серед військових здобутків скіфів — перемога над перським царем Дарієм у 512 р. до н.е. Цікавим є послання, що його надіслали Дарію скіфи, — мишу, жабу, птаха та п'ять стріл. Перський цар так прочитав послання: «Ми, скіфи, здаємося тобі, Дарію, з усіма своїми землями, водами, повітрям і всім містом».

Але скіфи ось що мали на увазі: «Якщо ви, перси, не заритеся в землю, як миші, або не пострибаєте у воду, як жаби, або не злетите у повітря, як птахи, то будете знищені нашими стрілами». Зазнавши великих втрат, Дарій змушений був залишити землі скіфів.

Золота пектораль з Товстої Могили. IV ст. до н.е.

Золотий гребінець
з кургану Солоха. IV ст. до н.е.

Бронзовий навершник
з зображенням бога Папая.
VII–III ст. до н.е.

У кінці IV – на початку III століття до н.е. Скіфія занепадала. Через висихання степів кочівники вже не мали достатньо пасовищ для худоби. На територію Північного Причорномор'я прийшли сармати, які захопили їхні землі. Частина скіфського населення відступила і створила в пониззі Дніпра й Північному Криму Малу Скіфію зі столицею у Неаполі Скіфському, поблизу теперішнього Бахчисарая. Державу скіфів згодом підкорили римляни.

3. Сармати (III ст. до н.е. – III ст. н.е.)

Сармати (савромати – означає «оперезаний мечем»), посівши панівне становище у південних степах, створили в Північному Причорномор'ї власну державу. За своїм устроєм вона була схожа на скіфську. Цар мав необмежену владу. Він спирався на верхівку племен – аристократів. Все управління держави спрямовувалося на створення й утримання сильної армії. Основним заняттям сарматів було кочове скотарство. Проте на початок нашої ери частина сарматів перейшла до осілого способу життя і стала землеробами.

Важливе місце в житті держави посідали війни. Сарматські воїни були найманцями в багатьох арміях стародавнього світу. Сарматське військо складалося з важкоозброєної піхоти та кінноти. Вершники, які становили основу війська, були озброєні щитами, луками, списами та мечами й мали захисні шоломи та панцирі.

У сарматському суспільстві важливе місце посідали жінки. Вони мали рівні права з чоловіками, воювали, полювали та їздили верхи.

Так само як інші давні народи, сармати обожнювали сили природи. Поширеними були культи вогню, сонця,

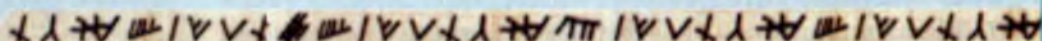

ПЕТРОГЛІФ

прочитайте документ

Геродот про поховання скіфського царя

Коли у скіфів помирає цар, вони викопують велику чотирикутну яму. Після того як покладуть мерця у яму на підстилку, застромлюють у землю з обох боків тіла списи, прив'язують до їхніх верхівок поперечні жердини і накривають їх очеретом. Обіч нього кладуть до ями одну задушену наложницю, виночерпня, кухаря, конюха, слугу, коней, первістків усяких інших домашніх тварин, а також золоті чаші; срібла ж і міді не мають у вжитку. Коли це зроблять, насипають наперегони високу могилу, щоб була якнайбільша.

1. Чому, на вашу думку, до могили царя складали стільки різних речей?
2. Чому на похованні царя насипали високу могилу?

великої богині-матері, покровительки коней – Астарти. Поклонялися сармати богу війни, якого уособлював меч.

Як і скіфську, сарматську культуру досліджено за похованнями у курганах. Найвідомішим з них є Соколова Могила біля с. Ковалівка Миколаївської області. Тут у 1974 р. виявлено поховання «цариці». Могила була перекрита дерев'яними колодами. Збереглися рештки вишуканого одягу, шкіряного взуття, густо розшитого дрібними круглими золотими бляшками. Поряд лежали амулети: у вигляді жаби, яка вважалася символом урожайності, і у формі морських черепашок, які символізували вічність. У похованні знайдено також багато золотих прикрас, бронзове дзеркало зі срібною з позолотою ручкою, два опахала, флакон з агату, кістяний гребінець. Цікаво, що на деяких золотих прикрасах було зображено єгипетську богиню Ісіду.

У середині III ст. н.е. на землі сарматів з півночі прийшли племена готів і створили власну державу – Гетику. Пізніше, у 375 р., причорноморськими степами пройшли войовничі азійські племена гунів, після чого сарматська держава припинила своє існування.

Браслет із Соколової Могили.
I ст. до н.е. – I ст. н.е.

Бронзовий
сарматський казан.
I ст. н.е.

Фібула (металева застібка)
з Ногайчинського кургану

Посперечайтеся
з мудрецем

Порівняйте побут і заняття греків-колоністів і степових кочівників.

ЗАГАДКИ БОРИСФЕНА

1. Коли південь України був заселений кочівниками?
2. Що спільного у заняттях кімерійців, скіфів і сарматів?
3. Що найбільше вразило Геродота у звичаях скіфів?

§ 62. Давні слов'яни

Життя наших пращурів

1. Історичні джерела про слов'ян

Прабатьківщина слов'ян

Імовірна прабатьківщина слов'ян

За даними антропології

За даними археології

У той час, коли в Північному Причорномор'ї панували войовничі кочові народи, по сусідству з ними жили мирні землероби – пращури слов'ян. На жаль, самі предки слов'ян тоді ще не мали писемності, перші свідчення про них наводять грецькі автори. Вони називають їх венетами (венедами), з країни яких привозили до Греції «сонячний камінь» – бурштин. Батько історичної науки Геродот у V ст. до н.е. також згадував про добування давніми слов'янами бурштину. Грецькі історики Діодор Сицилійський та Страбон, як і римський Птолемей, розміщують давніх слов'ян між Дніпром і Віслою та називають венетами. Цікаві відомості повідомляє давньоримський історик Пліній Старший. Він у праці «Природнича історія» описує землі слов'ян і називає їх скіфами та венетами і також розташовує по берегах Вісли. Пізніші історики говорять і про переселення слов'ян на річку Дунай. Зокрема, Тацит стверджує, що слов'яни відрізнялися зовнішнім виглядом, звичаями та заняттями від своїх сусідів.

У VI ст. про наших пращурів пишуть уже візантійські історики. Серед них – Прокопій Кесарійський, який у книзі «Історія війн» (550–554 рр.) одним з перших ужив назву «слов'яни». Він повідомляв, що на північ від Азовського моря живуть численні народи антів. У творі готського письменника Йордана «Про походження та діяння гетів» («Гетика», 551 р.) слов'янами та антами названо венетів (венедів). Він стверджує, що венети мають три назви: венети, анти, склавини. Це підтверджується й пам'ятками археології та назвами річок, озер, окремих місцевостей.

2. Прабатьківщина та розселення слов'ян

Давні слов'яни – це племена, які є пращурами сучасних слов'янських народів, у тому числі й українців. Найдавніший період історії слов'ян сягає у глибину століть, тому їх походження і до сьогодні остаточно не з'ясоване.

НАКАЗ ВОЖДЯ

вивчіть слова
та їх значення

Язичництво – віра людей у багатьох богів, які уособлювали сили природи.

ПЕТРОГЛІФ

прочитайте документ

Йордан про слов'ян

Біля лівого схилу (Альпійських гір), які повернуті на північ, починаючи від витоків річки Вістула, на безмежних просторах розташовувався численний народ венетів. Незважаючи на те, що тепер їхня назва змінюється відповідно до різних родів і місцевостей, усе ж переважно вони називаються слов'янами й антами.

1. Де, на думку автора, проживали венети?
2. Які ще назви, на думку автора, мали венети?

Найбільше суперечок серед учених викликає питання прабатьківщини слов'ян. Подібність слов'янських мов наводить на думку, що спочатку вони жили на одній території. Знаменитий літописець Києво-Печерської лаври Нестор у «Повісті минулих літ» стверджує, що вони походять з берегів Дунаю. Деякі вчені XVIII ст. доводили, що слов'янські племена прийшли з Азії в середині I тис. н.е., під час «великого переселення народів», разом з гунами. Нині більшість учених зійшлася на думці, що слов'яни були місцевими жителями Європи, народами, які почали формуватися в I тис. до н.е. між Віслою і Дніпром.

Однозубе рало. Сучасний малюнок

3. Господарське, суспільне і духовне життя слов'ян

Слов'яни жили у невеликих укріплених поселеннях – городищах. Житла будували з дерева, обмазували їх глиною і білили. Основним заняттям цих народів було землеробство. Про це свідчать численні рала, плуги, серпи, коси та залишки пшениці, ячменю, що їх знаходять археологи. Землеробство було орним. Для поля наші предки вирубували ділянку вікового лісу. Дерева й кущі рубали сокирами, висувували їх, потім спалювали. Попіл, який є природним добривом, важкою бороною змішували з верхнім шаром ґрунту. Після цього поле засівали ячменем, просом, житом, пшеницею чи іншими культурами. Коли ґрунт виснажувався, переходили на іншу ділянку. Способи обробітку землі з часом змінювалися. У степах, де було багато вільної землі, давні слов'яни застосовували перелогову систему – змінювали поля, коли земля вже була виснажена. Спочатку в слов'ян було двопілля: одне поле засівали, а друге – відпочивало. Щоб збільшити врожай, давні землероби поступово перейшли до трипілля – поле поділяли вже на три частини.

Під для випалювання керамічних виробів. Сучасна реконструкція

Давні слов'яни

Один із способів виготовлення
ліпного посуду

Золоті сережки. VII ст.

Слов'янська
община

Поряд із землеробством важливе місце в господарстві слов'ян посідало тваринництво. Велику рогату худобу вирощували заради м'яса, молока, шкур та як тяглову силу. Розводили й дрібну худобу.

Значно доповнювала харчовий раціон дичина. Полювали на ведмедя, зубра, кабана, оленя, лося тощо. Багаті на рибу річки теж давали харчі.

Слов'яни були вмілими ремісниками. Знайдені археологами речі засвідчують розвинуте ювелірне ремесло, обробку металів і кістки. Високого рівня досягли гончарство, хоч спочатку слов'янські гончарі ліпили посуд без гончарного круга. Ткачі виготовляли не вишукані, але досить різноманітні тканини.

Здавна слов'яни жили великими родовими общинами, які об'єднувались у племена. Як і в давніх греків, у давньому слов'янському суспільстві панували демократичні традиції. Найважливіші питання повсякденного життя вирішували на народних зборах – **вічах**. Найповажніші члени роду – старійшини – керували господарським життям племені, стежили за дотриманням традицій. На час небезпеки або військового походу плем'я обирало вождя – князя.

З подальшим розвитком на зміну родовій прийшла сусідська община, а з нею і майнова та соціальна нерівність. Ті, хто мав більше майна, поступово захоплювали владу в племені. А князі почали передавати свою владу в спадок.

На відміну від античних держав Греції й Риму, рабство було не дуже поширене у слов'ян. Невільниками ставали переважно військовополонені. Інші народи дивували звичай давніх слов'ян відпускати рабів на волю після кількох років перебування в полоні. Звільненого полоненого навіть вважали повноправним членом общини.

Наші предки обожнювали сили природи і шанували пранцурів. Вони поклонялися сонцю, вітрові, вогню, дощеві, бо від них залежали врожаї й саме життя людей. Намагалися вблагати стихії стати прихильними до роду.

За кожним явищем слов'яни вбачали надприродну істоту – домовиків, водяників, лісовиків, мавок, русалок тощо. Поступово у наших пращурів сформувався пантеон богів, серед яких найбільш шанованими були: Дажбог – бог сонця й добра, Перун – бог грому і блискавки, Сварог – бог неба, Стрибог – бог вітрів, Велес – бог худоби і ремесла,

ПЕТРОГЛІФ

прочитайте документ

Прокопій Кесарійський про звичаї слов'ян

...Народами склавинами і антами не править один муж, але з давніх часів живуть так, що поряdkує громада. І для того всі справи, чи щасливі, чи лихі, йдуть до громади. Та, можна сказати, і в усіх інших справах однаково ведеться в обох цих варварських народів і встановилося давно. Єдиного бога, що насилає блискавку, визнають єдиним владикою всіх і жертвують йому кров і всяку худобу. Не знають долі (фатуму) і зовсім не визнають, щоб мала якусь силу над людьми, але як хто має перед собою смерть видиму, чи в хворобі, чи на війні, обіцяють вони за життя своє, якщо не згинуть, жертву богові і, врятувавшись, жертвують, що обіцяли, і думають, що тією жертвою врятували собі життя. Шанують вони річки, німф і деякі інші божества, жертвують їм усе і з тих жертв ворожать собі. Живуть вони в лихих хатках, селячись далеко один від одного і переміняючи часто кожний своє житло.

1. Як слов'яни ставилися до іноземців?
2. Як автор описує характер слов'ян?

Дана – богиня води. Як і в інших давніх народів, у слов'ян були жерці (волхви), які виступали посередниками між людьми і богами. Вважалося, що волхви бачать минуле і вміють пророкувати майбутнє. Ці люди володіли ще й медичними та астрономічними знаннями. Давні слов'яни створили календар, який складався з 12 місяців і чотирьох пір року.

Кераміку та одяг слов'яни прикрашали «звіриним» і «геометричним» орнаментами, малювали різні сцени з повсякденного і релігійного життя.

Нагрудна прикраса з емаліями.
III – початок IV ст.

ВЕЛИКА МАНДРІВКА

Позначте
на контурній карті:

Прабатьківщину
слов'ян.

ЗАГАДКИ БОРИСФЕНА

1. Що розповідають писемні джерела про життя давніх слов'ян?
2. Розкажіть про заняття давніх слов'ян, у яких вони досягли найбільших успіхів.
3. У якому літературному творі йдеться про волхвів і їхнє вміння передбачувати майбутнє?
4. Порівняйте племена слов'ян і скіфів.

Посперечайтесь з мудрецем

Чи можна назвати слов'ян місцевими жителями Європи?

НАКАЗ ВОЖДЯ

вивчіть слова
та їх значення

Каганат – держава у давніх аварів, печенігів, хазарів, на чолі якої стояв одноособовий правитель – каган.

Ідол – скульптурне зображення язичницького бога.

Авари. Мініатюра
з Радзивіллівського літопису

§ 63. Велике переселення народів і Україна «З роду слов'янського»

1. Слов'яни під час великого переселення народів

Велике переселення народів розпочалося у IV ст., коли племена гунів, рухаючись із сходу, досягли Північного Причорномор'я. Тут вони зіткнулися спочатку з остготами, яких очолював король Ерманаріх, і в 375 р. завоювали їх. Частина остготів приєдналася до переможців, а інша – втекла за Дунай, до Римської імперії. Далі гуни здолали вестготів і витіснили їх до Фракії. Дійшовши до Середнього Дунаю, гуни створили велику державу. Усі народи, які опинилися під їхньою владою, змушені були сплачувати данину й брати участь у військових походах гунів.

Слов'яни теж були учасниками великого переселення народів. Шукати нових земель слов'ян змусили зростання чисельності населення, що вимагало збільшення посівних площ, а також сподівання на військову здобич. Наприкінці V ст. почалося їх проникнення на Балкани. Рухаючись на південь, у глиб півострова, вони здебільшого оселялися на лісових галявинах, уздовж річок. З III по VII ст. слов'яни розселилися по всій території Балкан, крім грецьких земель. На початку VI ст. склавини захопили землі від Пруту до Паннонії. Їхніми східними сусідами були слов'янські племена, яких візантійські автори називали антами. Вони займали територію на схід від Дунаю. У 517 р. анти перетнули Дунай і спустошили Македонію й Іллірію. Протягом

ПЕТРОГЛІФ

прочитайте документ

Прокопій Кесарійський про слов'ян

...Виступаючи на битву, йдуть здебільшого на ворогів піші, маючи в руках невеликі щити й піки, а нагрудників не надягають. Деякі не мають ані сорочки, ані плаща, а тільки в коротких штанах стають битися з ворогами. В обох народів [склавинів і антив] мова одна, проста і варварська. Виглядом вони також не різняться поміж собою; всі вони високі й надзвичайно міцні; тілом і волоссям не дуже білі й не русяві, але й не впадають зовсім у чорне, а рудуваті всі. Життя проводять суворе й нецивілізоване. Але вони зовсім не злі й не підступні, і за простотою в них приховуються гунські звичаї. Її ім'я у склавинів та антив колись було одне: за давніх часів і цих і тих звали спорами...

Опишіть одяг та зовнішність слов'ян.

518–527 рр. вони разом із склавинами постійно грабували візантійські провінції. Головною здобиччю були полонені, яких продавали у рабство чи віддавали за викуп.

У VI ст. в Північне Причорномор'я вторглися кочові племена аварів. У 561 р. вони перейшли Дністер і захопили землі антів. Здолавши гірські перевали Карпат, авари підкорили два антських племені – дулібів та хорватів – і створили власну державу – Аварський каганат, який існував у VI–VIII ст. Пізніше літописи оповідали, що авари впрягали слов'ян у плуги й орали поля. Разом з тим вони поважали слов'ян як відважних воїнів і вправних мореплавців.

Незважаючи на панування аварів, слов'яни продовжували напади на Візантію. Тому візантійський імператор Маврикій організував військовий похід у землі антів. Антський князь Ардагаст, програвши битву, із залишками війська відступив за Дунай. Пізніше візантійці розбили військо іншого князя антів – Бузокія. Проте за два століття Візантії так і не вдалося повністю підкорити слов'ян. Вони освоювали простори Східної Римської імперії і засновували все нові й нові поселення на Балканах.

Після розселення слов'янських племен на значних територіях Європи їхні звичаї, традиції, культура, мова розвивалися по-різному, залежно від місць розселення, способу життя та впливу сусідніх народів. З часом помітна відмінність в усіх галузях життя слов'ян, що проживали на різних територіях, дала підстави вченим виділити серед них східних, західних та південних слов'ян. До східно-слов'янських народів належать і українці.

2. Витоки українського народу

Єдиної думки щодо походження українців у вчених немає. Річ у тому, що територією України, починаючи з неоліту, проходили численні племена – кімерійці, скіфи і сармати, а також давні греки, готи, гуни та ін. Місцеве населення разом з чужинцями стало основою для формування нашого народу. Цей процес тривав не одне століття. Тому в різні часи у вчених виникали різні погляди на те, де шукати коріння українського народу.

Одні вважали, що наші пращури походять від племен трипільської культури, бо трипільці мешкали на території України і були землеробами. З трипільцями нас ріднить духовна і матеріальна культура. М. Грушевський та деякі інші вчені вважали, що нашими предками є слов'янські племена антів.

А загалом коріння українців пов'язують із слов'янськими племенами часів зарубинецької культури (III ст. до н.е. – II ст. н.е.). Перші пам'ятки цієї культури відкрив наприкінці XIX ст. В. Хвойка поблизу с. Зарубинці на Канівщині. Племена зарубинецької культури заселяли

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Сучасні слов'янські народи:

Західні слов'яни – поляки, чехи, словаки, лужичани.

Південні слов'яни – болгари, серби, хорвати, словенці, македонці, боснійці.

Східні слов'яни – українці, росіяни, білоруси.

Чорнолощений посуд зарубинецької культури з с. Пирогове.

III ст. до н.е. – III ст. н.е.

Слов'янське напівземлянкове житло

Велике переселення народів і Україна

■	Найбільші міста
■	Слов'янські племена
■	Неслов'янські племена
■	Територія розселення східних слов'ян
■	Територія Київської Русі

Розселення східнослов'янських племен

територію Середнього й Верхнього Придніпров'я, Полісся, Побужжя.

Нині відомо близько 500 поселень і 1000 поховань цієї культури. Жителі зарубинецьких поселень вирощували просо, пшеницю, ячмінь, горох, ріпу, коноплі й льон. Розводили корів, свиней, дрібну рогату худобу й коней. Полювали на кабана, оленя, лося, зубра, ведмедя, бобра й куницю. Розвинутою в наших пращурів була обробка заліза.

У зарубинецьких поселеннях виготовляли керамічний посуд, використовуючи для цього гончарний круг. Вправними були ювеліри, які виробляли фібули, шпильки, браслети, кільця. Зарубинецькі ткачі виготовляли тканини з льону, конопель, вовни. Племена венетів торгували з народами Північного Причорномор'я. На південь Дніпром вивозили хутра, шкури, мед і віск. Завозили з півдня вино й олію, деякі тканини, ювелірні прикраси тощо.

У II ст. на зміну зарубинецькій культурі прийшла черняхівська (II–V ст.), яку пов'язують з антами. Вона поширювалась на території сучасних України, Молдови, Румунії й Польщі. Її також відкрив В. Хвойка, який у 1900–1901 рр. дослідив поховання в селах Черняхів і Ромашки на Київщині.

Основою господарства черняхівців було двопільне землеробство. Вони вирощували ячмінь, жито; добре знали різноманітні ремесла: залізобробне, гончарне, ювелірне, будівельне, вміли обробляти дерево, камінь, кістку, скло. Черняхівці виробляли понад 50 найменувань предметів із

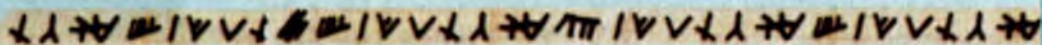

ПЕТРОГЛІФ

прочитайте документ

З «Повісті минулих літ»

...Поляни, що жили осібно, як ото ми сказали, були з роду слов'янського і називалися полянами, а древліани теж [нішли] від слов'ян і називалися древліанами. Радимичі ж і в'ятичі [походять] од ляхів. Бо було в ляхів два брати – [один] Радим, а другий В'ятко. І, прийшовши, сіли вони: Радим на [річці] Сож, [од якого] і прозвалися радимичі, а В'ятко сів своїм родом по Оці; од нього прозвалися в'ятичі. І жили в мирі поляни, і древліани, і сіверяни, і радимичі, і в'ятичі, і хорвати. Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни, а уличі [й] тиверці сиділи по [другому] Бугу і по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть городи їх і до сьогодні.

1. Де проживали слов'янські племена?
2. Які племена згадує Нестор Літописець у своєму творі?

заліза. Їм було відоме зварювання та виготовлення сталі. Племена черняхівської культури торгували з Північним Причорномор'ям, провінціями Риму.

Черняхівці створили землеробський календар. За допомогою писемних символів – «черт» і «рез» – вони фіксували відомості, які стосувалися погоди, врожаю тощо. На черняхівській кераміці є прокреслені давньогрецькі й латинські літери. Черняхівські язичницькі жертovníки – капища – прикрашалися кам'яними людиноподібними ідолами.

З 602 р. з візантійських джерел зникала назва «анти». Натомість згадуються різні назви союзів слов'янських племен. У VII–X ст., за літописами, вони розташовувалися так: у Середньому Придніпров'ї до річки Рось жили поляни. На північний захід від полян по Прип'яті – древляни. На Лівобережжі Дніпра по річках Десна, Сейм, Сула – сіверяни. На північ від них, аж до Західної Двіни, – дреговичі. На схід від дреговичів, між Дністром і Сожем, – радимичі. На північ від них, у верхів'ях Дніпра й Західної Двіни, – кривичі. На захід від кривичів, по середній течії Західної Двіни, – полочани. Біля озера Ільмень – словени. На річці Ока – в'ятичі. У верхів'ях Західного Бугу – бужани (волин'яни), які змінили тут дулібів. Між Бугом і Дністром до гирла Дунаю проживали уличі й тиверці. У Карпатах та на берегах Дністра – хорвати. Згодом ці племена об'єдналися у велику державу – Київську Русь.

ВЕЛИКА МАНДРІВКА

Покажіть на карті:

1. Територію розселення слов'янських племен.
2. Напрямки вторгнення готів і гунів.

Посперечайтесь з мудрецем

Носіїв яких археологічних культур можна вважати предками українців? Поясніть чому.

ЗАГАДКИ БОРИСФЕНА

1. Опишіть зовнішність давнього слов'янина.
2. Назвіть причини і напрямки переселення слов'ян.
3. Які союзи східнослов'янських племен жили на території сучасної України?

Висновки

- Населення України пройшло ті самі етапи розвитку, що й усе людство, – кам'яний вік, енеоліт епохи міді й бронзи, залізний вік.
- На теренах України, як і в інших частинах світу, людина будувала перші житла з кісток мамонта, добувала вогонь, створила перші мистецькі шедеври, поклонялася силам природи і духам.
- Через Причорноморські степи мандрували численні племена кімерійців, скіфів, сарматів, гунів та готів.
- Внеском України у світову культурну скарбницю стали: трипільська мальована кераміка, скарби скіфських курганів, величезні поселення – протоміста, архітектура грецьких колоній.
- Стародавня історія України завершилася формуванням союзів племен та утворенням держави Київська Русь.

КАМ'ЯНИЙ ВІК

ПАЛЕОЛІТ

1 мн років тому
X тис. до н. е.

МЕЗОЛІТ

IX–VII тис. до н. е.

НЕОЛІТ

VI–IV тис. до н. е.

1. До якого періоду в історії людства належить це житло? Де саме в Україні знайдено це та подібні житла?
2. Опишіть життя мисливців, які полювали на мамонтів.

1. Чим в історії України відома ця людина?
2. На якій території була поширена зарубинецька культура?
3. Опишіть заняття племен зарубинецької і черняхівської культур.
4. З якими народами й державами і чому воювали давні слов'яни?

Оберніть правильну відповідь.

1. Житла з кісток мамонта не були знайдені на стоянці:

- а) Королеве;
- б) Межиріч;
- в) Мізин.

2. Скотарською культурою є:

- а) катакомбна;
- б) буго-дністровська;
- в) культура лінійно-стрічкової кераміки.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ!

1. Чому трипільську культуру називають культурою мальованої кераміки?
2. Назвіть основні здобутки трипільської культури?
3. Опишіть поселення трипільців.

3. Столиця Боспорського царства:

- а) Пантікапей;
- б) Мілет;
- в) Гераклея;
- г) Ольвія.

4. Одноособовий правитель держави аварів називався:

- а) каган;
- б) імператор;
- в) цар;
- г) вождь.

ЕНЕОЛІТ

IV–III тис. до н. е.

ЕПОХА БРОНЗИ

II тис. до н. е. – VIII ст. до н. е.

РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК

VIII ст. до н. е. – сер. IV ст. н. е.

Назвіть найважливіші події в історії Давньої України.

1. Чим відрізнялося життя кочівників Півдня України від життя осілих племен?
2. Якому давньому народові належать ці прикраси?
3. Використовуючи мал.2, розкажіть про заняття народу, якому належала ця коштовна річ?

2

3

IX–VIII ст.
до н. е.III ст. до н. е. –
III ст. н. е.VII–III ст.
до н. е.

II–V ст. н. е.

375 р. н. е.

*Розкажіть про господарство давніх слов'ян.**З якими подіями в історії України пов'язані ці дати?*IV–III тис.
до н. е.*Встановіть відповідність:**Розташуйте події в хронологічній послідовності:*

517 р.

Завоювання
остготів

гунами

375 р.

Спустошення
Македонії та Іллірії

антами

561 р.

Перемога над перською
армією Дарія

512 р.

Захоплення
земель антів

аварами

1. Прихід на терени України скіфів.
2. Прихід на терени України гунів.
3. Прихід на терени України сарматів.
4. Прихід на терени України готів.

Перевірте себе!

Місце історії стародавнього світу в історії людства

Отже, ми підійшли до завершення Великого початку в історії людства – історії стародавнього світу. У цей проміжок часу на Землі з'явилася людина, формувалися величні держави Сходу – Єгипет, Вавилон, Індія, Китай, розквітла грецька цивілізація, утворилася та занепадала Римська світова імперія. На теренах України постали самобутні землеробські й скотарські культури, серед яких трипільська, середньостогівська, ямна, катакомбна. Через Причорноморські степи мандрували численні племена кімерійців, скіфів, сарматів, гунів та готів. Сформувалися слов'янські племена, які підготували підґрунтя для утворення держави Київська Русь.

Без дивовижних відкриттів стародавнього світу: підкорення вогню, винайдення зброї, землеробства і скотарства, обробки металів і гончарства, мореплавства, держави, релігій, наук, мистецтва – неможливо уявити сучасний об'єднаний світ. Давній Єгипет дав світу нетлінні творіння рук людських – піраміди. Дворіччя – іригаційні системи і бібліотеки. Індія подарувала людству літературні шедеври – поеми «Махабхарата» і «Рамаяна», шахи, десяткову систему лічби, унікальні релігії – індуїзм, буддизм. Мудрі китайці відзначилися винайденням пеперу та спорудженням Великої Китайської стіни. Давні греки до світової скарбниці внесли наукові звершення, театр, олімпіади. Їхні учні – римляни – запам'яталися не лише кривавими війнами та гладіаторськими боями, а й величною архітектурою, поезією та технічними винаходами. Здобутки окремих цивілізацій стали підґрунтям для розвитку всього людства і взаємного збагачення культур. Внеском України у світову культурну скарбницю стали: трипільська мальована кераміка і величезні протоміста, скарби скіфських курганів, архітектура грецьких колоній – міст-держав Північного Причорномор'я.

Незважаючи на всі мінливості наступних епох, люди, які жили пізніше, завжди спиралися на досвід і надбання своїх попередників. Без цього неможливий поступальний рух уперед та вдосконалення життя. У кожного народу існує власна унікальна, самобутня історія, яку він плаче, якою пишається і яка є частиною єдиної історії людства.

ЗМІСТ

Вступ до історії стародавнього світу	4
ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО	8
<i>Розділ I. Первісні збирачі та мисливці</i>	<i>10</i>
§ 1. Виникнення людини	10
§ 2. Освоєння давньою людиною планети Земля	12
§ 3. Поява людини сучасного типу	16
<i>Розділ II. Первісні хлібороби та скотарі</i>	<i>20</i>
§ 4. Виникнення землеробства і скотарства	20
§ 5. Зародження цивілізації. Епоха міді й бронзи	24
§ 6. Первісна культура та вірування людей	30
Перевірте себе	34
ДАВНІЙ ЄГИПЕТ	36
<i>Розділ III. Давній Єгипет</i>	<i>38</i>
§ 7–8. Утворення Давньоєгипетської держави	38
§ 9. Заняття населення Давнього Єгипту	46
§ 10. Структура давньоєгипетського суспільства	52
§ 11. Розквіт Давньоєгипетської держави	56
§ 12. Релігія Давнього Єгипту	62
§ 13. Культура Давнього Єгипту	66
Перевірте себе	72
ДАВНЄ ДВОРІЧЧЯ	74
<i>Розділ IV. Передня Азія у давнину</i>	<i>76</i>
§ 14. Найдавніші держави Дворіччя	76
§ 15. Давній Вавилон	80
§ 16. Ассирія	84
§ 17. Фінікія	88
§ 18. Давньоєврейське царство	92
§ 19. Нововавилонське (Халдейське) царство	96
§ 20. Перська держава	102
§ 21. Культура та релігія народів Дворіччя	104
Перевірте себе	110
ДАВНЯ ІНДІЯ	112
<i>Розділ V. Давні Індія і Китай</i>	<i>114</i>
§ 22. Давня Індія	114
§ 23. Релігія й культура Давньої Індії	120
ДАВНІЙ КИТАЙ	126
§ 24–25. Давній Китай	128
§ 26–27. Релігія та культура Давнього Китаю	138
Перевірте себе	146
ДАВНЯ ГРЕЦІЯ	148
<i>Розділ VI. Греція в II – на початку I тис. до н.е.</i>	<i>150</i>
§ 28. Природа і населення Давньої Греції	150
§ 29. Мінойська (Критська) палацова цивілізація	152
§ 30. Ахейська (Мікенська) палацова цивілізація	156
<i>Розділ VII. Грецькі держави в XI–IV ст. до н.е.</i>	<i>160</i>
§ 31. Греція в XI–VI ст. до н.е.	160

§ 32. Давня Спарта	164
§ 33. Утворення Афінської держави	168
§ 34. Греко-перські війни	172
§ 35. Розквіт Афінської демократії	178
§ 36. Повсякденне життя давніх афінян	182
§ 37. Релігія давніх греків	184
§ 38. Спортивні змагання у Давній Греції. Олімпійські ігри	188
§ 39. Грецькі наука і мистецтво	190
Перевірте себе	194
Розділ VIII. Еллінізм	196
§ 40. Піднесення Македонії	196
§ 41. Східний похід Александра Македонського і утворення елліністичних держав	198
§ 42. Елліністичні держави в IV–II ст. до н.е. Елліністична культура	202
Перевірте себе	206
ДАВНІЙ РИМ	208
Розділ IX. Давній Рим у VII–I ст. до н.е.	210
§ 43. Природні умови Італії та виникнення міста Риму	210
§ 44. Римська республіка з V до середини III ст. до н.е.	214
§ 45. Боротьба Риму за панування у Середземномор'ї	218
§ 46. Суспільно-політична боротьба в Римі. Реформи братів Гракхів	222
Перевірте себе	228
Розділ X. Падіння республіки та рання імперія	230
§ 47. Диктатура Гая Юлія Цезаря	230
§ 48. Римська імперія у I–II ст. н.е.	234
§ 49. Римська релігія	240
§ 50. Римська культура	242
§ 51. Місто Рим і життя його мешканців	248
§ 52. Виникнення християнства	252
Перевірте себе	254
Розділ XI. Пізня Римська імперія	256
§ 53-54. Римська імперія у III та IV–V ст. н.е.	256
§ 55. Християнська церква	262
§ 56-57. Варвари і Рим. Падіння Західної Римської імперії	264
Перевірте себе	268
ДАВНЯ УКРАЇНА	270
Розділ XII. Первісність на території України	272
§ 58. Залюднення території України	272
§ 59. Найдавніші хлібороби і скотарі на території України	274
Розділ XIII. Античні міста-держави та їх сусіди на території України	276
§ 60. Античні міста-держави у Північному Причорномор'ї	276
§ 61. Скіфо-сарматський світ	280
Розділ XIV. Давні слов'яни	284
§ 62. Давні слов'яни	284
§ 63. Велике переселення народів і Україна	288
Перевірте себе	292
Місце історії стародавнього світу в історії людства	294